

С.І. Дорошенко

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

С. І. Дорошенко

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

КИЇВ—2006

УДК 81'1(075.8)
ББК 81я73
Д 69

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-761 від 06.04.2005 р.)

Рецензенти:

О.Б. Ткаченко – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Л.І. Мацько – доктор філологічних наук, професор, дійсний член АПН України;

В.С. Калашник – доктор філологічних наук, професор.

Дорошенко С.І.

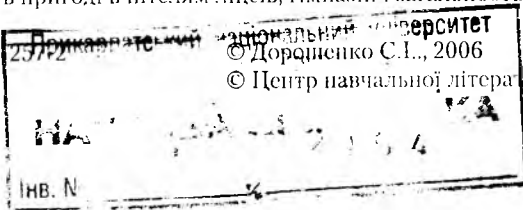
Д 69 Загальне мовознавство: Навч. посіб. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006. – 288 с.

ISBN 966-364-257-2

Зміст і послідовність викладу навчального матеріалу відповідає діючій програмі відповідного курсу, що його слухають студенти першого курсу філологічних і педагогічних спеціальностей. У п'яти розділах посібника розкриваються основні проблеми мовознавства як науки. У першому розділі висвітлюються проблеми загального і часткового мовознавства, місце мовознавства серед інших наук, методи лінгвістичних досліджень. Другий розділ присвячений поясненню природи і функцій мови як суспільного явища. Розкриттю проблеми походження мови як засобу спілкування й історичного розвитку мов відведено третій розділ. У четвертому подаються відомості про розділи мовознавства, предметом яких є елементи мовної системи – фонем, морфем, слова, речення і процеси їх змін в історичному розвитку конкретних мов. Класифікації мов світу розглядаються в п'ятому, а історія та значення писемства – в шостому розділах. У кінці книги подані основна і додаткова література до курсу, перелік словників лінгвістичних термінів, а також предметний покажчик.

Посібник розраховано на студентів філологічних і педагогічних спеціальностей університетів, інститутів і коледжів. Матеріали посібника можуть стати в пригоді вчителям ліцеїв, гімназій і загальноосвітніх шкіл.

ISBN 966-364-257-2
© Дорошенко С.І., 2006
© Центр навчальної літератури, 2006.

РОЗДІЛ I

**ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ НАУКИ ПРО МОВУ.
ГАЛУЗІ МОВОЗНАВСТВА**

§ 1. Мовознавство як наука про мову. Часткове і загальне мовознавство. Серед шкільних навчальних дисциплін є фізика, хімія, математика. – предмети, освоєння яких знайомить учнів з науками фізикою, хімією, математикою. У результаті – випускники шкіл знають про існування цих наук. Предмети ж “українська мова” чи “англійська мова” передбачають практичне оволодіння (зрозуміло – на наукових засадах) певної мови, конкретно – їх усної й писемної форм, однак наукою жоден з навчальних предметів не називається. І не випадково. Українська, російська, білоруська, чеська, польська, болгарська, іспанська, італійська й інші існуючі на земній кулі мови, які вивчають учні в школі, – не науки, а об’єкти, що їх освоюють діти і досліджує наука, відома під назвою мовознавство, або лінгвістика (від фр. *l i n g u i s t i q u e*, що походить від лат. *l i n g u a* – ‘мова’), про яку в шкільних підручниках з мов, на жаль, немає навіть згадки. Однак мовознавство – не тільки наука про конкретні мови світу, що їх певний колектив людей (плем’я, народність, нація) використовує для спілкування. Мовознавство – це також наука про мову як універсальну невід’ємну належність людини, як загальнолюдське явище, що служить засобом спілкування людей, знаряддям оформлення і вираження думок. Це означає, що мовознавство як наука вивчає: 1) існуючі на Землі конкретні мови і 2) мову взагалі як властивість людей досягати порозуміння. Відповідно до цього в мовознавстві виділяються дві галузі: **ч а с т к о в е і з а г а л ь н е**.

Об’єктом **ч а с т к о в о г о** мовознавства є окремі мови, а також групи мов. Розгорнене, тобто всебічне їх вивчення, а саме: звукового складу, слів, їх форм і конструкцій, – формується у відповідні напрямки дослідження, наприклад, а) україністика, русистика, англїстика, японїстика, присвячених дослідженню окремих мов (зокрема: україністика – української, русистика – російської, англїстика – англійської, японїстика – японської); б) славїстика, германїстика, романїстика, що розглядають групи споріднених мов (слов’янських, германських, романських; перелік слов’янських, германських, романських мов – у § 129).

Вивчення конкретних (як і груп) мов може здійснюватися під різним кутом зору: в синхронії (сучасному стані) і діахронії (історичному плані) (про них див. § 9).

Дослідженню піддаються обидві частини кожної національної мови: літературна мова (тобто унормована у вимові, словниковому складі,

граматичній будові і прийнята для загального користування) і діалекти (від грец. *dialektos*¹ – ‘мовлення’, ‘наріччя’) – різновиди певної мови, якими як засобами спілкування користуються мовці, пов’язані територіальною, соціальною, професійною чи віковою спільністю. Розрізняють територіальні і соціальні діалекти (останні називають жаргонами або арго). Вивчення територіальних діалектів має теоретичне і практичне значення. Їх досліджує окрема мовознавча наука – діалектологія (відомі, наприклад, українська діалектологія, російська діалектологія, німецька діалектологія та ін.). Розрізняють описову й історичну діалектологію. Описова вивчає мовні особливості територіальних діалектів, встановлює характер і поширеність звукових, словесних і граматичних рис. Діалектологічні матеріали оформляються у вигляді словників діалектної лексики, діалектологічних атласів. Проблемами картографування займається окрема наукова дисципліна – лінгвістична географія. Дані діалектних словників, атласів використовуються при дослідженні історії мов і давніх діалектів, поясненні географічних назв, що важливо для істориків і географів.

Історична діалектологія ставить за мету реконструювати (відновити за давніми мовними ознаками, що збереглися) розвиток діалектів, їх поширення, що сприяє відтворенню історії конкретної мови в її діалектних різновидах. У діалектах можуть зберігатися (і зберігаються) такі одиниці тієї чи іншої мови, які не засвідчені в історичних пам’ятках, але які важливі для встановлення генезису (від грец. *genesis* – ‘походження’), історичних змін звукового складу, словникових, фразеологічних, граматичних явищ окремих мов чи груп мов. У цьому наукова і практична цінність діалектології.

Часткове мовознавство вивчає живі і мертві мови (пояснення їх – у § 127).

До завдань часткового мовознавства входить не тільки аналіз звукової і словникової систем, морфологічної та синтаксичної будови, а й розгляд стилістичного функціонування елементів кожної конкретної мови. Вивченням стилів і стилістичних засобів окремих мов займається стилістика.

Результати таких різнобічних досліджень утілюються в створення монографій (наукових праць, в яких досліджується одна тема, вузьке коло питань), підручників, посібників, словників, статей, дані яких використовуються для подальшого вивчення мов і для практичного оволодіння конкретними мовами.

Історія мовознавства як науки свідчить, що часткове мовознавство виникло з практичних потреб освоєння окремих мов за наслідками їх дослідження. У стародавній Індії навчання санскриту – однієї з давньоіндійських мов, поширеної в I-му тисячолітті до н.е., – здійснювалося

на основі вивчених звуків і форм слів, у давній Греції – на базі граматичної будови давньогрецької мови в її зв’язках з логікою. Після завоювання Греції Римом традиції вивчення грецької мови були перенесені на описування латинської мови. Складена римським ученим Е. Донатом граматики в різних переробках протягом багатьох століть середньовіччя використовувалась у різних країнах (у тому числі й в Україні) як посібник для вивчення латинської мови, а також була зразком при створенні граматики ряду європейських мов. Крім граматики, в епоху колонізації європейцями Індії, Америки, Африки, Австралії з’являються перекладні словники, були знайдені писемні пам’ятки мертвих мов. На основі даних вивчення окремих живих і мертвих мов, їх зіставлення були зроблені в XVII – XVIII ст. певні узагальнення, а відтак і сформульовані теоретичні засади дослідження не тільки однієї, а й ряду мов. Так на здобутому фактичному матеріалі часткового мовознавства виникла друга галузь мовознавства – загальне мовознавство, яке становить теорію науки про мову, тому й визначається як теоретичне, або наукове, мовознавство.

Об’єкт загального (теоретичного, наукового) мовознавства становлять загальні закони будови мов світу в їх давньому і сучасному стані для з’ясування властивостей мовного розвитку, що змушує торкатися й розгляду природи, функцій і походження людської мови взагалі. Цим і пояснюється те, що наукова проблематика загального мовознавства досить широка. Вона включає:

- 1) проблему предмета мовознавства, тобто сутності мови як засобу спілкування, співвідношення мови і мислення, походження мови, зв’язку історії мови з історією суспільства;
- 2) проблему місця мовознавства в системі наук і його значення як самостійної науки;
- 3) проблему методів дослідження складових елементів мови (звуків, слів, речень);
- 4) проблему встановлення й наукового пояснення структурних одиниць – звукових, словесних, граматичних – і виділення мовознавчих наук, присвячених їх аналізу;
- 5) проблему класифікації існуючих на Землі мов;
- 6) проблему виникнення й розвитку письма.

Успішне розв’язання перелічених проблем немислиме без знання фактів конкретних мов. Загальне мовознавство одержує необхідні йому дані від часткового мовознавства: успіхи в дослідженні окремих мов сприяють теоретичному осмисленню мовознавчих проблем. Разом з цим наукові принципи, теоретичні засади, вироблені загальним мовознавством, у свою чергу стають міцним ґрунтом у вивченні конкретних мов. У цьому виявляються взаємозумовленість галузей мовознавства – загального

¹ Тут і далі термини грецького походження подаються в латинському написанні.

(теоретичного, наукового) і часткового.

§ 2. “Загальне мовознавство: початковий курс” – навчальна дисципліна, що вводить першокурсників у науку про мову. Зусвідомлення зв’язку теоретичного і часткового мовознавства стає зрозумілим необхідність засвоєння майбутнім викладачем будь-якої мови теоретичних засад мовознавства (тобто проблем загального мовознавства), що становлять наукові підвалини вивчення кожної мови. В узагальненому вигляді їх він одержить на завершальному році вузівського навчання в процесі освоєння курсу, який має назву “Загальне мовознавство” і яким завершується студіювання (вивчення) предметів мовознавчого циклу (діалектології й історичної граматики мови, сучасної літературної мови і стилістики).

Вивченню ж мовознавчих дисциплін з першого курсу має передувати ознайомлення першокурсників з основами теорії науки про мову. З цією метою вводиться початковий курс загального мовознавства (традиційно він іменується як “Вступ до мовознавства”), програмні завдання якого зводяться до викладання в стислій формі основних понять мовознавчої науки, тлумаченні існуючої наукової термінології, поясненні найважливіших у мовах світу звукових, словесних і граматичних процесів. Залишаючись пропедевтичним (від грец. *pro* і *de* – “попередньо навчаю”), цей курс, однак, ставить за мету ознайомити початкуючих лінгвістів з основними проблемами загального мовознавства. У ньому не дається широке висвітлення всіх проблем загального мовознавства в повному обсязі. Його завдання – розглянути найважливіші питання: розкрити зміст поняття “мова”, з’ясувати походження людської мови, її функціонування і розвиток, дати пояснення головних мовних одиниць, їх взаємостосунків, витлумачити значення, місце, методи лінгвістичних досліджень і принципів класифікацій мов, дати уявлення про етапи розвитку письма. Висунення для опанування першокурсниками перелічених питань робить початковий курс загального мовознавства самостійною теоретичною дисципліною, яка посідає вагоме місце в розвитку наукового мислення майбутніх словесників. У ньому подається найістотніше з наукового мовознавства, на засвоєнні чого мають базуватися всі наступні знання з лінгвістики. Термін “засвоєння” розуміється і як продукт і як процес пізнавальної (навчальної) діяльності. Це означає, що освоєння курсу буде процесом пізнання, яке має дати результат цього пізнання, тобто знання з мовознавчої науки.

§ 3. Місце мовознавства серед інших наук. Залежно від предмета дослідження всі науки поділяються на гуманітарні (від лат. *h* *u* *m* *a* *n* *i* *t* *a* *s* – “людство”, “людяність”), або суспільні, і природничі. Гуманітарні науки

пов’язані з вивченням людини і людського суспільства, його виникнення й розвитку, з усіма проявами його матеріального і духовного життя. До гуманітарних наук належать: філософія й історія, логіка й естетика, педагогіка й психологія, археологія й етнографія, літературознавство й мистецтвознавство. До кола гуманітарних наук належить і мовознавство. Його предметом є мова – суспільне явище, що задовольняє потреби колективу людей і окремої людини в спілкуванні в процесі їх трудової і розумової діяльності.

Природничі науки пов’язані з дослідженням природи в усій її багатоманітності історичного і сучасного розвитку. До природничих належить математика і фізика, хімія і біологія, географія і геологія, механіка й астрономія. Як і інші науки, мовознавство не існує відособлено, воно пов’язане з багатьма гуманітарними і природничими науками. Зв’язок цей не однобічний, а в переважній більшості взаємозалежний, взаємозбагачувальний. Розглянемо це на деяких прикладах.

Мовознавство і гуманітарні (суспільні) науки.

Мовознавство тісно пов’язане з філософією (від грец. *ph* і *l* *s* *o* – “люблю” і *s* *o* *p* *h* *i* *a* – “мудрість”) – наукою про загальні закони виникнення і розвитку природи, суспільства, мислення, яка становить основу світогляду людини і допомагає в принциповому розв’язанні таких головних лінгвістичних проблем, як сутність мови, її роль у суспільстві, походження і характер її розвитку, співвідношення об’єктивного і суб’єктивного в мові (про застосування філософського методу в мовознавстві – у § 8).

Тісним є зв’язок мовознавства з логікою – наукою про закони і форми мислення. Усі акти мислення здійснюються з допомогою мови. Для логіки і мовознавця мова – один об’єкт дослідження: логік через мову розкриває закони мислення, мовознавець – мовні закони. Аналіз цих законів взаємопроникний: мовознавець урахує вплив мислення на будову і зміни мови, логік при вивченні таких логічних категорій, як поняття і судження, не обходиться без розгляду слів і речень (про це – у § 68).

Процес мовного спілкування не можна пояснити без допомоги психології – науки, що аналізує процеси відображення в мозку людини об’єктивної дійсності, людські відчуття і сприймання, уявлення і думки, бажання, риси характеру, темпераменту, збагнути які без мови не можна: вони так чи так втілюються в ній. На психологію, як і на логіку, мовознавець спирається, досліджуючи зміст, передаваний мовними одиницями – словами, словосполученнями, фразеологізмами, реченнями, текстом.

Те, що “мова є першоелементом літератури” (М.Горький), пов’язує мовознавство не лише з літературою, її історією й теорією, а й з такою наукою, як естетика (від грец. *a* *i* *s* *t* *h* *e* *t* *i* *k* *o* *s* – “чуттєво сприйманий”) – філософське

вчення про форми прекрасного в художній творчості, природі, житті. Категорії цього вчення враховуються в стилістичному аналізі текстів.

Взаємозбагачувальним є зв'язок науки про мову з історією суспільства. Щоб встановити походження і розвиток конкретної мови, необхідно спиратися на дані історичного розвитку носія цієї мови – народності чи нації. У свою чергу вивчення історичних даних мови може служити (і служить) джерелом пізнання таких проблем, як походження і розвиток певної народності, нації, специфіки їх культури, встановлення зв'язків з іншими народами в різні історичні епохи. Історикам у цьому допомагають діалектні дані, історія походження географічних назв, власних імен. Коли ж узяти до уваги те, що мовознавці розшифровують писемні пам'ятки зниклих народів, то тим більше стане зрозумілою корисність мовознавства для історії як науки, адже давні письмена (те, що написано писемними знаками) дають змогу заглянути в найдавніші часи людства.

Мовознавство і природничі науки.

Учення про мову як другу сигнальну систему, створене на основі теорії І.М.Сеченова та І.П.Павлова про вищу нервову діяльність тварин і людини, пов'язує мовознавство з біологічними науками. Дані біологічних наук допомагають науково обґрунтувати виникнення мови як засобу спілкування.

Для усвідомлення процесу говоріння (вимовлення звуків) треба бути обізнаним з анатомією і фізіологією органів мовлення. Ці дані забезпечують такі природничі науки, як анатомія і фізіологія людини.

З фізикою, зокрема її розділом – акустикою, пов'язане вивчення звуків людської мови, їхніх фізичних (акустичних) властивостей. У цьому велику роль відіграє застосування різних приладів, головно – електроакустичних (таких, як спектрографи, інтонографи та ін.), які використовуються в експериментальній (або інакше – інструментальній) фонетиці (див. § 43) і для встановлення акустичних ознак звуків, і для реєстрації дії мовних органів при їх вимовлянні.

З розвитком автоматики і телемеханіки (а це сталося в другій половині ХХ ст.) відбулося зближення мовознавства з математикою. Виявилось це передусім у застосуванні математичних методів до вивчення мовних явищ. Використання нових прийомів аналізу мовних одиниць мало своїм наслідком виникнення окремої галузі математики – математичної лінгвістики. Математична лінгвістика – це спеціальна математична дисципліна, предметом якої є розробка формального апарата для описування будови природних і деяких штучних (див. § 29) мов. Вона з'явилася у зв'язку з необхідністю застосування точних методів дослідження в деталізації основних понять мовознавства. Але математична лінгвістика не є складовою частиною мовознавства. Вона вивчає деякі абстрактні поняття, які використовуються

в мовознавстві як моделі різних мовних одиниць і які даються у формі теорем, математичних рівнянь, алгебраїчних формул. Методи математичної лінгвістики в багатьох моментах спільні з методами математичної логіки – математичної дисципліни, яка вивчає будову математичних міркувань, зокрема таких її розділів, як теорія алгоритмів і теорія автоматів. Іноді термін “математична лінгвістика” використовується для позначення будь-яких лінгвістичних досліджень, в яких застосовується математичний апарат. Однак таке вживання терміна “математична лінгвістика” неточне, адже не можна будь-яке застосування математики до вивчення конкретних мовних одиниць пов'язувати з математичною лінгвістикою. В аналізі мовних явищ припустимо встановлювати частоту повторюваності, наприклад, тих самих синтаксичних конструкцій чи подавати кількісну характеристику вживання тих чи тих класів слів, звуків. У цьому випадку йдеться про можливість застосування математичних обчислень до вивчення мовних одиниць (детальніше див. у § 9). Однак таке використання математичних обчислень не належить до математичної лінгвістики, математичний апарат якої пов'язується з аналізом специфічних моделей мови.

Наведені приклади свідчать, що мовознавство пов'язане з різними науками. Однак при всіх широких зв'язках з іншими науками мовознавство залишається самостійною наукою і не розчиняється ні в гуманітарних (суспільних), ні в природничих науках, оскільки воно розв'язує свої специфічні завдання – пізнати мову в усьому обсязі її властивостей і функцій, будови, сучасного використання й історичного розвитку. Як самостійна наука мовознавство розвивається в двох напрямках. З одного боку, триває поглиблене системне вивчення конкретних мов, на основі якого досягаються нові узагальнення. З другого боку, різноманітність функцій мови в суспільстві і тісний зв'язок її з мисленням і з психічною діяльністю людини зумовила виникнення нових наук на межі мовознавства і соціології, мовознавства і психології (про них наступні параграфи).

§ 4. Соціолінгвістика як окрема мовознавча наука. Соціолінгвістика (від лат. *societas*) – “суспільство” і *linguistica*), тобто соціальна лінгвістика – мовознавча наука, яка сформувалася на межі мовознавства, соціології, соціальної психології і етнографії. Вона вивчає широкий комплекс проблем, пов'язаних з суспільною природою мови, з її функціями і з механізмом взаємодії мови і суспільства. Не всі з розглядуваних нею питань становлять належність лише цієї науки. Наприклад, проблема зв'язку мови і суспільства аналізується і в загальному мовознавстві. Однак від цього ця лінгвістична дисципліна не втрачає самостійності і значимості.

До основних проблем соціолінгвістики належить:

а) проблема “мова і нація”, яка пов’язана з розкриттям виникнення і розвитку національних мов;

б) проблема “мова і суспільство”, в якій на основі врахування тісного зв’язку мови з суспільством стають предметом вивчення не тільки характер впливу суспільства на розвиток мови, а й роль свідомого впливу суспільства (у вигляді цілеспрямованих урядових заходів) на мову, що визначає мовну політику. Мовна політика може стимулювати розвиток багатомовності в країні, а може й стримувати або звужувати функціонування недержавних мов.

в) проблема соціальної диференціації мови, зумовленої різноманітністю структури суспільства: розподілом суспільства на верстви, а також різними соціальними ситуаціями: поділом суспільства за віком, статтю, освітою;

г) проблема соціальних аспектів білінгвізму (від лат. *b i* – ‘дво’ і *l i p u a* – ‘мова’) – двомовності, коли в межах однієї держави чи соціальної спільноти використовується дві мови у відповідних сферах спілкування. В Україні найбільшого поширення набула українсько-російська двомовність, у Канаді – англо-французька. Розрізняють індивідуальну і національну двомовність. Об’єктом вивчення соціолінгвістики є національна двомовність.

Соціолінгвістика розглядає й багатомовність (полілінгвізм, або мультілінгвізм) – явище, пов’язане з використанням кількох мов в межах певної соціальної спільноти (в державі або в групі окремих людей). Багатомовністю характеризується, наприклад, Росія, Індія, США.

§ 5. Поняття про психолінгвістику як науку. Термін “психолінгвістика” (від грец. *p s y c h e* – ‘душа’ і *l i n g v i s t i c a*) увійшов у науковий обіг у середині ХХ ст. і закріпився на позначення науки, яка вивчає закономірності породження і сприйняття мовних висловлювань у їх співвіднесеності до системи мови. Психолінгвістику ще називають теорією мовленнєвої діяльності. Становлення механізму утворення і сприйняття мовлення здійснюється на основі психологічних експериментів. Цим і виправдана назва науки як психолінгвістики, в якій предмет лінгвістики – мова – аналізується методами психологічної науки.

Поява нової науки викликана потребою теоретичного пояснення практичних завдань, розв’язати які лінгвістичними підходами неможливо. Мовознавство дає ключ до аналізу тексту, але воно не торкається таких, наприклад, питань: як мовець говорить, як ним сприймається чуже мовлення, які закономірності діють в оволодінні дитиною рідної мови або кількома мовами, які лінгвістичні процеси супроводжують пізнання оточуючого світу? Розв’язання таких питань з урахуванням впливу мислення на мову і мови на мислення сприяє досягненню практичних результатів у навчанні дітей рідної і особливо чужої мови, у мовленнєвому вихованні дітей дошкільного віку, у

логопедії, у мовленнєвому впливі засобів масової інформації, а в останні роки і в проблемі машинного перекладу, а також введення мовленнєвих сигналів до електронних обчислювальних машин (ЕОМ).

Діяльність цієї науки значно розширює коло питань, пов’язаних з тим, що вивчається загальним мовознавством. У цьому значенні психолінгвістики як науки.

§ 6. Наукове і практичне значення мовознавства. Те, що предметом мовознавства є мова як найважливіший засіб людського спілкування, який пов’язаний з мисленням і свідомістю, визначає наукову вагомість мовознавства. Доводиться це рядом прикладів.

Аналіз суспільної сутності мови, її функцій та історичних змін, пов’язаних з життям суспільства, сприяє поглибленому філософському усвідомленню поглядів на суспільство, на суспільну свідомість, на її розвиток. Так дані мовознавчої науки стають теоретичною базою філософії, в якій, крім іншого, розглядаються система ідей, поглядів на світ і місце людини в ньому.

Разом з цим мовознавство засвідчує, що в мові відображаються різні етапи, різні стадії людського мислення, що відбивається в елементах історії мови і в її сучасному стані. Оскільки це так, то треба визнати, що дані мовознавства посідають значне місце і в теорії пізнання – розділу філософії, в якому вивчаються відношення знань (тобто відчуттів, уявлень, понять) до об’єктивної реальності, досліджуються умови і критерії істинності пізнання.

У теорії пізнання є два основних напрями: ідеалізм і матеріалізм. Ідеалізм заперечує можливість пізнання сутності речей. Матеріалізм обстоює погляд, за яким знання – це відображення матеріального світу. У мові матеріальний світ знаходить відтворення у вигляді слів, словосполучень, фразеологізмів, речень. І в такому випадку доводиться констатувати значимість мовознавства як науки, якою послуговуються теоретичні засади інших наук.

Значне коло розв’язуваних мовознавством питань, зумовлених проникненням мови в усі сфери діяльності людини, визначає не тільки наукове, а й практичне його значення.

Так, відомо, що створення писемності для безписемних мов – це культурна революція в житті кожного народу. Здійснюється вона завдяки зусиллям мовознавців. Прикладом цього є розробка алфавітів для мов близько п’ятдесяти народів колишнього Радянського Союзу в 20-ті роки ХХ ст. Писемність здобули киргизи, аварці, чукчі, евенки й інші народи. Їх прийнято називати молодописемними народами, а їх мови – молодописемними мовами на відміну від народів і мов, які мають давню писемність (такі мови імсують

старописемними, серед них українська, російська, білоруська, вірменська, грузинська).

Одержання писемності раніше безписемними народами відкрило можливість навчання дітей у школах рідною мовою і навіть викладання у вищих навчальних закладах. Почали видаватися газети, журнали молодіписемними мовами. Література раніше безписемних народів відкрила всесвітньо відомих літераторів: Ч.Айтматова (киргизького письменника), Р.Гамзатова (аварського поета), Ю.Ритхеу (чукотського письменника).

Легко уявити практичну користь різного типу словників, створюваних мовознавцями-словниками, в оволодінні будь-якої мови, в наукових дослідженнях чи практичній діяльності різних фахівців. Це ще один приклад практичної значущості мовознавства.

Велика роль шкільної методики навчання мов, що ґрунтується на наукових засадах лінгвістики. Сюди входить створення підручників, укладання збірників вправ, переказів і диктантів, написання методичних розробок з викладання мов. І в цьому теж практична значимість науки про мову.

Незаперечне практичне значення мовознавства і для логопедії (від грец. *l o g o s* – ‘слово’, ‘мовлення’ і *p a i d e i a* – ‘виховання’) – медичної науки, яка розробляє спеціальні методи виправлення у дітей неточностей вимови окремих звуків і звукосполучень, лікування вад мовлення (заїкання, гугнявості). Лікар-логопед, користуючись даними мовознавства, зокрема описом творення звуків, добирає прийоми виправлення спотвореної вимови, сполучаючи це з лікуванням нервової системи дитини.

Сфера практичного застосування мовознавства особливо розширилась у зв'язку з появою кібернетики (від грец. *k y b e r n e t i k e* – ‘мистецтво управління’) – науки про зв'язок, керування і контроль у машинах і живих організмах.

Розмах практичного використання мовознавчих даних спричинився до виділення окремого розділу мовознавства – прикладної лінгвістики (див. § 7).

§ 7. Сфери застосування прикладної лінгвістики. Об'єктом прикладної лінгвістики є розробка шляхів розв'язання практичних завдань, які торкаються використання мови в житті суспільства. До сфери прикладного мовознавства входять традиційно виконувані завдання, пов'язані зі створенням і удосконаленням писемностей, систем записування певними знаками усного мовлення, передачі слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої системи, систем письма для сліпих, а також пов'язані з дешифруванням (розшифруванням) невідомих писемностей.

стандартизацією науково-технічної термінології, розробкою раціонального і стабільного правопису, методів перекладу іншомовного тексту. Ці завдання, сформульовані давно й успішно вирішувані зараз, залишаються актуальними і сьогодні.

В останнє десятиліття в розв'язанні виконуваних завдань прикладної лінгвістики почали використовуватись електронні обчислювальні машини. Їх запровадження в мовознавчу сферу зумовило виділення в прикладній лінгвістиці кількох нових напрямів у вирішенні практичних завдань. Зараз уже досягнуто успіхів у здійснюваному на комп'ютері автоматичному (машинному) перекладі тексту однієї природної мови іншою, в укладанні автоматичних словників на допомогу перекладачеві, якому доводиться працювати в діалогічному режимі, у створенні автоматизованих систем інформаційного пошуку, наприклад, слів, їх форм у відповідному тексті, введеному в пам'ять комп'ютера. У межах прикладної лінгвістики особливої значимості набуває автоматична обробка текстів. Ця проблема реалізується, зокрема, в автоматизованих процесах редакційно-видавничої діяльності, а саме: у внесенні виправлень і доповнень у текст, закладений у пам'ять комп'ютера; у форматуванні тексту, тобто виділенні заголовків, формуванні рядків і сторінок певного формату, виділенні розділів.

Широке застосування ЕОМ у виконанні практичних проблем мовознавства зумовило використання поряд з терміном “прикладна лінгвістика” термінів “обчислювальна лінгвістика”, “автоматична лінгвістика”, “інженерна лінгвістика”.

§ 8. Методи дослідження мови. Філософський метод у мовознавстві. Існування окремої (самостійної) науки, як відомо, визначається не тільки наявністю предмета дослідження (у мовознавстві – це мова як суспільне явище взагалі і всі мови світу), а й методів (від грец. *m e t h o d o s* – ‘спосіб дослідження, підхід до вивчення явищ’), тобто сукупності теоретичних настанов, прийомів дослідження предмета науки. Тільки за наявності цих двох компонентів (предмета науки і методів його дослідження) визначається існування будь-якої науки, у тому числі й мовознавства. Які ж існують методи мовознавства?

Розрізняють філософські і дослідні методи.

Поняття філософського методу. Прикметник “філософський” похідний від іменника “філософія”, що становить назву суспільної науки. Предмет цієї науки – загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Оскільки природа, суспільство, мислення вивчаються різними науками, в яких є спільні закони їх існування і розвитку, стає зрозумілим, що сучасна філософія, що розглядає загальні закони життя і

розвитку природи, суспільства і мислення, пов'язана з усіма науками – гуманітарними (суспільними) і природничими. Однак вона не претендує на роль науки наук, яка розв'язує всі суперечності кожної з наук і досягає абсолютної істини в останній інстанції. Вона лише узагальнює весь досвід пізнання світу в його багатобарвності і формує науковий світогляд, (тобто систему поглядів на життя, природу і суспільство), яким керуються науки.

Пізнання існуючих у науках загальних законів досягається завдяки застосуванню філософських методів, серед яких здавна в історії філософії протистояли діалектика і метафізика. Їх принципова відмінність у тому, що діалектика розглядає всі явища у взаємозв'язку, метафізика – ізольовано, діалектика сприймає всі явища в динаміці (історичному розвитку), метафізика – в статичності, діалектика пов'язує пізнання істини через осягнення єдності протилежних ознак предмета, метафізика заперечує боротьбу протилежностей.

Таке розуміння законів пізнання визначають діалектичний і метафізичний способи мислення, інакше – діалектичний і метафізичний підходи до вивчення об'єктивної дійсності, у тому числі й до аналізу мови як суспільного явища.

У дослідженні мови сучасне мовознавство спирається на діалектичний метод, тобто аналізує мовні одиниці в єдності їх багатоманітних зв'язків з іншими суспільними явищами, з урахуванням історичних змін у них, а значить, у протиставленні старого і нового в мові. Саме такий підхід до вивчення мови служить засобом пізнання нових наукових знань.

Діалектика як філософський метод встановлює шляхи пізнання мовних явищ, не підміняючи специфічних мовознавчих методів і прийомів дослідження. Вона не ставить своїм завданням пояснити, наприклад, як виникло чергування приголосних у формах української мови *носити-ношу* чи *рука-ручка-руці*. Ці зміни встановлюються на основі виявлення історичних фонетичних процесів, притаманних українській мові. Однак виведення звукових змін базується на врахуванні методологічних настанов, зокрема на розумінні того, що мова як явище, що пов'язане з життям суспільства, – категорія історична, що її одиниці перебувають у постійних змінах, які й зумовлюють перехід одних мовних одиниць в інші. Без такого загальнонаукового підходу не можна пояснити не тільки зміни приголосних, а й будь-які інші історичні зміни в будові слова, речення чи зміни, спостережувані в сучасній мові.

Або інший приклад. З шкільної лави нам відомі слова-історизми і слованоологізми. Появу їх у мові можна пояснити, тільки спираючись на діалектичний принцип взаємопов'язаності явищ оточуючого світу. У даному випадку ідеться про зв'язок змін у суспільстві зі змінами в мовній системі:

змінилися суспільні відносини – і слова, наприклад, *радгосп, радгоспник*, перейшли до розряду історизмів, пов'язаних з соціалістичною економікою, а поширені в останні роки нові аббревіатури на зразок *ПДВ* (податок на додану вартість), *ВАТ* (відкрите акціонерне товариство) викликані змінами, що сталися в житті України кінця ХХ століття.

Принципи і закони діалектики, які встановлюють загальний напрямок досліджень, визначають загальну філософську методологію (від *метод* і грец. *l ó g o s* – 'слово', 'вчення'). Значить, методологічні настанови вказують напрями дослідження з метою виявлення законів функціонування та розвитку мови як суспільного явища і змін у конкретних мовах. Пояснення ж (функцій і змін мовних одиниць (звуків, слів, речень) спираються на дослідні методи мовознавства (про них – наступний § 9), які становлять часткову методологію.

§ 9. Дослідні методи в мовознавстві. Розрізнення синхронії і діахронії у вивченні мов. Поняття архетипу. У попередньому параграфі відзначалося, що філософський метод встановлює вихідне розуміння найбільш загальних, конститутивних (тобто історичних, визначних, тих, що є головними ознаками поняття) властивостей мови. Дослідні ж методи, які, будучи безпосередньо пов'язаними з філософським підходом до предмета науки, встановлюють принципи, що окреслюють межу й аспект аналізу мовних одиниць і служать основою для формування конкретних робочих прийомів (або процедур чи методик) дослідження (див. § 10).

Дослідні методи застосовуються до вивчення двох "зрізів" мови: *с и н х р о н і ї* (від грец. *syn* – 'разом' і *chropos* – 'час') і *д і а х р о н і ї* (від грец. *diá* – 'через', 'крізь' і *chropos* – 'час').

С и н х р о н і я – це, так би мовити, горизонтальний зріз мови, тобто умовне виділення одного історичного етапу в розвитку мови, який береться як об'єкт лінгвістичного дослідження. Синхронне вивчення передбачає, інакше кажучи, аналіз мовних явищ в одному якомусь часі розвитку мови: на сучасному етапі або в певну історичну добу, наприклад, у XIV чи XVII ст., але без пояснення того, які зміни в попередні періоди розвитку мови привели до сучасного стану чи стану мови певної історичної доби.

На противагу синхронії *д і а х р о н і я* являє собою ніби вертикальний зріз мови, при якому об'єктом лінгвістичного аналізу стає історичний розвиток мови. Це означає, що при діахронічному, або різночасовому, вивченні передбачається простежити весь шлях, який пройшов певний елемент мови (звук, слово, речення) від давнини до сучасності.

Виділення ж спеціального (дослідного) методу в синхронічному чи діахронічному дослідженні визначається тим, що він досліджує і яка його кінцева мета. Це може бути мета – виявити спільне і відмінне в історично

споріднених (наприклад, українській і російській) мовах або накреслити етапи розвитку складнопідрядних речень, наприклад, умови. Здавалося б, за наявності таких твердих вимог можна було б чекати чіткої кваліфікації мовознавчих дослідних методів. На жаль, лінгвістична наука ще не має встановленого погляду ні на кількість, ні навіть на їх зміст з огляду на складність і багатобарвність не тільки таких одиниць мовної системи, як звук, слово, речення, а й таких, як суфікс, закінчення, член речення тощо.

Подана нижче схематична характеристика деяких найважливіших спеціальних мовознавчих методів являє собою один з найбільш визнаних варіантів загальної теорії дослідних методів мовознавства.

Описовий метод. Його вважають основним у мовознавчій науці. Завдання цього методу – дати точний опис одиниць окремої мови, пояснити особливості їх уживання. На основі цього методу створюються підручники, посібники, в яких описується фонетична система, словниковий склад, граматична будова певних мов. Значення цього методу не можна переоцінити. Цей метод забезпечує необхідним матеріалом лексикографів, які укладають різні типи словників. Він інвентаризує й систематизує мовні одиниці (звуки, слова, їх форми, речення), дає їм якісну й функціональну (тобто залежну від діяльності) характеристику. Саме тому з ним взаємодіють інші дослідні методи.

Зіставний метод. Він уводить в орбіту свого вивчення (конкретно – зіставлення) історично споріднені і не споріднені за своїм походженням мови. Зіставляються дві або кілька мов певного етапу розвитку, переважно в стані сучасного їх існування. Уже цим зіставний метод відрізняється від порівняльно-історичного (див. далі в цьому параграфі), який порівнює лише споріднені мови і розглядає їх в діахронічному (тобто різночасовому) плані.

У зіставного методу і своєрідні завдання. Вони зводяться до виявлення специфічних особливостей зіставляваних мов у царині звуків, у словниковому складі, у граматичній будові. Вивчення мов зіставним способом має завершатися встановленням рис подібності і несхожості, виявлених на певних мовних рівнях – звуковому, словниковому, граматичному.

Цей метод важливий у навчанні інших мов. Тому, хто вивчає чужу мову, важливо знати, в чому вона схожа і відмінна від рідної. Значною мірою ним користуються в теорії і практиці перекладу. Цінність зіставного методу в тому, що зіставлення мовних одиниць різних мов дає змогу не тільки краще зрозуміти (а значить, засвоїти чужу мову), а й виявити такі особливості рідної мови, на які при будь-якому іншому дослідженні увага не звертається. Так, автори підручників з російської мови залишають поза увагою смислове розрізнення речень: *У меня есть русский словарь* і *У него голубые глаза* (у

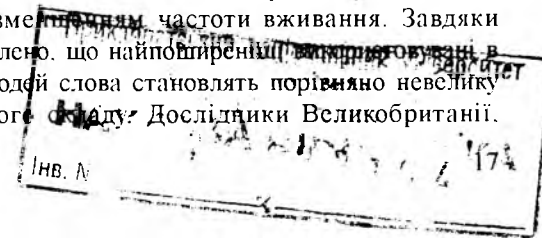
першому з них вживається слово *есть*, у другому – його немає), – як явище самоочевидне, само собою зрозуміле. Коли ж російську мову вивчають, наприклад, словаки, в мові яких важливу роль відіграє дієслівна зв'язка, одразу виникає запитання: в яких випадках у російській мові треба ставити *есть*, а коли речення може обійтися без цього слова? Оскільки виникає така трудність у вивченні іноземцем подібних конструкцій, автори підручників для іноземців пояснюють специфіку вживання дієслівної зв'язки в російській мові. Воно таке: у першому реченні *есть* – форма дієслова *быть*, яке означає 'буття', 'наявність'; у другому *есть* не вжито, бо в ньому воно становить форму зв'язки *быть*, яка в теперішньому часі в усному мовленні не вживається. Отже, зіставний метод сприяє глибшому проникненню в будову мови, у функціональні особливості її одиниць.

На зіставному вивченні мов ґрунтується типологічна класифікація мов світу (див. розділ V).

Статистичний метод або метод обчислень. Застосування методу обчислень зводиться до здобуття підрахунків структурних елементів мови, починаючи від звука, складу в слові і кінчаючи реченнями чи навіть своєрідною в певному відношенні сукупністю їх. Оскільки при статистичному описуванні доводиться оперувати числами, а нерідко математичними формулами і рівняннями, цей метод ще називають квантитативним (від. лат. *quāntitas* – 'кількість'), тобто кількісним.

Поява такого методу, який здійснює лише кількісне обчислення мовних одиниць, а не аналізує якісної сторони мови, дала поштовх до поділу лінгвістичних методів на кількісні і якісні, або квалітативні (від. лат. *qualitas* – 'якість'). Метод обчислень – кількісний, усі інші – якісні. Однак, залишаючись самостійними, вони можуть доповнювати один одного, адже бувають випадки, коли кількісна характеристика сигналізує про характер якісного стану мови. Наприклад, поява всезростаючої кількості новостворених сполучників у *разі якщо*, у *разі коли* (це засвідчують підрахунки їх уживання в різних текстах) дозволяє говорити про нові тенденції в розвитку синтаксичної системи української мови, про виділення сполучників чітко спрямованого значення (конкретно – значення умови, часу).

Наслідки статистичного підходу до вивчення мовних одиниць систематизуються в різних лінгвістичних працях, найповніше – в частотних словниках. Їх специфіка в тому, що вони фіксують частотність уживання слів у різних сферах використання мови. У них слова розміщуються не в алфавітному порядку, а за зменшуваними частоти вживання. Завдяки статистичному методу встановлено, що найпоширеніші слова в повсякденному спілкуванні людей слова становлять порівняно невелику кількість нашого словникового складу. Дослідники Великобританії,

наприклад, засвідчили, що з кількох сотень тисяч слів англійської мови середній англієць використовує в повсякденному житті лише 4-6 тисяч слів. Таке спостереження набуло практичного значення, зокрема для вивчення англійської мови: створено словники-мінімуми найнеобхідніших (бо вони найпоширеніші) у вжитку слів, визначено послідовність засвоєння найбільш частотних слів і зворотів, що значно полегшує освоєння англійської мови. Подібне здійснюється і в навчанні інших іноземних мов.

Кількісний аналіз слів, фонетичних елементів і граматичної структури мови надає допомогу іншим лінгвістичним методам. Крім цього, застосування методу обчислень іноді дозволяє виявити такі ознаки мовної системи, які іншими методами описати важко або й неможливо.

Історичний метод. Предметом історичного студювання можуть бути звуки, словниковий склад, морфологічна система, синтаксична будова конкретної мови, які розглядаються в процесі їх історичних змін. Для аналізу залучаються факти відомих у даній мові історичних пам'яток, давніх писемних документів. Історичні студії послуговуються також діалектними даними досліджуваної мови. Мета історичного підходу до розгляду мови – встановити закони її розвитку, пізнати мову в її динаміці.

До вивчення мов, що не мали в своїй історії писемності, цей метод не застосовується.

На матеріалах історичних досліджень структурних елементів мов створюються підручники і монографії з історичної фонетики, історичної морфології, історичного синтаксису.

Порівняльно-історичний метод. Він застосовується не до вивчення історії окремої мови, а пов'язаний з розглядом історично споріднених мов і спрямований на встановлення давніх, не зафіксованих у писемних пам'ятках мовних одиниць – звуків, слів, з яких утворилися відповідні одиниці сучасних чи мертвих мов. Його застосування передбачає відновити (реконструювати) спільні для історично споріднених мов слова і їх форми в такому звуковому і морфологічному вигляді, якими вони могли бути до роз'єднання існуючого в історії порівнюваних мов єдиного мовного джерела на дві і більше мов. Щоб досягти такого результату, необхідно вдатися до порівняння даних близьких за походженням мов, їх діалектів, даних, засвідчених у писемних пам'ятках цих мов або вживаних у розмовному мовленні. Проілюструємо це такими прикладами.

Порівняння слів сучасних мов: укр. *мати*, рос. *мать*, польськ. *matka*, чес. *matí*, болг. *майка*, англ. *mother*, нім. *Mutter*, фр. *mère*, а також давніх, зафіксованих у пам'ятках: староіндійської *mātār*, старогрецької *mētēr*, латинської *māter*, старослов'янської *mati* – наочно показує схожість звуків і кореня (з деякими, звичайно, відмінностями у звуках і морфологічній будові).

Щоб переконатися в тому, що ця подібність не є випадковою і не зумовлена простим запозиченням слова з іншої мови, що вона викликана спільністю походження матеріально споріднених форм і слів у різних мовах, – для цього необхідно знати пояснення тим фонетичним і морфологічним змінам, що їх пережило слово кожної з цих мов у процесі історичного розвитку. Унаслідок урахування історичних змін, яким піддавалися ці слова в названих мовах, учені доходять висновку, що всім цим словам у далекому доісторичному (тобто до появи писемності в цих мовах) минулому відповідала не засвідчена в писемних пам'ятках форма **mātēr*, яка й визнається початковою формою наведених вище слів, а значить – джерелом їх спільного походження з мови-основи (або прамови: так мову-основу іменували вчені ХІХ ст.).

Або інший приклад. Порівняльно-історичним методом встановлено, що первинним, тобто тим, від чого пішли сучасні укр. *брат*, чес. *bratr*, польськ. *brat*, фр. *frère*, нім. *Bruder*, давні: грец. *phrātēr*, *phrātōr*, старослов'янське *bramy* і *brampъ*, лат. *frater*, – є форма **bhrātēr* – **bhrātōr* ('брат'). Для названих у наведених прикладах мов мовою-оснотою (прамовою) була індоєвропейська мова (див. § 129).

Первинні форми (вони відзначені зірочкою [*]), що виведені на основі застосування порівняльно-історичного вивчення, становлять одиниці, не зафіксовані в писемних пам'ятках. Це, як прийнято кваліфікувати у мовознавстві, є форми слів, реконструйовані на основі закономірних відповідностей у споріднених мовах. Їх називають архетипами (від грец. *αρχή* і *τύπος* – 'прообраз'), тобто праформами, пратипами наступних утворень мовних одиниць. Кожен архетип становить собою теоретично можливу форму, яка гіпотетично (гіпотеза – припущення) виводиться і визнається репрезентантом (представником) прамовного стану сім'ї чи групи споріднених мов (про сім'ї і групи мов – див. §§ 128, 129, 130).

Зрозуміло, що досягти позитивного результату в реконструюванні звуків, слів чи їх частин можна не на основі розгляду будь-яких слів, а лише на аналізі слів, відомих з найдавніших часів життя людей: слів на позначення родинних відносин, частин тіла, свійських і диких тварин, злаків і дерев, явищ природи тощо. Реконструювання таких одиниць дозволяє заглянути в глибоку давнину споріднених мов. Однак порівняльно-історичний метод не можна застосувати до аналізу генетично (за походженням) ізольованих мов. Такою є, наприклад, японська мова: її генетичні зв'язки з іншими мовами не встановлені. Він не застосовується і до розгляду неспоріднених мовних одиниць у межах споріднених мов, як-от: укр. *рушник* і рос. *полотенце*; укр. *рукавиця* і рос. *варежка*; укр. *майно* і рос. *имущество*. Ці порівнювані слова не мають нічого спільного в своєму виникненні, бо становлять або слова порівняно недавнього творення, або запозичені з інших мов.

Науково-пізнавальні здобутки порівняльно-історичного вивчення мов значні. Серед методів мовознавства порівняльно-історичний є одним з найплідніших. На його основі обґрунтовується генеалогічна (від грец. *γενεαλογία* – ‘родовідна’) класифікація мов світу (див § 128).

Застосування порівняльно-історичного методу спричинилося до виникнення на початку XIX ст. порівняльно-історичного мовознавства (або компаративістики – від лат. *comparativus* – ‘порівняльний’) як самостійної теорії мови того часу. З виникнення порівняльно-історичного мовознавства бере початок виділення з філології (від грец. *φιλολογία* – ‘любов до слова’), яка в аналізі письмових текстів поєднувала мовознавчий і літературознавчий підходи. – окремої науки – мовознавства – з самостійним предметом вивчення і науковими методами дослідження.

Як показує розгляд дослідних лінгвістичних методів, кожен з них посідає важливе місце в лінгвістичній науці і має незаперечні досягнення. Проте цілком очевидно, що жоден з них не є універсальним, бо не в змозі проаналізувати в повній мірі всі мовні явища і процеси. Ніякий метод не може відповісти на всі запитання історичного розвитку і сучасного стану тієї чи іншої мови. Тим-то й видається неправомірним скільки-небудь категорично надавати перевагу якомусь одному дослідному методові.

Успішним лінгвістичним студіям найбільше допоможе повне використання всіх методів і взаємопоєднання їх завдань і можливостей для всебічного розкриття такого специфічного суспільного явища, яким є мова.

§ 10. Робочі прийоми (процедури, методики) дослідження мовних одиниць. Аналіз дослідних методів, поданий у попередньому параграфі, переконує, що кожен з них становить науковий принцип, який визначає мету й аспект (спрямування) аналізу предмета науки. Для здійснення завдань у дослідному методі формуються конкретні робочі прийоми, або процедури, чи методики, дослідження. (Термін “методика” уживається в розумінні сукупності взаємозв’язаних способів доцільного проведення певної роботи). Серед робочих прийомів (методик) виділяються: прийоми спостережень і реєстрації фактів; встановлення відповідностей між звуками споріднених мов; методика картографування, що полягає в нанесенні на географічну карту з допомогою умовних знаків діалектних фонетичних, словесних чи граматичних явищ; експериментальна (або інструментальна) методика, яка забезпечує застосування фізичних приладів до вивчення звуків.

Між методом дослідження і робочими прийомами є певний зв’язок: кожен метод реалізується набором відповідних робочих прийомів. Але чіткої закріпленості робочих прийомів за відповідними методами немає. Той самий прийом може використовуватися для задоволення потреб різних дослідних

методів і навпаки – в тому самому методі можуть використовуватися різні процедури (методики) дослідження. Так, прийом (методика) спостереження необхідний у веденні будь-якого дослідження. З нього починається добір матеріалів для аналізу. З цим прийомом пов’язаний прийом описування, який є продовженням наслідків спостережень: виписуються окремі мовні одиниці за ознаками будови (наприклад, слова з суфіксами, з префіксами; речення прості – односкладні, двоскладні; складні – сполучникові або безсполучникові), за ознаками умов функціонування (в певних стилях, у відповідному словесному чи текстуальному оточенні).

На процедурі (методиці) зіставлення базується не лише зіставний метод. Зіставлення звуків, слів, їх форм чи речень активно використовується не лише в аналізі сучасного стану мови, а й історії мови.

Назви розглянутих щойно прийомів описування і зіставлення збігаються з назвами дослідних методів – описового і зіставного. Це, однак, лише збіг назв, а не їх сутність. Методи встановлюють напрямок дослідження, його кінцеву мету. Робочі прийоми описування і зіставлення забезпечують досягнення відповідного результату, взаємодіючи з іншими робочими прийомами.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 5-15.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 7-17.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 11-18.
4. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 5-8.
5. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. – 1997. – №1. – С. 39-42.
6. Норман Б.У., Павленко Н.А. Введение в языкознание: Хрестоматия. – Минск, 1984.

РОЗДІЛ II

МОВА, ЇЇ ПРИРОДА І ФУНКЦІЇ

§ 11. Мова як суспільне явище. Історія мовознавства засвідчує, що вчених різних країн здавна цікавило питання: що таке мова? Відповіді на нього були різні.

Висловлювався, зокрема, погляд, за яким мова визнавалася біологічним явищем. Вона ставилася в один ряд з такими властивостями людини, як здатністю їсти, пити, ходити. Це означало, що мова успадковується: вона, мовляв, закладена в біологічній сутності людини, як і здатність успадковувати вроджені біологічні ознаки: колір шкіри, волосся, очей та ін. Життя людей не підтверджує цього. Дитина не успадковує мову як фізіологічну даність. На відміну від уміння їсти, рухатися, яке дитина набуває без впливу оточуючого колективу, мовленням дитина оволодіває лише в спілкуванні з іншими, тобто в суспільному житті. Достовірні наукові факти засвідчують, що якщо немовлята з раннього віку живуть поза суспільством і створеного ним оточення, то вони залишаються на рівні тваринного розвитку. Вони успадковують форму голови, обличчя, колір шкіри, волосся своїх батьків, уміють їсти, рухатись (правда, на чотирьох кінцівках). Але єдиного, чого вони не успадковують, так це мову, бо вона не передається у спадок, а засвоюється дитиною під впливом людського оточення. Якою мовою говорить оточення, такою мовою говоритиме і дитина. Відомо, що діти емігрантів засвоюють мову того народу, серед якого вони живуть з раннього віку, а мову батьків можуть не знати, якщо батьки не навчили своєї мови.

Висувалися й інші погляди на природу мови. Зокрема, вона трактувалася як психічне явище. На основі такого погляду в історії мовознавства сформувався психологічний напрям. За переконанням його представників, мовна діяльність людей визначається індивідуальною психікою особи. Сутність мови, на їхню думку, є проявом психічних процесів, що відбуваються в свідомості індивідуума, оскільки мова є вираженням духу божого або людського. У такому трактуванні прийнятним є лише те, що мова виражає роботу "людського духу" ("божий дух" залишається неувялюваним), тобто оформляє свідомість. Проте мова не є самою свідомістю, тому що "дух" і мова, свідомість і мова – явища не тотожні: свідомість – ідеальне, мова – матеріальне явище, існуюче в звуковому вираженні. Свідомість виражається (оформляється) в мові, але не утворює її. Якби мова була виявом психічних процесів індивідуума, то вона виникала б у кожній особі незалежно від впливу мови оточення. Це привело б до утворення індивідуальних мов, що не підтверджується мовленнєвою практикою. Не увяляється суспільство, члени

якого не мають єдиної загальнозрозумілої мови. Порозуміння людей можливе лише завдяки тому, що вони користуються спільною мовою незалежно від індивідуальної психіки членів суспільства, незалежно від уподобань, фаху чи освіти мовця.

Розглянуте доводить, що ні біологічне, ні психічне трактування природи мови не розкривають її сутності як явища, адже вона не передається за спадковістю і не є виявом індивідуальної психіки людини. Мова – явище колективне (суспільне), яке передається від покоління до покоління як засіб порозуміння. Вона й існує для задоволення потреб суспільства. З суспільною діяльністю пов'язаний розвиток мови, розвиток суспільного мислення.

Носієм мови є суспільство: історично складена спільність людей або у вигляді племені, або у вигляді народності, або у вигляді нації. Без мови неможливе існування суспільства в цілому і людини зокрема. Як засіб спілкування, мова забезпечує обмін думками, створюючи тим самим можливість спільно працювати, навчатись і вчити, передавати набутий досвід майбутнім поколінням. У цьому виявляється природа (сутність) мови як суспільного явища, як засобу спілкування людей.

§ 12. Дві форми існування конкретних мов: усна і писемна. Будучи засобами спілкування, мови існують у двох формах: усній і писемній.

Усні мови є первинною формою їх існування. З часу виникнення і протягом тривалого часу вони були єдиною формою, яка забезпечувала спілкування людей аж до виникнення писемності. Після появи письма деякі мови почали функціонувати в двох формах – усній і писемній. У найдавніші епохи це спостерігалось в китайській, давньогрецькій, латинській мовах. У наш час – це всі національні мови, які існують у двох формах в усіх книжних стилях: офіційно-діловому, науковому, публіцистичному, художньому. Однак для безписемних мов усна форма була і залишається єдиною, що застосовується в зносинах людей. Це, наприклад, мови племен Африки і Південної Америки.

Лише в усній формі існують територіальні і соціальні діалекти тих мов, які мають писемність. Спостерігається це в кожній національній мові, наприклад, українській, англійській, німецькій, російській, французькій. Кожна з національних мов існує, як зауважувалося (§ 1), у вигляді літературної мови (тобто унормованої у вимові, в словниковому складі і граматичній будові), що існує в двох формах, і у вигляді діалектів (територіальних і соціальних), які функціонують лише в усному вияві.

Писемна мова являє собою особливий різновид мовного спілкування, завдяки якому долаються простір і час. Вона з'явилася на високому щаблі розвитку людства. Для її фіксації використовувалися глиняні дощечки,

папірус, березовий луб, полотно, нині – в основному папір. (Про виникнення писемності та його значення – у розділі VI).

§ 13. Дихотомія мови: мова і мовлення. Прагматика – розділ мовознавства і семіотики. У §1 зауважувалося, що термін „мова” вживається в двох значеннях: 1) мова взагалі як система звукових знаків, завдяки яким здійснюється комунікація і 2) конкретна мова, використовувана певним стносом у певний час і на певному просторі. Звідси стає зрозумілим, що конкретні мови – це численні реалізації мови взагалі.

Кожна ж конкретна мова складається з сукупності різних мовних одиниць, об'єднаних у систему, яка існує і розвивається в живому говорінні кожного і всіх разом членів певного суспільства. Це значить, що в кожній конкретній мові протиставляється система мови і її втілення в практику живого спілкування. Протиставлення системи і її реалізації передається термінами „мова” (що розуміється як система мови) і „мовлення” (конкретне говоріння в звуковій і писемній формі).

Зіставимо їх.

1. Мова як видове поняття – це система існуючих у даній мові як родовому понятті типових звукових, словесних і граматичних одиниць, а також властиві їм правила їх поєднання і використання. Мовлення ж – це конкретне говоріння, здійснюване усно чи письмово, що протікає в часі і поширюється в просторі. Уточнимо це: під мовленням розуміють як процес говоріння, тобто мовленнєву діяльність, так і його результат, тобто мовленнєві висловлювання, фіксовані пам'яттю або письмом. Іншими словами говорячи, мову слід розглядати як код з розгалуженою будовою мовних знаків, а мовлення – як процес, як дію, як реалізацію кода, завдяки чому конкретна мова й виконує своє комунікативне призначення, тобто призначення спілкування.

2. Мова як видове поняття у відношенні до мовлення – явище загальне. Вона має в своїй системі одиниці, що їх витворили члени певного суспільства в процесі історичного розвитку, а тому становить, образно висловлюючись, інвентар загальноприйнятих матеріальних мовних елементів – звуків, слів, граматичних моделей, використовуваних усіма мовцями в спілкуванні. Мовлення ж, формуючись на основі певної мови, є частковим, індивідуальним, бо виникає в окремих осіб як результат застосування мовного „інвентаря” для передачі думок. Це зіставлення можна витлумачити інакше. Мова – явище статичне, мовлення – динамічне, в якому матеріалізується мислення.

3. На відміну від мови як явища, об'єктивного у відношенні до мовців, мовлення, будучи індивідуальним, – суб'єктивне, що зумовлюється віком

людини, її освітою, професією, середовищем, в якому вона живе. Цю особливість мовлення влучно схарактеризував видатний німецький мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт словами: „Кожен індивід використовує мову для вираження саме своєї неповторної самобутності”. Індивідуальність мовлення – важлива ознака мовлення.

Визнання дихотомії мови (від грец. *dichotomia* < *dich* а – ‘на дві частини’ і *tom* е – ‘переріз’), тобто ділення цілого на дві частини (мову і мовлення), – не перешкоджає розумінню мови як єдиного феномена (явища, в якому є суть чого-небудь) людської мови і кожної окремої мови, взятої в певному її стані. Особливість єдиного феномена полягає в тому, що всі лінгвістичні одиниці (звуки, слова, речення) є одиницями і мови, і мовлення.

У протиставленні мови і мовлення глибше пізнається сутність засобу спілкування, коли розрізняються мовні засоби і їх реалізація в дійсності. У мові, наприклад, існують абстрактні звукові одиниці – фонемі (див. § 40), які служать для розрізнення значень слів і їх форм, а в мовленні ці абстрактні одиниці матеріалізуються у звуки (здебільшого у звукові варіанти). Наприклад, фонема <e>¹ в слові <села> в сенаголошеній позиції може реалізуватися в звукових варіантах: [e^h], [и^h], [и], а саме: [се^hла], або [си^hла], або навіть [силá]. Звідси розрізнення фонемі як мовної, а звуків – як мовленнєвих одиниць.

Розглянемо інший приклад. У мові є мовні номінації – слова, які позначають об'єкти, ознаки, дії оточуючого світу. Мовець використовує їх у власному мовленні, надаючи їм відповідних значень, яких ці слова в мові не мають. Так, російське слово *шляпа* в мові відоме як позначення капелюха. У розмовному мовленні можливе вживання цього слова в розумінні ‘невдаха’ і навіть ‘телесень’.

Розрізнення мови і мовлення спостерігається і на рівні синтаксису. Речення з його синтаксичною будовою, заснованою на відповідних синтаксичних правилах (підмет – перед присудком, означення – перед означуваним словом, додаток після присудка), є одиницею мови. Його ж реалізація становить елемент мовлення, в якому його кваліфікують як висловлення. У висловленні порядок слів може бути порушений відповідно до завдань передачі думки або ситуації мовлення. Будова його може відповідати моделі мови (*Я їду до школи*), але відповідно до задуму або характеру діалогу мовець може сказати: *До школи їду я чи їду я до школи*.

Визнання мовлення елементом дихотомії мови як родового поняття сприяло посиленню уваги до аналізу того, як у мовленні функціонують мовні одиниці. Це зумовило виділення в мовознавстві, а також і в семіотиці (від

¹ У звуковому записі (фонетичній транскрипції) фонемі подаються в кутових дужках або в скієних лініях ‘’, звуки – у квадратних дужках [].

грец. *semiotikē* – ‘учення про знаки’) – науки про функціонування інформаційних знакових систем, за допомогою яких здійснюється спілкування людей. – окремого дослідного напрямку – прагматики (від грец. *pragmā*, род. відм. *pragmatōs* – ‘справа’, ‘дія’), спрямованого на вивчення функціональної ролі знаків мовлення (про знаки мови – § 19). Такий підхід до пояснень функцій мовних елементів у мовленні пояснюється тим, що у висловленнях є видима і захована мета його озвучення. Наприклад, речення *‘Чи не зайшли б ви до мене?’*, питальне за синтаксичною структурою й інтонацією, може становити не запитання, а прохання, а то й наказ, що зумовлюється інтонацією. З’ясувати це – одне із завдань прагматичного аналізу мовних одиниць. Крім цього, суб’єктивність мовлення можна розглядати і з погляду істинності й неістинності повідомлення, і з погляду оцінки змісту висловлення – серйозності чи несерйозності, іронії й сарказму.

У сучасному мовознавстві прагматика набуває все більшого застосування в дослідженні мовних явищ.

§ 14. Взаємодія суб’єктивних і об’єктивних факторів у мові. Як зауважено в § 13, мовлення формується на основі мовних одиниць. Але, будучи індивідуальним, воно може включати такі одиниці, яких немає у мові. Це – або переосмислені по-своєму слова, або й новоутворені слова чи словосполучення. Леся Українка, наприклад, у висловленні *‘Де візьметься у птиці віщої коханий погляд голубки, що воркує вжила слово коханий у значенні ‘закоханий’ замість загальнопоширеного значення ‘любимий’*. Використання цього слова з таким своєрідним значенням, яке не відзначене в тлумачних словниках, є творчим проявом індивідуального мовлення поетеси.

Здебільшого індивідуальне, що з’являється в мовленні окремих осіб, буває одноразовим, будучи вжитим у конкретному акті мовлення або в творі митця. У такому випадку говорять про індивідуальне вживання мовної одиниці або про індивідуальні неологізми. Згадаймо *спів огнекрилий* М.Рильського, *брунькоцвіт* П.Тичини, *заграви сивозореві* А.Малишка. Такі суб’єктивні вияви у вживанні мовних одиниць лишилися в царині мовлення і не стали надбанням мови. Трапляються, проте, випадки, коли мова вбирає в себе індивідуальні новотвори. Залежить це, природно, не від бажання окремих індивідів. Визнанню новоствореної одиниці елементом мови сприяє загальна потреба у вираженні відповідного поняття. Тільки ставши надбанням колективу, тобто засвідчуючись у мовленні багатьох мовців, новий елемент стає одиницею мови, а не лише індивідуального мовлення. Пояснимо це прикладом. Коли готували до космічного польоту першого в світі космонавта Юрія Гагаріна, в мовленні персоналу, причетного до цього, побувало слово *космонавт*. Воно лишалося в сфері індивідуального вжитку, а не було ще

мовною одиницею. Коли ж космічний подвиг здійснився і одержав всенародне визнання, це слово поширилося в мовленні всього народу, ставши, таким чином, компонентом мови, тобто перетворилося у факт об’єктивний, який свідчить про виникнення в мові нової одиниці.

Поява нових слів чи надання словам не відомих раніше значеннєвих відтінків доводять, що в системі мови сталися зміни.

Зароджуються вони, як свідчать приклади, в індивідуальному мовленні. Так виявляється взаємодія суб’єктивного й об’єктивного факторів у мові як засобу спілкування.

§ 15. Функції мови. Мова, як зауважувалось, є засобом спілкування членів суспільства. Це засвідчує одне з її головних призначень, тобто одну з важливих суспільних функцій (від лат. *functio* – ‘призначення’, ‘виконання, здійснення’) – функцію спілкування, або комунікативну (від лат. *communicatio* – ‘зв’язок’) функцію. Суспільний характер мови, сама її сутність зумовлюється цією функцією і виявляється в ній.

Однак виділенням цієї функції роль мови не обмежується. У процесі спілкування люди передають одне одному думки, висловлюють бажання, формулюють прагнення. Усе це стається завдяки тому, що думки, волевиявлення, інформації втілюються в матеріальну оболонку. Звуки, слова, словосполучення, фразеологізми (сталі сполуки слів типу *прикусити язика* – ‘замовкнути’) і речення є тими мовними одиницями, які матеріалізують людську свідомість, тобто є засобом оформлення думок, бажань, прагнень. У цьому виявляється друга важлива функція мови – мислеоформлююча.

Ці дві функції мови не просто взаємопов’язані, а існують в єдності: мовці спілкуються, втілюючи свої думки в матеріальну мовну оболонку для передачі їх одне одному. Саме в такій взаємодії функцій сприймається мова як суспільне явище. Названі функції є, образно кажучи, двома сторонами однієї медалі, які становлять сутність мови, її суспільну природу. Будучи основними, базовими, вони забезпечують виконання мовою інших, часткових функцій. Назвемо кілька з них.

Так, важливу роль у розвитку цивілізації відіграє пізнавальна (когнітивна) функція мови. І це не випадково, адже завдяки мові пізнається світ: у мові відбитий пізнаний людиною світ, різні сторони життя і змін суспільства. Тому, наприклад, освоюючи мову, дитина знайомиться і пізнає дійсність, а в подальшому використовує її (мову) як інструмент пізнання. У цьому виявляється пізнавальна функція – функція збереження і передачі знань, культури, історії, національної самосвідомості.

Пов’язаною з основними функціями є функція емотивна (або експресивна чи емоційна), тобто функція вираження почуттів, емоцій.

самовираження, яка найбільш повно реалізується в художній літературі, особливо в поезії.

Розглянуті часткові функції мови доповнюють, поглиблюють характеристику комунікативної і мислеоформлюючої ролі мови як суспільного явища. Крім основних і часткових функцій мови, своєрідні функції виконують різні мовні одиниці: звуки, слова, речення, в яких реалізується мова як засіб спілкування (про них – у § 30).

§ 16. Поняття паралінгвістики. У виконанні мовою перелічених конститутивних (які становлять основу чого-небудь) і допоміжних функцій важливу роль відіграють невербальні (тобто – немовні) засоби, які супроводжують мовленнєве повідомлення і які разом з вербальними засобами передають змістову інформацію. Вони наявні в усному і писемному мовленні. Тою чи іншою мірою вони представлені в кожному мовленнєвому висловленні. Серед них:

фо на ці й ні з а с о б и – гучність, тембр, темп мовлення, специфічне експресивно-емоційне забарвлення, типи заповнювання пауз (наприклад, “e-e”), особливості вимови звуків: діалектні чи ідіолектні (від грец. *idio* – ‘свій’ і *dialektos*) – сукупність мовленнєвих особливостей окремого носія даної мови);

кі н е т и ч н і з а с о б и – жести, міміка, поза;

г р а ф і ч н і з а с о б и – почерк, використання символів на зразок §.

Сукупність таких невербальних засобів, що беруть участь у мовленнєвій комунікації, становить предмет окремого розділу мовознавства, який іменується паралінгвістикою (від грец. *para* – префікс, що означає ‘суміжність’). Паралінгвістичні засоби не входять до системи мови, не становлять мовленнєвих одиниць, однак без їх участі в усному чи писемному мовленні не уявляється жодне повідомлення. Це означає, що спілкування забезпечується єдністю вербальних і невербальних засобів.

§ 17. Мова – універсальний засіб спілкування людей. Інші засоби комунікації. Крім словесної мови, для спілкування люди користуються різними штучними символами і знаками, розрахованими на слухове чи зорове сприймання.

Для слухового сприймання існують так звані: а) “мова” барабанів, застосовувана деякими племенами Африки, Південної і Центральної Америки; б) “мова” свисту (*silbo*), поширена серед мешканців Канарських островів.

Зоровими немовними знаками є: а) математичні і хімічні символи; б) дорожні знаки; в) морські сигнали.

Використання немовних знаків виправдано в певних ситуаціях: наприклад, у передачі на далеку відстань сигналів тривоги чи збору (барабанні удари, свист, морські сигнали) або в постійному нагадуванні про дотримання правил дорожнього руху (дорожні знаки). Однак за поширеністю і за можливістю передачі різної інформації немовні знаки значно поступаються словесній мові. Мова відрізняється від перелічених способів передачі повідомлень тим, що вона відтворює не тільки зміст інформації, але й позитивне чи негативне ставлення мовця до висловленого у вигляді емоцій. У тому, що вона поєднує в собі здатність оформляти логіку викладу думок і передавати всю гаму людських почуттів, закладена універсальність мови. Ні свист, ні барабан, ні сигнали, ні дорожні знаки, ні символи не володіють такою здатністю, тому що вони виконують допоміжну роль у відношенні до універсального засобу – мови. До того ж зміст використовуваних у них сигналів або знаків встановлюється за допомогою мови. Кожен з сигналів чи знаків стає зрозумілим завдяки “перекладу” на словесну мову. Це означає, що вони є вторинними щодо мови, бо існують на її основі і завдяки їй. І все ж їхнє практичне значення незаперечне, тому вони широко використовуються в різних сферах людської діяльності як факти комунікації.

У розумінні мови як універсального засобу спілкування винятку не становить і “ручна мова” глухонімих. Рухи рук, пальців, мускулатури обличчя – це не що інше, як переклад одиниць природної мови. Вони є засобами комунікації, побудованими на звуковій словесній мові.

§ 18. Мова і мислення. Те, що мові притаманна мислеоформлююча функція, свідчить про зв’язок мови з мисленням. О.О.Потебня сформулював це так: “Мова є необхідна умова мислі”. Мислення – це властивість відображати об’єктивну дійсність уявленнями, судженнями, поняттями. Досягається це невербальними (тобто наочно-чуттєвими) способами і вербальними (тобто мовними) засобами. Це означає, що мова бере участь у матеріалізації, інакше кажучи, в оформленні, у вираженні мислення звуками, словами, реченнями і супровідними паралінгвістичними засобами.

Така пов’язаність мови і мислення, коли мисль втілюється в звукову мову, а одиниці мови служать для відтворення думки, зумовила погляд, за яким мова і мислення ототожнювалися. Тим часом не можна не бачити різниці між ними. Для цього достатньо згадати специфічні ознаки мови, про які говорилось у § 11, і мислення, дефініція (наукове визначення) якого подана на початку цього параграфа. Відновимо в пам’яті відоме: мова є засобом спілкування, мислення ж є відбиттям зовнішнього світу в мозку людини уявленнями, судженнями, поняттями. Далі. Мова є явищем матеріальним, оскільки вона виявляється у звуках (на письмі як вторинному її вияві – в

знаках). Мислення ж – ідеальне: воно є властивістю особливо організованої матерії – мозку. Отже, протиставність матеріальності мови й ідеальності мислення не дозволяє їх отожднювати.

Крім того, слід ураховувати, що закони будови мови і мислення різні. Відомо, що процеси мислення однакові для всіх людей, що розмовляють різними мовами. Ці процеси реалізуються у формах понять, суджень і умовиводів. Вираження ж мислення втілюється в звуки, слова, словосполучення, речення, своєрідні в кожній мові. І за цією ознакою також не можна ставити знак рівності між мовою і мисленням.

Однак, констатуємо їх нетотожність, не слід упадати в іншу крайність – уявляти їх у відриві, тобто припускати самостійне існування мислення без мови, тобто мислення в чистому вигляді. Усвідомлення специфіки мови і мислення не суперчить думці про їх єдність і взаємозумовленість. Ні мова, ні думка самостійно не існують. Як зауважувалось, мова виражає, оформляє наші думки, забезпечуючи тим самим можливість інформувати один одного в процесі спілкування. Це означає, що мислення можливе лише в звуковій (матеріальній) формі, яка є матеріальним засобом існування мислення. Ми мислимо словами, реченнями, хоч у процесі мислення можемо відтворювати в пам'яті предмети, явища, дії тощо. Так звані образне (у картинах) і технічне мислення (у кресленнях) також спираються на словесне мислення, яке взаємодіє з невербальним (наочно-чуттєвим) мисленням.

Ураховання такої взаємодії мови і мислення вказує на те, що, будучи відмінними, мова і мислення перебувають в єдності, в нерозривному діалектичному зв'язку. Тому вивчення мови, її виникнення, історії розвитку має здійснюватись з урахуванням взаємопов'язаності, взаємозумовленості мови і мислення. Аналізуючи мовні явища, їх історію, треба враховувати, що численні їхні зміни пов'язані з розвитком мислення, як і розвиток мислення у багатьох моментах залежить від мови.

§ 19. Мова як знакова система. У § 17 говорилося про те, що для передачі певної інформації або для позначення чогось використовуються різні знаки – світлові, предметні, графічні. Вивчення будови і функціонування різних знакових систем займається наука семіотика (див. § 13). Об'єктом її вивчення є різні системи знаків, з допомогою яких здійснюється спілкування в людському середовищі і в природі (комунікація тварин).

Одним з важливих предметів аналізу цієї науки є людська мова як семіотична система, тобто як система знаків. Зрозуміло, що, розглядаючи мову як знакову систему, ми не повинні забувати, що вона відрізняється від інших знакових систем, як зауважувалось у § 17, універсальністю і вссосязністю.

Що ж у мові виконує функцію знака? У широкому розумінні знаками мови, або мовними чи лінгвальними знаками, є звуки (навіть букви), морфєми (префікси, корені, суфікси, закінчення), слова, словосполучення і речення. Вони різняться своєрідністю функцій і місцем у системі мови. У точному ж розумінні знаками мови виступають лише ті її елементи, яким властива функція називання, а саме: слова і такі словосполучення, які значенням дорівнюють одному слову (*Новий рік* = 'свято'). Саме вони виступають у мові заміниками предметів, дій, понять, кількостей, ознак. Звуки не можна вважати лінгвістичними знаками у вузькому розумінні тому, що вони не мають значення; морфєми (префікси, корені, суфікси, закінчення) – тому, що вони, хоч і мають значення (у слові *Пепрєць* – суфікс *-єць-* має значення пестливості), але самостійно не реалізують своє значення, а тільки в сполучі з іншими морфємами (в імені *Пепрєць* – з коренем *Пепр-*); речення – тому, що вони складаються з інших знаків.

Як знаки, слова і деякі словосполучення є умовним позначенням предметів і явищ, понять і ознак, адже зрозуміло, що найменування, яке несуть вони, не зумовлюються природою предмета. Якби найменування зумовлювалося природою предмета, то в усіх мовах він би називався однаково. Це значить, що не було б різних мов, а існувала б одна мова. Проте такого немає. У тому, що назва предмета не зумовлюється природою предмета, легко переконатися на такому прикладі. Слово української мови *яблуко* є лише знаком, вираженням конкретним набором звуків, передаваних на письмі буквами, але воно не має нічого спільного з смачним фруктовим плодом круглої форми і певного кольору. До того ж це слово є лінгвістичним знаком для того мовця, який співвідносить почутий комплекс звуків з відповідним предметом. Для француза чи китайця, які не знають української мови, це слово є лише набором звуків, які нічого не означають. З цього легко дійти висновку, що мовні знаки – тільки умовні позначення предметів і понять, ознак і дій, прийнятих у певному суспільстві. Їхня номінативна роль (роль називання, позначення) зумовлює визнати мову знаковою системою, інакше – системою знаків. Тому мову називають знаковою системою.

§ 20. Загальнонародний характер мови. Територіальні і соціальні діалекти. Спілкування людей певної історично складеної єдності (племні, народності, нації) досягається завдяки тому, що співрозмовники у висловлених і почутих звукових комплексах сприймають той самий зміст, завдяки чому забезпечується їх порозуміння. Таке стається між представниками різних соціальних, професійних, вікових груп (рабовласників і рабів, поміщиків і селян, роботодавців і робітників, освічених і неосвічених, молодих і літніх). У цьому виявляється загальнонародний характер мови.

що сприяє розвитку суспільного виробництва, науки і техніки.

Загальнонародність мови визначається тим, що вона має єдину для мовців певного етносу (від грец. *e t h n o s* – ‘народ’) граматичну будову, набір найбільш необхідних у життєвій практиці слів і висловів, єдину в основі своїй звукову систему. Припускаються лише деякі варіанти вимови, своєрідні словесні одиниці, окремі граматичні варіанти. Але вони незначні і не порушують загальнонародного характеру національної мови.

Те, що мова певної суспільної єдності загальнонародна, переконує в тому, що народ є її творцем. Вона створена для задоволення його потреб, інакше мовці не розуміли б одне одного.

Загальнонародною конкретна національна мова чи мова народності виступає на всій території її поширення, незважаючи на те, що в різних регіонах її використання спостерігаються окремі відмінності у вимові, словниковому складі, граматичній будові. Наприклад, не на всьому масиві поширення російської мови ненаголошений звук [o] вимовляється, як у літературній мові, наближено до [a]: в областях на північ від Москви так зване ‘‘акання’’ не відзначається: вимовляють [голова], а не [гълова]¹. Але такі часткові відхилення, що спостерігаються на окремих територіях, не порушують загальнонародності російської мови. Не руйнує загальнонародності української мови те, що мовці деяких західноукраїнських областей уживають форми, що не фіксуються на інших територіях України, а саме: *оѡи відрѡ* замість *оѡа віѡра*.

Певні відхилення від загальнонародної мови існують у всіх національних мовах. Вони є в англійській, німецькій, французькій, польській і засвідчуються у звуковому і словниковому складі, у морфології і синтаксисі. Але це лише деякі відхилення, які не порушують єдиної граматичної будови, єдиного словникового запасу, фонетичної спільності, хоч групуються в певну систему в кожній із мов. Така система локальних (місцевих, від лат. *l o c u s* – ‘місце’) або регіональних (від лат. *g e g i o* – ‘край, область’) фонетичних, словесних, морфологічних, синтаксичних одиниць, що прийнята в спілкуванні на певній території поширення мови як її різновид, становить територіальний діалект.

Близькі за фонетико-граматичними, словесними ознаками діалекти об’єднуються в наріччя. В українській мові їх три: північне, південно-західне, південно-східне. Два наріччя має російська мова: північне і південне. Мовні особливості діалектів називають діалектизмами, які бувають ф о н е т и ч - н и м и (наприклад, вимова твердого звука [p] у північному наріччі української мови: [бўра] замість [бўр’а], [говорў] всупереч [говор’ў]; так зване ‘‘цокання’’

і ‘‘чокання’’ в північноросійському наріччі: [ц’áстл] замість [чáстл], [ч’в’еты] – літературне [ч’в’еты]); м о р ф о л о г і ч н и м и (*ходю* (літературне *ходжу*), *носе* (нормативне *носят*) – у південно-східному українському наріччі; *они просять* (літературне *просят*) – у південноросійському наріччі); с и н т а к с и ч н и м и (*мені болить нога* – при літературному *у мене болить нога* – у південно-західному наріччі); с л о в е с н и м и (*фірман* – замість *візник* – у південно-західному наріччі).

Крім діалектизмів, у загальнонародній мові наявні словесні, фразеологічні одиниці, знані й використовувані переважно в усному спілкуванні не всіма носіями якоїсь мови, а лише окремими соціальними, професійними або віковими групами населення. Поява своєрідних мовних одиниць (переважно слів і фразеологізмів) в мовленні деяких мовців зумовлюється або прагненням задовольнити свої моральні потреби, або виробничою необхідністю. Виробляються мовлення певних соціальних, професійних або вікових угруповань, які становлять відгалуження від загальнонародної мови і характеризуються набором специфічних слів і висловів, використовуваних головню для мовленнєвого відособлення. Таке мовлення називають жаргоном (від фр. *j a r g o n* – ‘незрозуміла мова’). За соціальними ознаками розрізняють жаргони: дворянський, купецький та ін. Причини виникнення й функції жаргонів у представників вищих кіл класового суспільства розкрив український мовознавець М.Я.Калинович на прикладі жаргону французьких аристократів XIV ст. Маючи своє класове уявлення про ‘‘пристойність’’ і ‘‘грубість’’ у поведінці, думках і мовленні, вони вдавалися до ‘‘шліфування’’ французької мови. Не рекомендувалося, приміром, висловлюватися *Я люблю диню*, а тільки *Я поважаю диню*, бо це ‘‘принизило б’’ слово а і м е р (‘любити’), яке повинно означати лише почуття до особи. Відкидалося загальномовне *сорочка*, його заміняли цілим зворотом: *вічна подруга мертвих і живих*.¹ Подібне простежувалося і серед аристократичних кіл Росії XIX ст. О.І.Герцен писав: ‘‘Простой смертнй носит рубашку, а барин сорочку... один спит, а другой починаст, один пьет чай, а другой изволит его кушать’’².

Прагнення панівних верств населення протиставити своє мовлення простому народу (у царській Росії говорили ‘‘простолюду’’) зумовлювало або обирати для себе мову іншого народу, або запозичувати іншомовні слова для підкреслення своєї вищості. Так, у Данії XVII - XVIII ст. дворянські і бюргерські сім’ї користувалися німецькою мовою, наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. російські дворяни, нехтуючи рідну мову, надавали перевагу французькій. Були поширені слова типу: *жуир* (з фр.

¹ У фонетичній транскрипції російської мови знак ъ передає редукований (§ 54)

звук, знак ѡ – короткий звук, наближений до а.

¹ Калинович М.Я. Вступ до мовознавства. - К., 1947. - С.22.

² Герцен А.И. Сочинения. Т.3. - М. - С.190-191.

jo u i r – ‘утішатися’) – ‘людина, що шукає втіхи, насолоди’; *журфікс* (з фр. *jo u r f i x e* – ‘встановлений день’) – ‘день, встановлений для прийому гостей’; *парвеню* (з фр. *parve n u < parve n i r* – ‘досягати успіху’) – ‘вискокка’. Це були, як тоді говорили, слова “вищого света”. Але вони ніякою мірою не руйнували загальнонародний характер російської мови, бо були обмеженого користування.

Соціально зумовленим є й професійне мовлення, притаманне людям, об’єднаним певною виробничою діяльністю. Виявляється воно в наборі своєрідних слів, так званих професіоналізмів (наприклад, у шахтарів: *видавати на гора*, у моряків *пришвартовуватися*). Це – специфічні слова відповідної виробничої галузі. Професійні слова існують з часу появи професій, з розвитком професій оновлюються, з появою нових професій – виникає новий шар професійних слів, наприклад, у програмістів: *сайт* – ‘сторінка в інтернеті’, *монітор* – ‘пристрій у комп’ютері візуального відображення інформації’.

Своєрідне мовлення помічається і серед молодіжних груп населення (передусім студентів, школярів), об’єднаних віком і спільністю інтересів. Використовувані ними слова, відмінні від літературних будовою або значенням, оцінюються як поява студентського чи учнівського жаргонів. Ці слова змінюються і сполучаються за правилами української граматики, а їх вимова не відрізняється від загальнонародної фонетичної системи.

Окремий різновид мовлення відокремлених вузьких соціальних груп населення становить арго (спеціальний умовний жаргон цієї групи), словник якого складається з видозмінених одиниць однієї чи кількох мов, наприклад, *чува́к* – ‘парубок’ – з циганської мови (можливо, трансформоване з болгарської (діалектної) форми *чов’ѣкъ*, що вимовляється як [чув’ѣк]); *хаза* – ‘будинок’ – з угорської, де *háza* (від *ház*) – ‘його дім’, ‘його будинок’. Такі слова використовуються для того, щоб зробити спілкування зрозумілим лише вузькому колу осіб і незбагненим для оточення. Арго характерне для мовлення кримінального світу (аргоїзми, тобто слова певного арго, наприклад, *буза* – ‘дурниці’, *карточка* – ‘обличчя’).

Термін “арго”, уживається і з ширшим значенням, а саме: як один з різновидів соціальних діалектів, тобто в тому ж значенні, що й термін “жаргон”. Термін “жаргон” і “арго” досить часто застосовують для позначення спотвореного, неправильного мовлення. В останній час поряд з ними вживається термін “сленг” (англ. *sl a n g* – ‘жаргон’).

На відміну від територіальних соціальні діалекти не мають власної фонетичної і граматичної системи. Вони формуються на базі природних мов, їх граматики. Своєрідним у них є лише набір незначної кількості слів, запозичених з інших мов, або фразеологізмів, утворених з елементів своєї

мови, чи переосмислених словесних одиниць. Отже, і в цьому випадку слід говорити про те, що соціальні діалекти не порушують основ загальнонародної мови.

Діалектизми і жаргонізми (аргоїзми) застосовуються в мові художньої літератури як засіб стилістичної характеристики мовлення персонажів. Для літературної (унормованої) мови вони несприйнятні. Невиправдано вжиті діалектизми засмічують літературне мовлення, а жаргонізми (аргоїзми, сленги) огрублюють його. Саме це спричинює негативне ставлення до них. Їх уживання небажане з погляду культури мовлення, яке базується на загальнонародній мові і вимагає дотримання норм літературної мови.

§ 21. Стилістична диференціація мов. Як загальнонародне явище, кожна національна мова задовольняє потреби спілкування людей в усіх сферах їх діяльності, в кожній з яких накопичуються мовні одиниці, притаманні саме цій сфері. Так, різні засоби мови використовуються в написанні, наприклад, офіційного документа чи художнього твору, публіцистичної статті чи наукового трактату. Це й зрозуміло, бо різні вимоги ставляться в кожному з цих випадків. В оформленні ділового паперу потрібна суворота доказовість, яка не припускає образності, розмовності. Зате художній твір передбачає образне відтворення життєвих ситуацій, що зумовлює введення в тканину художнього викладу розмовних елементів, образних висловів. Різними настановами керуються автори наукових трактатів (потрібна логіка викладу) і публіцистичних статей (необхідна емоційна доказовість розповіді).

Для виконання цих настанов добираються відповідні слова, вирази, граматичні форми, словосполучення і синтаксичні конструкції. У кожній з таких вузьких сфер застосування мови виробилися специфічні засоби, які відповідають завданням в оформленні ділових документів, наукових праць, публіцистичних статей чи художніх творів. Сукупність таких елементів – словесних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, а в усній формі й звукових – стає ознакою виділення в загальнонародній мові функціонального (того, що викликано діяльністю) різновиду мови. Такі функціональні різновиди називаються стилями, точніше функціональними стилями.

Термін “стиль” походить від грецького слова *st y l o s*. Воно означало паличку для письма, якою на глиняні дощечки наносилися різні знаки. Це слово закріпилося і в лінгвістиці, але не на позначення палички. Воно розуміється як властивість мовних одиниць передавати різні ідеї й думки в несхожих умовах мовленнєвої практики. На його основі утворено термін “стилістика”, що означає науку, яка вивчає принципи виокремлення і

використання мовних засобів залежно від різних сфер спілкування.

Традиційно виділяють п'ять стилів, наприклад, української мови: офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний, розмовно-побутовий. Проте в останні десятиліття посилена увага до стилістичної диференціації (тобто поділу, роз'єднання цілого на частини) української мови зумовила виділення, крім названих п'яти стилів, ще й стилів епістолярного (властивного листам, рос. мовою – письмам), конфесійного (церковного, віросповідного), нормативно-правового (або права), мови масової інформації.

Поряд з функціональними стилями розрізняють колоритно-стильові різновиди, пов'язані з функціонуючими в мові експресивно-емоційними й оціночними елементами. Серед них урочистий (або піднесений), офіційний (або холодний), інтимно-ласкавий (або зменшено-пестливий), гумористичний (або іронічний), сатиричний, який часто переростає в саркастичний, фамільярний (безцеремонний). У практиці викладання мов і навіть у деяких лінгвістичних словниках названі різновиди називають стилями, наприклад: стиль фамільярний, стиль знижений, стиль урочистий.

Диференціація мови на окремі стилі зумовлює розмежування стилістично нейтральних і стилістично забарвлених мовних одиниць – слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій. Стилістично нейтральними є більшість елементів мови. Вони становлять основу всіх мовних стилів. Стилістично забарвлені одиниці – це ті мовні засоби, які викликають уявлення про певну, обмежену сферу їх використання. Наприклад, у повсякденному вжитку ми гардероб називаємо роздягалкою, а читальний зал – читалкою. Використання слів *роздягалка* і *читалка* у таких умовах робить їх стилістично маркованими (тобто пов'язаними з певним стилем): вони кваліфікуються як розмовні елементи. Ознакою розмовності є й засвідчувані в усному мовленні навіть освічених людей такі форми, як *біга, пита, зна, нема*. У книжних стилях можливі лише форми *бігає, питає, знає, немає*.

Стилістичні відтінки виявляються, як правило, у зіставленні синонімів (різних слів, що мають однакове або близьке значення). В українській мові, наприклад, поряд з стилістично нейтральним словом *батьківщина* функціонує слово *вітчизна* з відтінком піднесеності, урочистості. Відтінок цей виразно відчутний у рядках М.Бажана *Вітчизні віддати не вигризки душі, а всю повноцінність життя або смерті*.

Стилістична диференціація, однак, не руйнує цілісності мови, її загальнонародного характеру. Ознаки стилю виявляються лише в окремих словах, фразеологізмах, граматичних формах, синтаксичних конструкціях. Увесь же словниковий склад, фонетичні ознаки і граматична будова стилів єдині, загальнонародні.

§ 22. Розуміння норми в мові. Літературна мова: виникнення, функції і значення. У кожній мові є значний арсенал мовних засобів, які використовуються в спілкуванні. Крім загальномовних елементів, які становлять кістяк мови, у ній, як показано в § 20, наявні одиниці обмежено територіального поширення – діалектизми, й елементи, належні соціальним групам чи людям певних спеціальностей – жаргонізми і професіоналізми. Поряд з цим трапляються й індивідуальні новотвори. Але всі вони, будучи одиницями спеціального і вузького функціонування, лишаються поза сферою власне загальнозрозумілого спілкування в офіційно-діловому, науковому чи політичному або культурно-освітньому вжитку. Вони не можуть задовольнити потреб усього суспільства в усіх ділянках його багатогранного життя. Щоб досягти взаєморозуміння усіх членів суспільства, необхідно виробити єдині вимоги, тобто норми, у вживанні звуків і їх сполучень, слів і речень.

Під нормою розуміються об'єктивно вироблені, загальновизнані і загальноприйняті засоби мови і сукупність правил словозміни, словотворення і поєднання слів у реченні, що кваліфікуються як зразок для мовлення всіх, хто користується цією мовою. Втіленням норми є літературна мова – унормована у вимові, словниковому складі, граматиці, яка визнається зразковою, правильною, загальнообов'язковою. Вона протиставляється територіальним і соціальним діалектам і визнається основною наддіалектною формою існування мови в її усному і писемному виявах. Головні її ознаки: наддіалектний характер, унормованість на різних мовних рівнях (у звуках, словах, конструкціях), поліфункціональність, тобто використання в різних сферах життя суспільства, стильова диференціація.

У різних народів літературна мова формувалася у своєрідних умовах і на різних основах. Наприклад, у джерел літературних мов Західної Європи були жанри художньої літератури. Лише з часом літературні мови в цих країнах почали використовуватися в інших сферах – науці, освіті, державному управлінні. Те, що в ряді країн літературні мови формувалися на базі художньої літератури, послужило причиною ототожнення понять “літературна мова” і “мова художньої літератури”. Іноді так і трактували: літературна мова – це мова художньої літератури. Для початкового періоду становлення окремих літературних мов таке визначення правомірне. Сучасний стан функціонування літературних мов не дозволяє ці поняття ототожнювати, оскільки поняття “літературна мова” охоплює не лише мову художньої літератури, але й мову наукових, публіцистичних видань, ділових документів. Розглядувані поняття не можна ототожнювати ще й тому, що вони відмінні за охопленням мовного матеріалу. Мова художньої літератури – поняття, ширше за літературну мову: у тканину художньої літератури вводяться елементи територіальних і соціальних діалектів, що є неприпустимим для

будь-якого іншого книжного стилю літературної мови.

Різні історичні шляхи розвитку народів диктували своєрідні умови вироблення літературних мов. Проте звичайно літературна мова формувалася на живій народнорозмовній основі. При цьому, як правило, літературні мови зазнають змін. Тому доводиться констатувати давні і нові літературні мови зазнавали певного періоду. Так, відомо, що нова українська літературна мова, започаткована в XIX ст., сформувалася на основі середньонаддніпрянських діалектів з додаванням мовних одиниць інших діалектів української мови. Проте вона ґрунтувалася і на елементах староукраїнської мови. У подальшому вироблення норм літературної мови орієнтувалося не лише на мовно-художню практику, а й на ознаки, вироблені в публіцистичній, науковій й офіційно-діловій сферах, які стали нормативними в українській літературній мові.

Літературна мова – категорія історична: у різні періоди вона може виконувати (в історії різних народів і виконувала) неоднорідні функції. Так, нова українська літературна мова у XIX ст. функціонувала головню в художній літературі, оскільки була виключена зі сфер державного управління, науки, ділових зносин, адже роль державної мови в царській Росії виконувала російська мова. Відомі й інші приклади обмеженого використання літературної мови. Зокрема, німецька мова, як і ряд інших мов Західної Європи Середньовіччя, була витіснена з управлінської і наукової сфери у зв'язку з поширенням латинської як мови церкви, науки, освіти, юриспруденції. Нині українська літературна мова й літературні мови Західної Європи функціонують в усіх сферах людської діяльності.

Кожна літературна мова являє собою культурне надбання нації, яке суспільство прагне передати новим поколінням. На літературну норму орієнтуються в навчанні дітей, мовлення яких може залежати від того, в якому мовному оточенні вони зростали. У прищепленні дітям літературного нормативного мовлення поле діяльності вчителя-словесника безмежне.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 15-52.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 18-38.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 137-139; 166-170; 173-205.
4. Юшук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 9-14.

РОЗДІЛ III

ПОХОДЖЕННЯ МОВИ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОВ.

§ 23. Проблема походження мови як засобу спілкування.

Виникнення конкретних мов. Походження мови як засобу спілкування і виникнення конкретних мов – дві самостійні проблеми, не пов'язані одна з одною. Кожна з них має своєрідний об'єкт дослідження: перша ставить завдання – з'ясувати, як люди почали говорити, друга – коли, де і в якому вигляді сформувалася та чи інша конкретна мова.

У з'ясуванні того, як виникла у людей потреба спілкуватися, не можна спиратися на знання історії виникнення різних конкретних мов, якими б давніми вони не були. Це й зрозуміло, адже історія мертвих (відомих за пом'ятками) чи живих мов нараховує всього кілька тисячоліть. Від часу ж зародження людської мови нас відділяє щонайменше кілька десятків тисяч років. З цього можна зробити висновок, що від "первісної" мови ніяких реальних залишків, що підлягали б прямому вивченню, немає.

Археологи та антропологи, розкопуючи давні стоянки і поховання, знаходячи кістки і черепи первісних людей, не відкопали і не зможуть "відкопати" "первісну" мову з огляду на те, що вона не зафіксована писемністю, адже письмо з'явилося на значно пізніших стадіях розвитку людства. Установити ж звукове оформлення, набір слів і граматичну будову "первісної" мови без історичних мовних даних неможливо.

Щодо конкретних мов, то їх історія встановлюється за писемними пам'ятками, що дійшли до наших часів. На основі їх вивчення вчені одержують більш-менш точні відомості про час, місце і про звукові, словесні і граматичні ознаки давнього періоду формування конкретної мови. Усім цим, тобто виникненням і шляхами розвитку конкретних мов, займається часткове мовознавство. Загальне ж мовознавство, яке пов'язує своє завдання з розв'язанням проблеми походження мови як засобу спілкування, не прагне встановити час, місце і особливості "первісної" мови. Воно ставить мету – виявити умови, завдяки яким могла зародитися і зародилася мова, інакше: що викликало потребу в передачі одне одному думок.

Історія мовознавства засвідчує: людство здавна цікавилось тим, як виникла мова, що зумовило появу різних гіпотез. Їх розгляд становить певний інтерес (про них – у наступному параграфі).

§ 24. Гіпотези про походження мови. Ще в античній Греції, приблизно в VI-му ст. до н.е., намітилися паростки наукової думки про виникнення людської мови, зокрема гіпотези звуконаслідувальна, вигукова і договірною

її походження.

За гіпотезою звуконаслідувального походження мови, мовленнєва діяльність у людей почалася з того, що первісна людина свідомо й несвідомо наслідувала звуки навколишньої природи. Кожне таке наслідування стало згодом назвою окремих предметів і тварин подібно до того, як малі діти називають собаку "гав-гав", корову – "му".

Найповніше ця теорія відбита в творах античного письменника Августіна. Так, назви беззвучних речей, вважав він, утворилися за схожістю враження. А те, чи вони формуються з твердих чи м'яких звуків, залежить, за його переконанням, від того, як предмети діють на почуття людини – грубо чи м'яко. Наприклад, слово *lene* ('м'яке') звучить м'яко, а слово *astertitas* ('грубість') – твердо.

Що ж, не можна заперечити наявність у мовах світу деякої кількості звуконаслідувальних слів. Учені припускають, що, наприклад, у російській мові звуконаслідувальними є слова *бормотать, брякать, булькать, жуужжать, рычать, чирикать, мычатъ*, у туркменській – *гарча* ('ворона') та ін. Проте було б помилково думати, що так механічно могла утворитися мова, яка виникла і розвивалася в людини разом із свідомістю. Ця гіпотеза прийнятна для пояснення появи окремих слів. З'ясувати ж причини виникнення мови як засобу спілкування людей вона неспроможна.

Автори вигової гіпотези, або гіпотези афективного походження мови, припускали утворення людської мови з мимовільних криків, що супроводжували біль, радість, страх, тобто – з вигуків, властивих істотам як інстинктивна реакція організму на зовнішнє подразнення. Ці викрики начебто й проклали шлях до творення слів: від *ох* в українській мові – *охкати*, від *ой* – *ойкати*. Безперечно, подібні слова існують у мовах світу. Але їх мало, навіть менше, ніж звуконаслідувальних. Тому для з'ясування того, звідки взялася мова, і ця гіпотеза нічого не дає.

За гіпотезою договірною походження мови, люди нібито домовилися про вживання відповідних слів, про називання певними словами різних предметів, явищ, дій. Однак, щоб домовитися про мову, треба мати саму мову, якою і слід було б домовлятися. Тому і цю гіпотезу не можна визнати задовільною для пояснення проблеми появи здатності людей спілкуватися.

Загальним недоліком цих гіпотез було те, що проблему походження мови їх автори брали поза зв'язками з виникненням самої людини, утворенням первісного колективу, тобто без урахування її суспільної функції та зв'язку з мисленням. По суті ці гіпотези обстоюють індивідуалістичний шлях виникнення мови. Проте перелічені гіпотези були для свого часу позитивним явищем, адже вони спростовували біблійний міф про створення мови (мова – дар Божий) тим, що вказували на людей як на безпосередніх її творців, а не

пов'язували виникнення мови з волею надприродної сили.

До гіпотез стародавніх греків людство поверталось і в середні віки, і в наш час, розвиваючи й уточнюючи їх. Проте паралельно з ними з'являлися інші припущення щодо причин появи мови. Серед них гіпотези трудових викриків та еволюційного виникнення мови.

У XIX ст. учені Л.Нуаре і К.Бюхер намагалися пояснити виникнення мови трудовими вигуками: мова, начебто, формувалася на основі тих вигуків, які мимохіть супроводжували всяку діяльність первісної людини. Беззмістовні спочатку сполуки звуків поступово почали позначати роботу, а також різні види трудового процесу людини.

Хоч прибічники цієї гіпотези пов'язують походження мови з колективною працею, гіпотеза не розв'язує проблеми. Примітивна трудова діяльність могла дати невелику кількість слів, але ж цього недостатньо, щоб пояснити виникнення мови.

Відповідно до гіпотези еволюційного виникнення мови людська мова утворювалася поступово як результат задоволення різноманітних бажань і потреб. За В.Вундтом, первісна людина, відчуючи задоволення чи, навпаки, невдоволення, передавала їх не тільки жестами, а й органами мови. Поступово так звані звукові жести закріплювалися. Оскільки вони були зручнішими, ніж інші жести, то й залишалися в спілкуванні людей. У цьому й виявляється еволюція мови: вона поступово еволюціонувала від супроводу жестів рук, від міміки до людського мовлення. Отже, ця гіпотеза припускала можливість виражати мислення та емоційний стан самими жестами, мімікою без словесної мови, яка з'явилася потім. А це навряд чи правдоподібно, адже в процесі трудової діяльності здійснити спілкування жестами не можна.

Жодна з цих гіпотез не дала по-справжньому наукового пояснення проблеми походження мови. Гіпотези розглядали мову як суто природний процес, пов'язаний з розвитком індивідуальної психіки або з розвитком уже існуючого людського розуму. Роль же суспільно-виробничої практики у виникненні мови або зовсім не враховувалась, або ж розумілась спрощено.

Далекі від наукового розв'язання цієї проблеми й зарубіжні учені новітнього часу. Вони припускаються методологічної помилки, розглядаючи мову як щось таке, що належить передусім окремому індивіду. Вони залишають поза увагою кардинальне питання проблеми: у чому головна причина виникнення мови і що привело до того, що в людей склалася мова – засіб спілкування.

Сучасна лінгвістична наука, спираючись на діалектику як філософський метод і враховуючи досягнення інших наук, пов'язаних з вивченням людини, подає таке пояснення проблеми походження мови (див. наступний параграф).

§ 25. Сучасний погляд на проблему походження мови. Проблема походження звукової мови є складовою частиною більш загальної проблеми – проблеми походження людини і водночас мислення. Це означає, що, спираючись на дані ряду наук, що вивчають людину і людське суспільство, процес зародження людської мови слід віднести до часу формування людини, який тривав мільйони років.

Предком людини був високорозвинений вид людиноподібних мавп, які стоять до людини ближче, ніж горила чи шимпанзе, що живуть і зараз в нетрях тропічної Африки. Закам'янілі залишки викопних людиноподібних мавп були знайдені на початку ХХ ст. в Південній Африці. Цим найближчим до людини мавпам було дано наукову назву австралопітеків, що означає “південні мавпи”. Дослідження показали, що австралопітеки, які мешкали, на думку вчених ХХ ст., півтора – два з половиною мільйони років тому в жаркому поясі Африки, були невеликі на зріст і не сильні, не жили на деревах, а пересувалися по землі на задніх кінцівках.

На початку ХХІ ст. ці свідчення доповнили археологи зі США та Ефіопії, які знайшли найстаріший у світі скелет предка людини – його приблизний вік 3,8–4 млн. років. Розкопки велися в ефіопській області Афар, за 60 км. від Хадара, на ділянці, де раніше вже траплялися археологічні знахідки.

Засвоєння людиноподібною мавпою прямої ходи, вивільнення передніх кінцівок від необхідності пересуватися було першою передумовою олюднення мавпи. Поступово пряма хода в наших предків (пітекантропів, синантропів і їм подібних мавп-людей) стала правилом, а згодом і необхідністю. Вивільнені від ходіння передні кінцівки можна було використати для самозахисту, збирання їжі, ними можна було зробити примітивні знаряддя. Здатність до виготовлення знаряддя праці є однією з найважливіших специфічних особливостей трудової діяльності, яка намічалася в процесі переходу мавпи в людину. Природно, що для перетворення нерозвиненої кінцівки мавпи на вмілу руку людини потрібні були сотні тисяч років, які в історії Землі мають не більше значення, ніж секунда в житті людини. Протягом цих сотень тисяч років рука удосконалювала продукти праці, що засвідчують учені в різних кутках розселення давніх наших предків.

За свідченням учених, “пра-люди” (прямо ходячі люди) вийшли з Африки і розселилися по Близькому Сході, Європі, Південній Азії. Новітні дослідження, засновані на аналізі ДНК різних народів і рас, засвідчують, що процес розселення повторювався двічі – близько 500.000 р. і близько 100.000 р. Після цього сталося переселення з Південної Азії на Близький Схід, в Європу і Африку близько 50.000 р.

Першу хвилю переселення з Африки здійснили “пра-люди”, що виготовляли камінні й інші знаряддя, користувалися вогнем. Переселенці

100.000 р. давності – це, можливо, неандертальці, що населяли Європу і Азію від 100.000 до 40.000 р. і виготовляли спеціальні знаряддя не тільки з каменя, але й з кісток і дерева. Наступну хвилю переселенців, на думку вчених, становили кроманьйонці, зовні схожі на сучасну людину, що виготовляли більш досконалі знаряддя з кісток і каменя, будували житло з ракушняка.

Природно, що процес еволюції удосконалення знарядь охоти і праці пов'язаний з боротьбою за виживання. У протистоянні силам природи з допомогою виготовлених знарядь праці й охоти згуртовувався первісний колектив, частішали випадки взаємної підтримки і стала ясніше усвідомлюватися корисність спільних дій для кожного окремого члена племені. Так праця зумовила розвиток спільної діяльності: з'явилася потреба щось сказати одне одному. На цій стадії розвитку людини стався великий стрибок у розвитку мозку: дослідженням викопних черепів доведено, що у неандертальців мозок був удвічі більший, ніж у пітекантропів (і в три рази більший, ніж у горили), що й дало роду Номо можливість еволюційного домінування 1,5–2 мільйони років тому. До того ж, як свідчить вивчення знарядь цієї епохи, неандерталець працював правою рукою, що дозволяє припустити появу ознак асиметрії лівої й правої частин мозку. Це дає змогу погодитися з думкою про те, що в неандертальців уже була мова. На зміну неандертальців в епоху пізнього палеоліту (приблизно 40 тисяч років тому) приходять неантроп, тобто ‘нова людина’, або Номо sapiens (людина розумна). Вона вже вміє виготовляти складене знаряддя (наприклад, сокиру й рукоять), чого не було в неандертальців, володіє багатокольоровим наскельним живописом. Важливо також те, що будова і розміри черепа в нього принципово не відрізняються від сучасної людини. У цю епоху завершується становлення звукової мови як повноцінного засобу спілкування, засобу формування понять.

Потреба в спілкуванні створила свій орган: нерозвинені гортань і глотка мавпи перетворилися поволі в розвинений орган мовного апарата: органи рота поступово навчилися вимовляти один членороздільний звук за одним. Отже, та праця, що створила саму людину, створила і людську мову, яка матеріалізувала мислення. Минули сотні тисяч років, поки виникли мовні нейронні центри, не залежні від примітивних емоцій, ті нейронні центри в корі мозку, що до сьогодні зберегли нейронну структуру і керують нашим мовленням. Далі ж у процесі паралельного розвитку мови і мислення диференціювалися і концепції мислення (тобто розуміння певних явищ або процесів) і форми мови.

Такими були природні умови, які забезпечили виникнення людини і людського суспільства, однією з невід'ємних ознак якого на всіх етапах його існування була і є мова – форма мислення. Звідси й розуміння мови як

суспільного явища, яке виникло в суспільстві, існує в суспільстві для задоволення його потреб і розвивається в суспільстві разом з прогресивними змінами в житті суспільства.

§ 26. Закономірності розвитку мов. Позалінгвістичні і внутрілінгвістичні причини мовних змін. З часу свого виникнення і протягом усього періоду існування будь-яка мова (на перших порах – діалект, яким володіли члени племені) переживає безперервні зміни. Не з однаковою інтенсивністю, але змінюється звуковий і словниковий склад, зазнають еволюції морфологічна і синтаксична системи живих мов (детальніше про це в § 125).

Які ж фактори (чинники) спричиняють їх зміни?

Виділяють зовнішні і внутрішні фактори, що зумовлюють зміни мов.

Фактори, що діють на розвиток мови ззовні, називають позалінгвістичними, або екстралінгвістичними (від лат. *e x t r a* – ‘поза’, ‘зовні’). До них відносять: 1) розщеплення колись єдиної етнічної єдності на дві або більше етнічних груп; 2) вплив різних форм контактів: племені з племенем, народності з іншою народністю, нації – з нацією, що зумовлює зміни в мові; 3) вплив історичних подій у межах державного об’єднання, а саме: зміна суспільно-економічних формацій, прогрес у науці і техніці; 4) розвиток суспільних ідей і навіть діяльність окремих осіб; 5) поява письма.

Внутрілінгвістичні, або інтралінгвістичні (від лат. *i n t r a* – ‘всередині’), фактори закладені в самій мові, в її внутрішніх тенденціях розвитку, які виявляються у внутрішніх законах звукових, словесних, граматичних змін.

• Проілюструємо прикладами дію цих різних факторів.

Відомо, що позалінгвістичні фактори можуть викликати зміни різних мовних рівнів – звукового, словникового і граматичного.

Так, в історії англійської мови відомий факт дії екстралінгвістичних факторів на зміни в звуковому складі. Як свідчать фахівці, англійський гортанний щілинний був штучно відновлений у сильній позиції внаслідок того, що його відсутність була кваліфікована як ознака ‘некультурної’ вимови. Отже, зміна сталася внаслідок дії суб’єктивного, екстралінгвістичного впливу.

Поява слів-неологізмів у будь-якій мові, як правило, зумовлюється екстралінгвістичними факторами – змінами в житті суспільства, виробництва, науки, техніки. Так, розвиток біологічної науки спричинився до появи в європейських мовах слова *ген*; після революції 1917 року з’явилися радянські *колгосп*, *радгосп*; розвиток космонавтики зумовив появу слів *космонавт*, *космодром*.

Прикладом змін у граматичній будові мови в результаті дій позалінгвістичних причин може бути історія розвитку складнопідрядних

речень у мові Київської Русі. У той період такої системи складнопідрядних речень, як зараз, не було, були складні конструкції з сполучниками сурядності. Її появі сприяло використання писемної форми мови в державних канцеляриях і судах, у дипломатичних зносинах, в торгівлі й літературі. Потреба у чіткому формулюванні думки виробила своєрідні сполучникові конструкції з підрядними частинами складних речень. Так екстралінгвістичний фактор (застосування письма) викликав появу нової якості синтаксичної будови мови.

Подібне сталося і в історії німецької мови. Розвиток писемності німецькою мовою, який почався в XVI – XVII ст. після витіснення з ужитку латинської мови і проникнення німецької мови в усі сфери спілкування (в науку, державні установи, школу), вимагав створення нормативних граматик і словників, що в свою чергу зумовило значні зміни в синтаксичній структурі німецької мови.

Під впливом дій зовнішніх причин зміни в мові здійснюються здебільшого на основі свого власного мовного матеріалу, за своїми правилами. Щоправда, в поповненні словникового складу тієї чи іншої мови часто відіграють роль міжмовні контакти, що зумовлює появу запозичень. Як правило, з мови в мову переносяться слова (див. § 77). Проте можливе й перенесення префіксів і суфіксів (але не закінчень). В українській мові є ряд префіксів і суфіксів, запозичених, наприклад, з мов: грецької (*анти-*, *-ізм-*): *антигігієнічний*, *феодалізм*; латинської (*екс-*, *-ор-*), як-от: *ексечеліон*, *диктатор*. У російській мові набув поширення український суфікс *-щина(a)* на позначення географічних назв: *Курщина*, *Орловщина*.

Внутрілінгвістичні зміни відбуваються незалежно від впливу ззовні, чи від суспільних процесів, чи від ‘волі’ людей. Такі зміни диктуються специфічними властивостями структури конкретної мови й існуючими в мові тенденціями розвитку. Пояснити це можна на такому прикладі.

Дослідженнями доведено, що фонетична система східнослов’янських мов (української, російської й білоруської) протягом кількох століть зазнавала значних змін: 1) кількісно зменшилася система голосних (не стало звуків, що позначалися буквами *ъ* (єр) і *ь* (єрик); у давню добу це не твердий і м’який знаки, а букви, що передавали звуки: близький до [o] – це *ъ*, близький до [e] – це *ь*; 2) з’явилася низка фонетичних чергувань, зокрема в українській мові чергування [o] та [e] у відкритому складі з [i] у закритому складі: *ко-нь* > *кіль*, *о-се-нь* > *о-сіль*¹; 3) зазнав змін складоподіл слів: колишні відкриті склади перетворились у закриті, пор.: *сць-нъ* > сон, *сто-ль* > стіл. Причини цих змін у складоподілі внутрілінгвістичні у занепаді так званих глухих звуків, що позначалися буквами *ъ* і *ь*.

¹ Значок *ъ* вказує на походження однієї форми (звука) з іншої (іншого).

Інші зразки фонетичних змін, що сталися внаслідок дії внутрішніх законів мови, подані в § 60.

§ 27. Основні процеси розвитку діалектів і мов: диференціація її інтеграція. Поняття адстрату. Історії мертвих і живих мов ведуть свій початок від племінних діалектів з подальшими процесами їх ділення або об'єднання. Цим процесам піддавалися й утворені на базі діалектів мови народностей. Процеси ці в лінгвістичній науці називаються диференціацією (від лат. *d i f f e r e n t i a* – 'розрізнення'), або дивергенцією (від лат. *d i v e r g e n t i o* – 'розходження'), тобто розходженням, та інтеграцією (від лат. *i n t e g r a t i o* – 'об'єднання'), або конвергенцією (лат. *c o n v e r g e n t i o* – від *c o n v e r g o* – 'сходжуся', 'зближуюся'), тобто сходженням, мов.

Наслідком диференціації є утворення з одного діалекту або однієї мови двох або більше діалектів чи мов. Таке траплялося тоді, коли єдиний мовний колектив з певних причин роз'єднувався, а роз'єднані частини його починали самостійне життя. У результаті – у відокремлених колективах створювалися своєрідні умови для розвитку специфічних ознак у колись єдиному діалекті або єдиній мові. Цікаве свідчення такого стану розвитку діалектів знаходимо у відомого російського етнографа М.М.Миклухи-Маклая. Побувавши в 1871 р. у Новій Гвінеї, він констатував, що майже в кожному селі свій діалект. Він помітив, що в селах, розташованих на відстані чверть години ходьби, є кілька різних слів для позначення одних і тих же предметів, а ті мешканці сіл, що віддалені одне від одного на відстані години ходьби, розмовляють іноді на різних діалектах, що майже не розуміють одне одного. З такого спостереження напрашується висновок, що виникнення споріднених діалектів сталося в результаті поділу колись єдиного племені з єдиним діалектом.

На основі споріднених діалектів утворювалися споріднені мови народностей і націй. Так, розвиток групи германських мов (німецької, англійської, норвезької, шведської та ін.) ішов від племінних діалектів колись єдиного діалекту і пов'язано це з численними міграціями їх носіїв.

Отже, спорідненість територіальних діалектів будь-якої мови, а також спорідненість великих груп мов треба генетично (тобто за походженням) пов'язувати з наявністю в давнину єдиного мовного джерела – племінного діалекту. У світлі цього стає очевидною ненауковість біблійних легенд про походження мови і утворення різних мов. Доречно згадати в зв'язку з цим твердження видатного математика Норберта Вінера, який цікавився проблемами мовознавства, як і його батько-лінгвіст, про те, що «стара теорія, за якою давньоєврейська мова була мовою людини, що була в раю, і що змішування мов датується з часу вавилонського стовпотворіння, може цікавити нас лише як примітивне випередження наукової думки».¹

¹ Вінер Норберт. Человек управляющий. - СПб.: Питер, 2001. - С. 84.

У результаті процесу інтеграції (сходження) з кількох діалектів чи мов утворюється один діалект або одна мова. Інтеграція виникає внаслідок завоювання одним народом території іншого етноса, що створює умови безпосереднього контактування мов автохтонного (від грец. *a u t o c h t h o n* – 'місцевий') і чужомовного народів. У цих випадках відбувається схрещення мов, що зумовлює утворення нової (третьої) мови. Її основу становить одна з контактуючих мов, це – мова-переможниця. Інша, переможена, мова повністю не втрачається: її елементи залишають деякі сліди в новоствореній мові. Залежно від того, мова якого народу (автохтонного чи прийшлого) стає переможницею, її одиниці в новоствореній мові прийнято розрізняти в термінах: субстрат (від лат. *s u b s t r a t u m*, з *sub* – 'під' та *stratum* – 'настил' – 'те, що лежить в основі', 'підкладка') і суперстрат (від лат. *s u p e r* – 'зверху', 'над'; 'накладка').

Субстрат – це залишки переможеної мови автохтонного народу в мові народу-завойовника, яка склала основу третьої мови. Суперстрат – це одиниці переможеної мови завойовника в мові-переможниці автохтонного населення, яка становить базу новоствореної мови.

Прикладом субстрату є галльські елементи в сучасній французькій мові, яка утворилася від схрещення народної латини з галльськими діалектами і перемоги латини, принесеної на територію Галлії (сучасної Франції) римськими завойовниками на початку нашої ери.

Суперстратні елементи – це, наприклад, залишки болгарської мови (однієї з мов тюркської сім'ї) в болгарській мові, що виникла від схрещення однієї з південнослов'янських мов з мовою болгар, що вийшли з території гирла р. Ками і були асимільовані південними слов'янами, що жили на сході Балканського півострова. Булгари залишили по собі назву країни – Болгарія.

Інший приклад. У французькій мові є невелика кількість суперстратних елементів, германських за походженням, занесених германськими завойовниками колишньої Галлії – франками, бургундами, вестготами, які були асимільовані місцевим галло-романським населенням. До речі, назва держави – Франція – суперстратна, успадкована від одних із германських завойовників – франків.

На відміну від термінів субстрат і суперстрат поняття адстрату (від лат. *a d* – 'при', 'біля' та *s t r a t u m* – 'настил') означає нейтральний тип мовної взаємодії, яка не приводить до асиміляції одного народу іншим і розчинення однієї мови в іншій. Взаємодіючі мови залишаються окремими самостійними мовами. Стається це в умовах тривалого співіснування і контактів територіально близькорозташованих народів. У результаті – утворюються адстратні прошарки у взаємодіючих мовах у вигляді деяких рис мовної системи, що виникають внаслідок взаємопроникнення мовних одиниць.

Прикладом адстрату є формально близькі явища, засвідчувані, з одного боку, в українській мові, що виникли завдяки взаємодії з польською, а з другого – в польській – як результат впливу на неї української. Відоме, наприклад, в українській літературній мові ствердіння [p] у кінці слова і складу (*писарь > писар, горький > гіркий*) і ще більше поширення твердості [p] у південно-західних і північних діалектах стало в результаті впливу польської мови. Так у системі приголосних двох мов виробились спільні риси. З другого боку, під впливом української (почасти й білоруської) польська мова втратила первісне якісне розрізнення між колишніми короткими і довгими голосними, що встановилося після їхнього занепаду¹.

Взаємовплив територіально близьких мов зумовлював у прикордонних регіонах двомовність (білінгвізм) у їх мешканців. Тому іноді термін “адстрат” уживають для позначення білінгвізму. Але з цим значенням термін “адстрат” не набув визнання. До того ж він рідковживаний, оскільки взаємовплив мов супроводжується здебільшого перенесенням з мови в мову лише окремих елементів. Типологічні ж ознаки мов залишаються незмінними.

§ 28. Функціонування мов у різні періоди їх розвитку. Існування і розвиток діалектів і мов пов'язані з життям їх носіїв – племені, народності, нації. Вони задовольняють життєві потреби мовців на всіх етапах їх історії. Тим-то й зрозуміло, що різні історичні періоди суспільства з своєрідним рівнем розвитку і соціально-економічними відносинами накладають відбиток на суспільне функціонування (або суспільні функції) конкретних мов.

Термін “суспільне функціонування” не слід плутати з поняттям комунікативної функції мови. Розглянемо відмінність цих понять. Кожна мова – це засіб людського спілкування. Комунікативну функцію вона виконує в усі часи її існування. За цією функцією мови не відрізняються одна від одної. Що ж до суспільного функціонування конкретних мов у певну історичну добу, то воно буває різним. Деталізуємо це.

Так, племінні діалекти і навіть мови племінних союзів, які існували поряд з племінними діалектами, характеризуються обмеженим функціонуванням. Вони були засобом повсякденного розмовно-побутового життя. Інших функцій вони не виконували.

Зародження держав мало своїм результатом складання народностей. Вони утворювалися на основі племен і племінних союзів, укладуючи від них племінні діалекти і мови племінних союзів. Мова союзу племен перетворювалася в мову народності, щодалі виробляючи спільні ознаки, а племінні діалекти поступово набували територіальних меж і ставали територіальними діалектами. З появою державних інститутів (з лат.

institutum – ‘організація’, ‘лад’, ‘запроваджений порядок’) розширювалася сфера матеріального і культурного життя, водночас ускладнювалися суспільні функції мови народності. Мова народності функціонувала і в сфері матеріальних, і в сфері духовних потреб людей. Джерелом збагачення мови народності були передусім територіальні діалекти. Важливою ознакою їх функціонування було те, що місцеві діалекти певної території забезпечували спілкування як сільських, так і міських мешканців. Однак у містах ще не витворилися соціальні діалекти.

Поява писемності спричинилась до виділення двох форм мов народностей: усно-розмовної і писемної. Це викликало відмінне їх функціонування і водночас потягло за собою складні процеси їх взаємодії і взаємовпливу. Сфера використання писемної форми мов була своєрідною. Вона функціонувала як культова мова, а також задовольняла потреби панівної верхівки суспільства. Так, у Стародавній Індії писемною мовою був санскрит (штучна, оброблена мова), який існував паралельно з пракритами – живими мовами.

Проте не завжди мови народностей функціонували в двох формах. У деяких країнах роль писемних мов виконували чужі, часто мертві, мови, які набували ознак міжнародних мов. Так, у країнах Західної Європи в середні віки функцію державних мов, мови науки, мови церкви виконувала латинська мова, у країнах Близького і Середнього Сходу – арабська мова. Ці мови, ясна річ, були незрозумілі широким масам, які користувалися місцевими діалектами чи мовами.

Період розкладу феодалізму характеризувався боротьбою за пріоритетне використання національних мов і культур, зокрема за витіснення з суспільних функцій чужих писемних мов. Такий рух був підготовлений існуючою в окремих країнах практикою використання місцевих мов як писемних, зокрема як мов літературних творів. Так, ще в XI – XIII ст. в Західній Європі існувала значна література, написана провансальською, французькою, італійською мовами, після XIII ст. в Східній Європі – література, створена староукраїнською, староросійською мовами. Природно, що їх подальше використання висунуло на перший план живі, народні мови. Західна Європа XV ст. була свідком поступової перемоги національних мов над латинською, яка після занепаду Римської імперії ще майже тисячу років панувала в країнах Заходу. Створювалися літературно-писемні форми мов, що вимагалося розвитком єдиної державності, а значить – єдиної писемної мови. Цьому сприяло утворення націй – основної форми соціальної спільності в епоху капіталізму, форми, яка прийшла на зміну феодальній роздрібненості.

Національні літературні мови виникають на базі писемно-літературних мов народностей. Щоправда, не в усіх народностей однаково йшов процес

¹ Українська мова. Енциклопедія. К., 2000. – С.683.

створення національних мов. В окремих країнах, зокрема тих, у яких використовувалися “чужі” писемні мови, формування національних мов супроводжувалося гострою боротьбою з іноземними впливами. У цьому випадку тривав процес створення національної літературної мови на своїй національній основі, пов’язаний з попередніми етапами розвитку рідної мови.

Як правило, основу літературної мови складає або діалект, або койне (від грец. *κοινη* < *κοινη dialektos* – ‘спільне наріччя’), яке формується на основі одного або кількох діалектів як спільне наріччя для носіїв різних діалектів. Так, основу української літературної мови склав полтавсько-київський діалект, російська літературна мова склалася на базі московського койне.

На відміну від своєї попередниці – мови народності – національна літературна мова розширює сферу свого функціонування. Крім того, що вона функціонує в усній і писемній формах, нею користуються на всій території поширення нації. Важливою ознакою національної літературної мови стає її нормативність, що виявляється в підпорядкуванні вживання відповідних елементів мови певним правилам, які іменуються нормами літературної мови. Виникають норми усної і писемної форм мовлення. Національна літературна мова відзначається стилістичною диференційованістю. Це дає можливість використовувати її в різних сферах державної, культурної і виробничої діяльності. Щоправда, таке широке застосування в усіх сферах життя відоме не в усіх мовах. У царській Росії, наприклад, українська літературна мова була знана лише в художньому і частково в публіцистичному стилях. В інших стилях (науковому, офіційно-діловому) вона не функціонувала: державною мовою була російська мова.

В умовах вироблення єдиної літературної норми і встановлення багатофункціональності літературних мов змінюється роль місцевих діалектів. Вони стають засобом спілкування лише сільського населення. Водночас з’являються міські соціальні діалекти.

У взаємозв’язках між літературною мовою і територіальними діалектами діють дві тенденції: територіальні діалекти поступово витісняються літературною національною мовою. Викликається це залученням громадян до виробничої діяльності, поширенням освіти, преси, радіо, телебачення. Однак помітне й перенесення до літературної мови діалектних елементів через літературу, радіо, телебачення.

§ 29. Мови міжнародного, регіонального спілкування. Міжнародні природні і штучні мови. Серед національних мов є такі, які поряд із задоволенням потреб своєї нації виконують інші функції. Так, у багатонаціональній державі, де поширена не одна національна мова, одна з

них може бути не тільки мовою своєї нації, але й виконувати функцію спілкування представників різних націй. Такі мови називають мовами міжнародного спілкування. Вони є посередниками в зносинах мовців різних народностей, націй і різних етнічних груп. У Росії, наприклад, мовою міжнародного спілкування є російська мова, в Індії – гінді, в Грузії – грузинська мова.

Дво- і особливо багатомовність, що поширена на порівняно невеликій території, спричиняє висунення однієї якоїсь мови на роль регіональної (від лат. *regionalis* – ‘обласний’) мови спілкування. У Якутії (Росія) якутська мова служить засобом порозуміння якутів, евенків й евенів. У Дагестані (північний Кавказ), де живуть десятки народностей, роль регіональної мови спілкування виконує аварська мова.

Поряд з мовами міжнародного і регіонального спілкування виникали й існують міжнародні, або світові, мови (*world language*, *Weltsprache*). Це мови, що служили і служать засобом спілкування народів різних держав. Цю роль виконували і виконують мови природні (живі) і штучні.

Міжнародні природні мови існували в різні історичні епохи і в різних кінцях світу. Наприклад, старогрецька – в античній Європі, мова палі – на півдні Індії, на Шри-Ланка і в Південно-Східній Азії, арабська і перська – на Близькому Сході. Своїм широким функціонуванням вони відігравали значну культурну роль, хоч і були чужими для багатьох верств населення.

Іноді для міжнародного спілкування бралась лише якась писемна мова. Відомо, зокрема, що на Далекому Сході для міжнародних зносин тривалий час використовувалась писемна китайська мова (в ієрогліфічній формі).

Значно ширше коло суспільних функцій виконують міжнародні мови тепер, у добу існування високорозвинених національних мов. Незрівняно поширилася сфера їх міжнародного вживання. Цими мовами видається найбільша кількість художньої і наукової літератури. Уже цей один факт свідчить про необхідність їх вивчення, щоб читати в оригіналі художні і наукові видання.

Розвиток взаємозв’язку країн нового часу зумовив юридичну закріпленість за міжнародними мовами і визначення відповідної їх ролі і функціонування. Вони стали “робочими” мовами ООН і її інститутів, “робочими” мовами міжнародних конференцій – наукових і політичних, спортивних змагань, виставок тощо. На сьогодні в ООН офіційними і робочими є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька мови.

З переліку міжнародних мов може скластися враження, що основним критерієм для їх висунення на цю роль є кількість мовців, що ними

розмовляють. Безперечно, це один з критеріїв відбору світових мов. Китайською користуються в мільярдному Китаї, англійська поширена не тільки в Європі, а й в Північній Америці, Австралії, Південній Африці, Новій Зеландії, іспанська – в Іспанії й країнах Латинської Америки. Однак це не єдиний визначальний критерій. До міжнародних зарахована, наприклад, французька мова, якою розмовляє 75 млн. чоловік. На земній кулі є мови з більшою кількістю мовців, але вони не стали міжнародними. Зокрема, мова індонезійська, якою розмовляє понад 100 млн. осіб. Потрібні інші категорії.

Іншим визначальним критерієм для висунення мови на роль міжнародної є її властивість виконувати максимальну кількість суспільних функцій. Вона має бути мовою міжнародного спілкування, забезпечувати культуру і мистецтво, бути мовою науки, мовою суспільно-політичного життя, мати не тільки писемну, а й усну форми літературної мови, функціонувати як народно-розмовна мова, бути поширеною в ряді країн. Природно, що чим більше суспільних функцій виконує мова, тим вона багатша і розвиненіша. Це пов'язано з багатством її словника, з гнучкістю морфології і синтаксису. Залежить це, зрозуміло, від її давньої історії, від її культурних традицій, що визначає авторитет даної мови в міжнародному масштабі.

Отже, міжнародні мови – це і найбільш поширені мови, і найбільш вагомі у функціональному (науковому, художньому, культурному й політичному) використанні, що робить доцільним їх практичне застосування і вивчення мовцями різних країн.

Поряд з використанням природних мов для регіонального, міжнародного і міжнародного спілкування відомі спроби створити штучні (іноді кажуть – планові) міжнародні мови. Штучними є мови, які не існують як природні, а штучно створені людьми. У найдавніші часи історії земної цивілізації штучна мова, розроблена Алексархом, фіксується в античну епоху (IV – III ст. до н. е.). У великій кількості проекти штучних мов почали з'являтися в XVII ст., що пов'язано із скороченням міжнародних функцій латинської мови в європейських країнах. З того часу з'явилося сотні проектів мов.

За даними 1991 р., відомо 912 проектів мов, з них тільки 6 почали використовуватися як справжні мови (це волапюк, есперанто, ідо, латина сіне флексіоне, окциденталь, інтерлінгва). Останні так і залишилися проектами.

На сьогодні найавторитетнішою є мова есперанто. Вона була створена польським лікарем-окулістом (очним лікарем) Л.Заменгофом. В есперанто проста графіка, граматики має всього-на-всього – 16 правил (до речі, без винятків). Словник есперанто орієнтовано на найпоширенішу в світі латино-романську лексику (від грец. *lex* і *kos* – той, що належить до слова, тобто сукупність слів тієї чи іншої мови) із засвоєними нею грецькими елементами

(70%). 20% становить германська лексика (німецька й англійська), решта припадає на слова слов'янського й іншого походження. Якщо на початку існування есперанто воно мало 900 коренів, то тепер їх 15000, тому словник есперанто мало чим поступається словникам найрозвиненіших мов світу. Саме найбільша інтернаціональність есперанто (разом із значною мірою неєвропейською орієнтованістю граматики) надала популярності цій мові не лише в Європі й Америці, а й в Азії (у Японії, Китаї, В'єтнамі, Кореї). Застереження Л.Толстого щодо того, що для Азії треба якоїсь іншої мови, неподібної лексично до есперанто, виявилось безспідставним. В Азії есперанто здобуло дуже багато прихильників тим, що воно орієнтується на найпоширенішу в світі лексику, уживану повсюдно, наприклад, медичну термінологію. Про поширеність і розвиненість есперанто свідчать високомистецькі переклади цією мовою шедеврів світової літератури і зразки оригінальної художньої літератури, написаних мовою есперанто, найвидатніші з творів якої починають перекладатися національними мовами¹.

Інтерес до неї не втрачений у зв'язку з бажанням людей різних національностей у спілкуванні, в передачі корисних наукових даних. Пропонується зробити її міжнародною мовою наукової інформації. У цьому випадку вона не буде підміняти національні мови, а стане тільки допоміжною мовою однієї з ділянок міжнародних контактів.

Проблема створення мови спілкування всіх людей земної кулі складна. Але від цього вона не стає не потрібною для науки. Для її позитивного розв'язання необхідні спеціальні дослідження. Вони здійснюються нині представниками різних мовознавчих напрямів.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 187-225.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 39-57.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 44-48.
4. Юцук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 14-25.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1987. – С. 186-220.

¹ Ткаченко О.Б. 100 років есперанто: підсумки і перспективи // Мовознавство. 1987. №4; Королевич А.И. Книга об эсперанто. – К., 1989.

РОЗДІЛ IV

СТРУКТУРНІ ОДИНИЦІ МОВИ. СИСТЕМА МОВИ.
РОЗДІЛИ МОВОЗНАВСТВА

§ 30. **Одиниці мови, їх функції.** Мова складається з одиниць різного функціонального призначення і значення. Це – властиві даній мові звуки, сова, значущі частини слів (префікс, корінь, інфікс, суфікс, флексія (закінчення)), речення. Вони служать утіленням спільних функцій мови – комунікативної і мислеоформлюючої.

Звуки мови, маючи фізичну природу (вони є результатом коливання пружного тіла в повітряному просторі), забезпечують сприйняття мови на слух. У цьому виявляється їх перцептивна функція (від лат. *perceptio* – ‘сприймання’).

Водночас звуки виступають розрізнявачами змісту слів і їх форм, як от у прикладах: [соро́ка] – [мо́рочка]; [са́д] – [су́д]; [во́да] – [во́ді]. Цю їх функцію – функцію розрізнення, диференціації мовних одиниць – називають сигніфікативною (від лат. *significare* – ‘позначати’), або диференціальною.

Своєрідні функції в мові виконує слово. Словам, значення яких співвідносні з предметами, ознаками і діями оточуючої дійсності, – властиві функції називання предметів і вираження понять. Першу з них іменують номінативною (від лат. *nominatio* – ‘називання’). Її у чистому вигляді виконують власні назви (слова, словосполучення): *Україна, Велика Британія*. Ця функція властива також називному відмінку загальних назв (*країна, школа*) і неозначеній формі дієслова (*вчити, працювати*). Другу функцію називають семасіологічною (від грец. *semasia* – ‘позначення’). Вона притаманна, крім номінативної, словам загальних назв, оскільки вони виступають виразниками логічних понять (власні назви, як відомо, понять не виражають: ім'я *Андрій* – це назва, а не поняття (тобто не узагальнене уявлення про Андріїв)).

Окрім слів, що становлять загальні назви, функцію вираження понять (але без називання) виконують частини слова – корені, префікси, інфікси, суфікси, флексії (про них див. § 105). Корені передають речові поняття, префікси, інфікси, суфікси – поняття ознак, флексії – поняття відношень. Так, у слові *мал-есеньк-ий* (-ого, -ому та ін) корінь виражає поняття розміру, суфікс – ознаку зменшності, флексії – відповідні синтаксичні і значеннєві відношення до інших слів у реченні (*малесенький хлопець, малесенького хлопця* та ін.).

Деяким словам властива вказівна функція, або функція дейктична (від

грец. *deiktikos* – ‘вказівний’). Їх виконують займенники (*ти, він, той*), які для повноти свого вияву іноді супроводжуються і доповнюються паралінгвістичними засобами – жестами, мімікою (див § 16).

У словниковому складі є слова, завдяки яким досягається передача експресивної (від лат. *expressio* – ‘вираження’) функції, або функції вираження емоційного стану мовця, його волі, побажання, які він адресує співбесіднику чи слухачам, наприклад: *А-а...* (здивування), *Ох!* (страх), *Івасику* (голубливість).

Важливі функції виконує речення. Будучи одиницею повідомлення, воно тим самим забезпечує в мові функцію комунікативну (у мовознавстві прийнято розрізняти слова як одиниці номінативні і речення – як одиниці комунікативні). Доказом цього служать такі властивості речення. Назвемо окремі з них.

Реченням можна висловити наказ (*Припинити стрілянину!*). У цьому його імперативна (від лат. *imperativus* – ‘наказовий’) функція. Цю ж функцію виконують форми наказового способу дієслова (*іди, мовчи*). Через це їх називають імперативними.

Становлячи послідовність викладу думок, які ведуть до логічних умовиводів, речення виконує також і дискурсивну (від лат. *discursus* – ‘міркування’) функцію.

Завдяки названим та іншим функціям структурних одиниць мова стає тим засобом, який задовольняє найрізноманітніші запити суспільства в спілкуванні, мислеоформленні і волевиявленні.

§ 31. **Мовні рівні.** Відповідно до членування мовного потоку на звуки, слова, їх значущі елементи і речення виділяються функціональні мовні рівні (їх ще називають площинами або ярусами). Вони складаються з сумірних і однотипних структурних одиниць (звукових, словесних чи граматичних). Розрізняють кілька рівнів, які поділяються на нижчий і вищий.

Нижчий рівень – звуковий (або фонетичний). У ньому мовні одиниці (звуки) позбавлені значення, але функціонують у мові як важливі її елементи, завдяки яким передається повідомлення. Цей рівень називають виражальним, оскільки він виконує єдину функцію – функцію виразу. Ніяких значень звуки не передають. Поряд з традиційною назвою – звуковий рівень – його іменують ще фонемним: урахується дихотомічна природа мови, в якій у мовленні функціонують звуки, у мові – фонемі, абстрактні звукові одиниці, які, як і звуки, не мають значень, але служать для розрізнення значень слів і їх форм (про них – у § 40).

Вищий рівень обіймають такі мовні елементи, в яких, крім плану вираження, існує ще й план значення. Їх іменують значеннєвими одиницями

мови. Такими є слова, які становлять єдність звучання і значення. Вони складаються з одного звука чи комплексу звуків, що виражають певне значення або передають почуття. До цього рівня належать і частини слова (корені, префікси, інфікси, суфікси, флексії (закінчення)), їх прийнято називати морфемами. значеннєвість яких виявляється тільки в складі слова (про них – у § 105). Так, в українській мові існує зменшено-пестливий суфікс *-ик-*. З цим значенням він сприймається в слові, будучи пов'язаним з іншими морфемами, зокрема з коренем (пор.: *брат – братик, стіл – столик*). В ізольованому вигляді суфікс *-ик-* не вживається.

План вираження і план значення має також речення – комунікативна одиниця мови, з допомогою якої оформляється думка і здійснюється порозуміння мовців.

За наявністю таких одиниць вищого рівня, як слово, його морфологічні частини, які беруть участь у творенні й розрізненні частин мови (іменника, прикметника, дієслова тощо), і речення, прийнято виділяти рівні: словниковий (або лексичний – від грец. *lexikos* – 'словесний'), морфологічний і синтаксичний. Два останні іноді об'єднують в один і називають граматичним, а з морфологічного виділяють морфемний, присвячений аналізу морфем. Синтаксичний рівень можна поділяти на рівень простого і рівень складного речення. Поділ мовних одиниць на рівні важливо враховувати при аналізі їх функцій у межах мови.

§ 32. Структура і система мови. Одиниці мовних рівнів – звуки (фонема), слова, морфемі, (корінь, префікс, інфікс, суфікс, флексія), речення, як і самі рівні мови, – внутрішньо взаємопов'язані, перебувають у певних відношеннях один з одним. Така внутрішня організованість мовних одиниць і рівнів знаходить свій вияв у структурі і системі мови.

Структура мови – це будова мови в її ієрархічній (розподіл від вищого до нижчого) співвіднесеності, за якою одиниці нижчих рівнів використовуються для будови одиниць вищого рівня. Конкретно ця співвіднесеність виявляється у мовному потоці, в послідовному розташуванні мовних одиниць: на базі звуків утворюються частини слова – префікси, корені, інфікси, суфікси, флексії, з яких у свою чергу складаються слова, а з них – речення.

Одиниці кожного рівня (звукового, словникового, морфологічного і синтаксичного) пов'язані системно. На відміну від структури, що становить собою склад і внутрішню організацію єдиного цілого, розглядуваного з боку цілісності, під системою розуміють сукупність взаємопов'язаних одиниць одного рівня, об'єднаних в категорії за типовими протиставлюваними відношеннями. Нижчий рівень, наприклад, включає такі частини звукової

системи, як систему голосних і систему приголосних, систему наголошеності слів і систему складоподілу, систему чергувань голосних і систему чергувань приголосних. З них, наприклад, системи голосних і приголосних служать для диференціації (розрізнювання) звукових оболонок слів і їх частин (*бак – бук – бик; прекрасний – прикрашати*): система наголосу становить сукупність акцентних (від лат. *accentus* – 'наголос') засобів, які вживаються для розрізнення значень слів (*замок – замо́к*).

Будь-яка система виникає на основі опозиції (протиставності) мовних одиниць. Одиничний мовний елемент не може скласти системи. Система дзвінких і глухих приголосних в українській мові виділяється завдяки наявності протиставних звуків за ознакою дзвінкості/глухості: [б] – [п], [д] – [т], [з] – [с]. У німецькій мові існують системи довгих і коротких голосних, оскільки в ній голосні протиставляються за ознаками довготи і короткості; порівняймо довгий і короткий [i] в словах *ihn* (вим. [i:n]¹ – займенник *його*) та *in* (вим. [in] – прийменник *в*). За довготою/короткістю голосні розрізняються і в англійській мові: пор. *deep* (вим. [di:p] – 'глибокий' і *dip* (вим. [dip] – 'умочати'). В українській мові голосні за довготою/короткістю не розрізняються. Пояснюється це відсутністю протиставності довгий/короткий, яка б служила показником розрізнення смислу (можна вимовляти [сон] і [со-о-о-он], але зміст слова від цього не змінюється).

Системність словникового складу виявляється в групуванні слів із значеннєвою протиставністю типу *перемога – поразка, говорити – мовчати* (антоніми); слів, що виражають те ж саме або близьке значення: *літак – аероплан, червоний – багрянний* (синоніми); слів, стилістично нейтральних і стилістично забарвлених: *приїжджати, працювати* (стилістично нейтральні одиниці) і *прибувати, трудитись* (з відтінком піднесеності, урочистості). Названі протиставлення слів існують в усіх мовах, але в кожній з них виявляються вони по-різному. У російській мові, наприклад, є стилістично протиставні одиниці *глаза* (слово без стилістичного забарвлення) і *очи* (слово піднесено-урочистого значення). В українській мові на позначення цього поняття такої відповідності немає: є лише слово *очи*.

Морфологічна і синтаксична системи, які становлять сукупність відповідних засобів вираження значень, виділяють системи відмінкових форм іменників, прикметників, числівників, займенників, систему дієвідмінювання, систему дієслівних видів, систему головних і другорядних членів речення. Перелічені граматичні системи в кожній мові знаходять своєрідне втілення. В українській мові, зокрема, є чотири зразки відмінювання іменників (так звані відміни), у російській – три. В українській мові є сім відмінків іменників,

¹ Тут і далі буквами українського алфавіту передається приблизне звучання слів інших мов. [:] - знак, що у фонетичному записі (фонетичній транскрипції) передає довготу звука.

у російській – шість, у німецькій – чотири. Отже, кожна мова характеризується своєрідною морфологічною системою.

Викладене тлумачення структури і системи мови в сучасній лінгвістиці не єдине. Існують різні погляди на розуміння цих термінів і взаємовідношення між ними. Більшість мовознавців схильна розрізняти ці терміни. Частина ж учених ставить знак рівності між ними, що виявляється у введінні в текст одного терміна замість іншого.

Поширений погляд, за яким єдність систем усіх рівнів, взаємообумовлених і взаємопов'язаних, визнається системою цілої мови. Це дозволяє називати мову системою систем.

Усвідомлюючи термінологічну неусталеність, все ж слід прагнути до розрізнення термінів “структура” і “система” як понять, що мають певний зміст: структура виражає різнорівневі відношення, система – відношення однорівневих одиниць.

§ 33. Парадигматичні і синтагматичні відношення. У § 32 зауважувалося, що в середині кожного рівня його одиниці пов'язані системно. Це означає, що між ними існують певні відношення. Визначається два види відношень – парадигматичні і синтагматичні.

Прикметник “парадигматичний” утворений на основі терміна “парадигма” (від грец. *παράδειγμα* – ‘зразок’), який пов'язується з розрізненням морфологічних одиниць, що входять до одного морфологічного категоріального ряду (наприклад, парадигма відмінювання: *парта, парти, парті* та ін.; парадигма дієвідмінювання: *пишу, пишеш, пише* і т.д.) (див. § 110). Відношення елементів цих парадигматичних рядів становлять парадигматичні відношення, в якому представлені різні форми того самого категорійного ряду (або відмінка, або особи, або однини, або множини). Пізніше цей термін почали використовувати щодо словникових і синтаксичних рядів, звукових і словотвірних.

Стосовно всіх рівнів парадигматичні відношення – це ті відношення, що об'єднують одиниці мови одного рівня в групи, розряди і категорії.

Наявність у системі мови парадигматичних рядів дозволяє мовцям у мовленні залежно від наміру сформулювати думку, яку вони прагнуть передати, вибрати той чи інший член цього ряду (фонетичного, словесного, морфологічного чи синтаксичного), який відповідає задуму.

Синтагматичні – це відношення, в які вступають одиниці одного рівня в процесі послідовної їх пов'язаності в мовленні. Це відношення, за якими визначається, що в ланцюгу поєднання слів, наприклад, з формою *вчитель* можлива лише форма прикметника *досвідчений* (а не *досвідчена*, *-е*), можливе лише поєднання *вчитель викладає* (а не *викладаєш*). Прикметник

“синтагматичні” виник на основі терміна “синтагма” (від грец. *σύνταγμα* – ‘поєднане’), що розуміється і як поєднання двох (або більше) мовних одиниць, розташованих в лінійній послідовності одна за одною, і як ритміко-інтонаційна одиниця мовлення (про це див. § 124).

Різні види відношень, які в сучасному мовознавстві іменуються парадигматичними і синтагматичними, видатний російський і польський учений І.О.Бодуен де Куртене пропонував розрізняти як відношення за вертикаллю (парадигматичні) і горизонталлю (синтагматичні). Ця влучна характеристика відношень допомагає краще усвідомити відношення слів у системі мови. Справді, парадигматичні відношення – це, наприклад, форми того ж самого слова чи однотипної будови речення, як-от:

парта	} або:	пишу	} або:	Я працюю в школі
парти		пишеш		Я працював у школі
парті		пише		Я працюватиму в школі
парту		пишемо		Я працював би в школі
партою		пишете		Хай я працюватиму в школі
(на) парті		пишуть		
парто				

Синтагматичні відношення – це горизонтальне розгортання відношень, наприклад: *Учень сидить (не сиджу) на парті (не на парту)*.

§ 34. Розділи мовознавства, що вивчають структуру і систему мови. Відповідно до мовних рівнів у мовознавстві склалися розділи мовознавства – мовознавчі (лінгвістичні) науки, предметом яких стали одиниці кожного з рівнів. За традицією прийнято виділяти фонетику, лексикологію, граматику. Так, вивчення звукового складу мови і всього того, що пов'язане із звуковим вираженням змісту в мові, становить предмет фонетики. Об'єктом лексикології є словниковий склад мови, або лексика (від грец. *λέξις* – ‘словесний’). Граматика розглядає форми словозміни, формули словосполучень і типи речень.

Як і будь-яка інша наука, мовознавство розвивалося і розвивається, збагачуючись все новими і новими фактами. Його розвиток іде в двох напрямках: перший – у середині кожного рівня здійснюється все більше проникнення в тонку структуру мовних явищ; другий – відбувається процес інтеграції з іншими науками (про соціолінгвістику і психолінгвістику див. §§ 4, 5).

Поглиблене дослідження одиниць різних мовних рівнів (звуків, слів, їх форм і речень) спричинилося до появи нових мовознавчих наук, які розширюють уявлення про структуру і систему мови. Вони розглядаються переважно в складі перелічених вище лінгвістичних наук, оскільки мають

спільний предмет вивчення, але аналізують його під певним кутом зору.

Так сталося з фонетикою, в середині якої виділяється фонологія – учення про функціональну роль звукових одиниць мови. Дехто з мовознавців виділяє фонологію з фонетики і вважає її самостійною наукою (див. § 41).

На базі фонетики виникла й орфоетія (від грец. *o r t h o s* – ‘правильний’ і *e p o s* – ‘мовлення’) – розділ практичного мовознавства, що встановлює правила властивої літературній мові вимови звуків і їх сполук (див. § 62).

Майже повністю на основі даних фонетики окремих мов створюється теорія письма, норми якого визначає розділ практичного мовознавства – орфографія (від грец. *o r t h o s* – ‘правильний’ і *g r a p h o* – ‘пишу’) (див. § 138). У межах розділу “Фонетика” виділяється так звана експериментальна фонетика, яка вивчає об’єктивні властивості звукових одиниць за допомогою спеціальних методів (наприклад, творення голосних, приголосних). Експериментальну фонетику іноді називають інструментальною, оскільки дослідження вимови звуків здійснюється з допомогою інструментів (див. § 43).

Усебічний аналіз слова зумовив виникнення ряду пов’язаних з лексикологією мовознавчих дисциплін, кожна з яких визначила своєрідний предмет дослідження – одну з сторін такого складного явища, яким є слово. Це – семасіологія (учення про значення слова), етимологія (вивчає походження й історію окремих слів і морфем), ономастика (наука про власні і географічні назви), лексикологія у вузькому значенні (вчення про словниковий склад), лексикографія (наука про теорію і практику укладання словників) (див. §§ 65, 75, 90, 93, 96).

Грамматика як окрема мовознавча наука поділяється на морфологію і синтаксис у зв’язку з неоднаковим підходом до одиниць граматичної будови мови: вивчення форм слова становить об’єкт морфології, дослідження будови словосполучень і речень – предмет синтаксису.

Кожна з мовознавчих наук може розглядати мовні одиниці у загальномовному і в частковомовному плані, на підставі чого виділяються загальна і часткова фонетика, загальна і часткова лексикологія, загальна і часткова грамматика. При частковому вивченні фонетики, лексикології чи граматики увага зосереджується на дослідженні звукових, лексичних чи граматичних одиниць конкретної мови: української, німецької, французької, російської й ін. Загальний план аналізу мовних одиниць передбачає встановити загальні закономірності, що існують у фонетичній, лексичній, граматичній будовах різних мов, на основі чого й створюються теоретичні засади мовознавства (теоретичне, загальне мовознавство). У пропонованому попередньому курсі загального мовознавства висвітлюються теоретичні основи кожного з мовознавчих розділів (на прикладах конкретних мов).

Майже до всіх розділів мовознавства (крім етимології як історичної науки) можна застосувати синхронічний (одночасовий) і діалронічний (різночасовий, історичний) підходи (пояснення – див. у § 9). Початковий курс загального мовознавства торкається пояснень обох планів у вивченні мовних одиниць, щоб дати більш-менш повне уявлення про мову як специфічне суспільне явище, яке постійно розвивається.

Ф О Н Е Т И К А

§ 35. Матеріальна даність мови. Фонетика – наука про звуки мови.

Будь-яка значеннева одиниця мови функціонує не інакше, як в окремому звуковій або сполуках звуків. Завдяки звукам мова стає не тільки реально існуючою, а й такою, що може успадковуватися (і успадковується кожним наступним поколінням, постійно оновлюючись), а також розвиватися, задовольняючи життєво необхідні потреби суспільства. Спілкування мовців досягається завдяки матеріальній даності мови – звукам, які становлять матеріальну оболонку мови.

Кожна мова має своєрідну звукову будову: тільки їй властиві звуки, звукосполучення, наголос, інтонаційне оформлення звукового потоку. Тому мови відрізняються одна від одної на слух. Російська мова, наприклад, характеризується м’якою вимовою приголосних перед [e] (пор. вимову слів в українській і російській мові: укр. [селó], [нестí], [ведó]; рос. [с’э́ло], [н’э́с’т’í], [в’эдó] ¹); білоруська – так званім «дзеканням» (пор. укр. [ден’], біл. [дз’ен’]); польська – наявністю наголосу на передостанньому складі слова: *życie* – ‘життя’ (вим. [жы́ц’е]), *kobieta* – ‘жінка’ (вим. [ко́б’є́та]), *amatorski* – ‘любительський’ (вим. [амато́рск’і]), польська і французька – носовими голосними. Своєрідним у кожній мові є й звукове співвідношення. Українській мові не властиве поєднання голосних у коренях споконвічних слів (воно можливе лише на стикові морфем: *поодинокий*). У фінській мові поєднання голосних можливе, пор. самоназву *suomi*. У французькій й англійських мовах основа слова може починатися сполученням свистячого [s] і подальшого [t] або [p]. У літературній німецькій мові такі сполучення спостерігаються лише в деяких запозичених словах. Як правило ж, свистячий німецької мови [s] перед [t] та [p] переходить у шиплячий. Слова типу *der Student* (‘студент’), *der Stahl* (‘сталь’), *stehen* (‘стояти’), *spät* (‘пізній’) вимовляються, як [штывдóэнт], [штал’], [штэ:н], [штнем]. Не випадково тому в практичному вивченні мов звертають увагу на вимову звуків, без цього не можна досягти володіння іншою мовою.

¹ [’] – знак, що у фонетичному записі (фонетичній транскрипції) вказує на м’яку вимову приголосних.

Для передачі мови на віддалі і в часі здавна користуються графічним способом спілкування – письмом. Але писемна форма спілкування є вторинною щодо звукової. Вона виникла на високому щаблі розвитку людства і ґрунтується на звуковій мові. Письмо – це тільки, образно говорячи, неповна фотографія звукової мови. Оригінал же мови – її звукова сторона, яка становить основу існування і розвитку найважливішого засобу людського спілкування. Як вторинне явище, що супроводжує звукову мову, письмо розглядається окремо (див. розділ VI).

Та ж наука, яка вивчає звуки людської мови і все те, що пов'язане із звуковим оформленням спілкування, називається фонетикою (від грец. φωνητικός – 'звуковий').

Звук мови – явище складне. Щоб розкрити його сутність у всіх найголовніших проявах і змінах, фонетика розглядає фізичні властивості звуків, способи їх творення, функціонування, процеси змін, зв'язки між звуковою і писемною формами мови. У фонетиці аналізуються і такі одиниці звукової мови, як склад слова і наголос. Дослідження всього цього становить предмет фонетики. Почнемо з розгляду фізичних властивостей звуків, способів їх творення і функціонування.

§ 36. Три аспекти в характеристиці звуків мови. Звук мови як коливання хвиль у повітряному просторі утворюється (вимовляється) завдяки дії відповідних органів людини, чується мовцем та його співрозмовниками і сприймається у звуковому комплексі, за яким закріплено певний зміст. Така природа і функціонування звука мови зумовили різноаспектний (від лат. aspectus – 'погляд', 'поле зору') підхід до його вивчення: звук розглядається як явище: (1) фізичне (точніше – акустичне), (2) анатоμο-фізіологічне, (3) лінгвістичне. Тільки врахування ознак такої потрійної характеристики звуків допомагає скласти певне уявлення про звуки мови, своєрідність їх матеріальної сутності, утворення і функції у мові.

§ 37. Фізичний, або акустичний, аспект у характеристиці звуків мови. Як і всяке інше коливання пружного тіла довколишньої природи, звук людської мови становить фізичне (акустичне) явище. Йому властиві й певні акустичні особливості, за якими розрізняються тони і шуми, а також висота, сила (напруга, динаміка), тривалість, тембр. Урахування цих акустичних властивостей звуків для фонетики стає однією з основ їх класифікацій, розрізнення типів наголосів, причин звукових змін. Тому перелічені вище акустичні властивості звуків розглядаються у фонетиці.

Так, акустичний поділ звуків на тони (рівномірні, ритмічні коливання) і шуми (нерівномірні і неперіодичні коливання) торкається фонетики. У ній

тони – це голосні звуки, шуми – приголосні.

За висотою звука, яка розрізняється залежно від частоти коливань на одиницю часу, і силою, що залежить від амплітуди (розмаху) коливань, а також тривалістю звука, яка пов'язана з кількістю часу, витраченого для його вимови, – визначаються різні типи словесного наголосу: музичний (або тонічний), силовий (динамічний), кількісний (або квантитативний). У мовах, що мають музичний наголос, наголошений склад (основу якого складає голосний звук) вищий за ненаголошений. У мовах з силовим наголосом наголошений склад вимовляється з напругою, виразніше за ненаголошений, тому його ще називають динамічним, а в мовах з кількісним наголосом наголошений склад довший за ненаголошений. Крім цього, відомо, що залежно від тривалості голосні і приголосні окремих мов поділяються на довгі і короткі.

Тембр, або забарвлення, звука виникає внаслідок накладання додаткових коливань, так званих обертонів (від нім. ober – 'верхній' і Ton – 'звук'), на основний тон. У забарвленні, тобто утворенні певного тембру, важливу роль, як відомо, відіграють резонатори (від лат. resono – 'звучу у відповідь') – порожні тіла з отвором відповідного розміру. У струнних інструментах резонатором є їх корпус, у мовному апараті людини – порожнини глотки, рота, носа. Від різних форм, яких можуть набувати порожнини рота і глотки, залежить якість голосних. З участю носової порожнини у творенні звуків пов'язується набуття голосними і приголосними носового відтінку.

Отже, розгляд акустичних властивостей звуків допомагає з'ясувати особливості матеріальної (тобто звукової) основи конкретної мови.

§ 38. Анатоμο-фізіологічний аспект у характеристиці звуків мови. Звуки людської мови утворюються так званим мовним апаратом, складові частини якого, крім звукотворення, виконують інші істотні фізіологічні функції людини. В аналізі мовного апарата нас цікавить не стільки його анатомія і фізіологія, скільки функції тих його складових частин, які беруть безпосередню участь у творенні звуків.

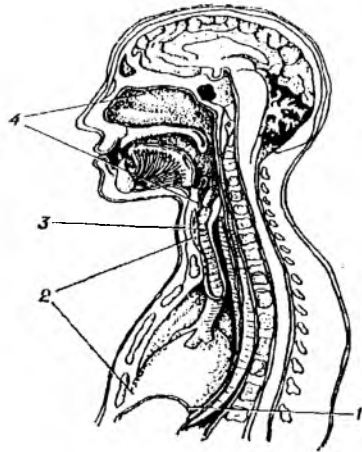

Рис. 1. Мовний апарат:
1 – діафрагма; 2 – дихальний апарат;
3 – гортань; 4 – надгортанні порожнини.

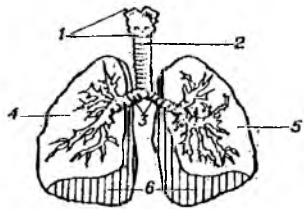

Рис. 2. Дихальний апарат:
1 – гортань; 2 – трахея;
3 – бронхи; 4 – права легеня;
5 – ліва легеня; 6 – основа легень.

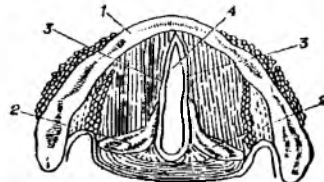

Рис. 3. Поперечний розріз гортані (за М. Магусевич):
1 – щитовидний хрящ; 2 – пірамідальні хрящі; 3 – краї голосових зв'язок; 4 – голосова щілина.

Рис. 4. Два положення голосових зв'язок:
а) при диханні; б) при говорінні.

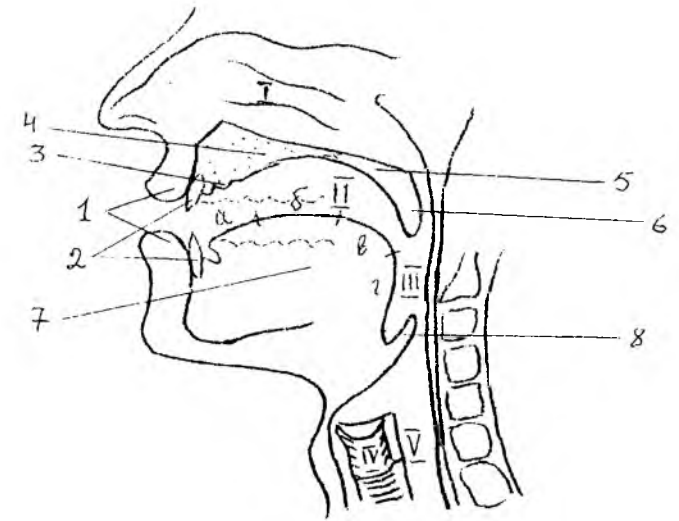

Рис. 5. Надгортанні порожнини:
I – порожнина носа; II – порожнина рота;
III – порожнина глотки (фаринкс); IV – гортань;
V – стравохід; 1 – туби (верхня, нижня); 2 – зуби (верхні, нижні); 3 – альвеоли; 4 – тверде піднебіння;
5 – м'яке піднебіння; 6 – маленький язичок; 7 – язик (а – передня частина спинки язика, б – середня, в – задня, г – корінь язика); 8 – надгортанник.

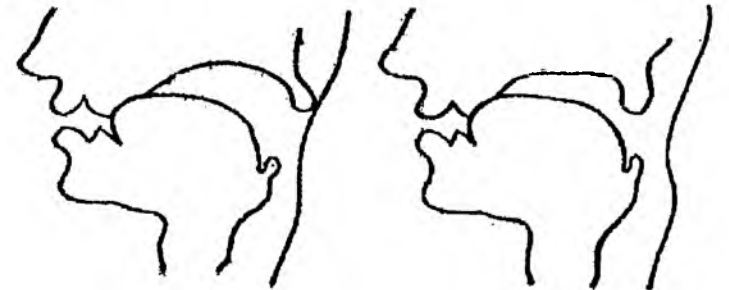

Рис. 6. Артикуляція приголосного [д].

Рис. 7. Артикуляція приголосного [н].

Виділяють три складові частини мовного апарата (див. рис. 1): (2) дихальний апарат, (3) гортань, (4) надгортанні порожнини. Які їх функції?

1. Дихальний апарат (рис. 2) утворюють права і ліва легені, бронхи і трахея, або дихальне горло. Він спирається на діафрагму (див. рис. 1), що поділяє грудну і черевну порожнини тулуба. При скороченні діафрагми грудна порожнина збільшується, внаслідок чого тиск повітря в легенях стає меншим за атмосферний. Так відбувається процес вдихання. При розслабленні м'язів діафрагми тиск повітря в легенях стає більшим за атмосферний. Стається видих. Саме видихом і визначається основна функція дихального апарата: він забезпечує струм повітря для утворення голосу в гортані і шуму в надгортанних порожнинах.

2. Гортань складається з хрящів, до трьох з них (щитовидного і двох пірамідальних, або черпаловидних) прикріплені голосові зв'язки: дві нижні еластичні плівки (рис. 3). Пірамідальні (черпаловидні) хрящі мають властивість рухатися (розходитися і сходитися). При диханні, коли людина мовчить, розслаблені голосові зв'язки розташовані біля стінок гортані, тому повітря вільно проходить. При говорінні, зокрема при вимові голосних і дзвінків та сонорних (див. § 46), зведених рухомими пірамідальними хрящами голосові зв'язки дрижать під тиском видихуваного повітряного струму (пор. два положення голосових зв'язок на рис. 4). Від їх дрижання утворюється голос. Отже, утворення голосу (не звуку, а саме голосу; звуки утворюються в надгортанних порожнинах) – головна функція гортані.

Крім голосу, в гортані утворюється шепіт, коли повітряний струм проходить через щілину ненапружених голосових зв'язок.

3. Надгортанні порожнини – це порожнини (а) глотки, (б) рота, (в) носа (див. рис. 5).

(а) У глотці виділяються: нижня частина, що сполучає глотку з гортанню (не при говорінні вони роз'єднуються надгортанником, який перешкоджає проникненню в гортань (дихальне горло) їжі або слини), середня – зів з рухомою задньою стінкою і верхня – носоглотка, яка переходить у два отвори, що ведуть до порожнини носа.

(б) До ротової порожнини входять: губи – верхня і нижня; зуби – верхні і нижні; ясна, або альвеоли (від лат. *alveoli* – 'вмітка'), – тверді пухирці над верхніми зубами; тверде піднебіння; рухоме м'яке піднебіння; маленький язичок; язик, спинка якого умовно поділяється на передню, середню і задню частини.

Порожнини глотки і рота разом з усіма переліченими органами відіграють основну звукотворчу роль переважної більшості звуків. По-перше, вони служать резонаторами при утворенні тембральних відтінків голосних і приголосних; по-друге, вони є місцем виникнення шумів, необхідних для

утворення приголосних.

(в) Порожнина носа, що поділена на дві половини хрящової кістковою пластинкою, становить незмінний за формою резонатор. Функція носової порожнини – надавати носового відтінку окремим голосним і приголосним звукам. Носове забарвлення (назалізація) виникає при опущеному м'якому піднебінні, внаслідок чого струм повітря проходить через порожнину носа (пор.: на рис. 6 і 7 вимову в українській мові неносового звука [д] і носового [н]: зверніть увагу на положення маленького язичка).

§ 39. Активні і пасивні органи мовного апарата. Поняття артикуляції й артикуляційної бази. Залежно від участі в звукотворенні всі перелічені в § 38 органи мовного апарата поділяються на активні і пасивні. До активних належать: губи, м'яке піднебіння, маленький язичок, стінка зів, язик, у гортані – голосові зв'язки, тобто всі рухомі органи. Пасивними вважаються: зуби, ясна, тверде піднебіння, які не здатні міняти свого положення, а служать опорою, в напрямку до якої рухаються або з якою змикаються активні мовні органи. Дію активних і пасивних органів можна розглянути на творенні звука української мови [л]: кінчик язика (активний орган) спрямовується до верхніх зубів (пасивного органа) і впирається в них, залишаючи з обох боків прохід для повітряного струму, який несе коливання, утворене дрижанням активного органа – голосових зв'язок. Це – словесний малюнок звука [л].

Поділ на активні і пасивні органи витримується при творенні більшості звуків, але не всіх. В окремих випадках активні органи виконують функції пасивних. Наприклад, щоб утворити щілину, необхідну для вимови звука української мови [х], задня частина спинки язика (активний орган) піднімається до м'якого піднебіння, теж активного органа, який функціонує в цьому разі як пасивний, оскільки виступає опорою для активного органа – язика.

Можливі й інші випадки нечіткості в розрізненні активних і пасивних органів. Є звуки, у творенні яких неможливо визначити, який з мовних органів виконує активну, а який пасивну роль. Таке спостерігається у вимові звука української мови [в]. Він з'являється внаслідок протиснення повітря через щілину, утворену наближенням однієї до одної верхньої і нижньої губ – активних органів мовного апарата. Яка з губ є активною, а яка пасивною, встановити не можна.

Робота мовних органів, спрямована на утворення будь-якого звука мови, називається артикуляцією (від лат. *articulatio* – 'вимовлення'). Цей термін є синонімом до слова "творення": можна говорити "артикуляція звука" і "творення звука".

Сукупність же артикуляційних навичок, необхідних для вимови звуків і всіх можливих звукосполучень тієї чи іншої мови, прийнято іменувати артикуляційною базою мови.

Кожна людина володіє, як правило, артикуляційною базою однієї мови, засвоєною з дитинства в тому оточенні, в якому вона виховувалась. Це і є артикуляційна база її рідної мови. Проте можна володіти й артикуляційною базою іншої або інших мов. Для цього необхідно виробити бездоганну вимову звуків нерідної мови, що не завжди вдається: навички вимови звуків рідної мови даються взнаки. У вимові звуків і їх сполучень нерідної мови відчувається, як прийнято називати, акцент. Слово "акцент" у даному випадку розуміється не як "наголос" (про що згадувалось у § 32), а як "особливість вимови, зумовленої артикуляційною базою рідної мови (чи діалекту), що зберігається в розмові нерідною мовою". Перенесення фонетико-інтонаційних властивостей рідної мови на іншу спостерігається переважно в людей, які освоюють чужу мову не з раннього дитячого віку. Не випадково тому вважається, що артикуляційні навички вимови іншомовних звуків найкраще набуваються в ранньому віці. Звідки й рекомендація: якомога раніше залучати дітей до вивчення інших мов.

У шкільному навчанні звертати увагу на вироблення артикуляційної бази слід не тільки викладачам іноземних мов, а й учителям рідної мови. Викладачам української мови не слід забувати, що мовне оточення учнів певної місцевості буває не літературним, а діалектним. За таких умов дитина виробляє артикуляційну базу говірки своєї місцевості. У говірці ж можливі значні відхилення від літературної мови. Так, в артикуляційній базі мовців багатьох південно-східних українських говорів поширена м'яка вимова звука [ч'] в усіх фонетичних позиціях (в літературній мові м'який [ч'] засвідчується лише в позиції перед [і]: [ноч'і], [веч'ір]). На Харківщині, Сумщині вимовляють [ч'асто], [ч'ого] замість [часто], [чого], що й зумовлює написання на зразок *доць, чього, читати* (замість орфографічно узвичаєних написань *доц, чого, читати*). Викладач української мови покликаний постійно і в методично обґрунтованій системі виправляти неточності вимови окремих звуків, їх сполучень, сприяючи виробленню в учнів нормативної (відповідної літературній нормі) артикуляційної бази рідної мови.

§ 40. Лінгвістичний, або фонологічний, аспект у характеристичності звуків. Поняття фонем. З шкільної лави відомо, що звуки служать для розрізнення значень слів і їх форм. Це підтверджується прикладами з української мови: [бак], [бек], [бик], [бук] (у цих словах розрізнення значень досягнуто завдяки різним голосним звукам), а також [вól'a], [dól'a] (слова відмінні, бо неоднакові приголосні). Приклади демонструють розрізнявальну

в звучанні і смислорозрізнявальну роль голосних і приголосних, тому що голосні в першому переліку слів і приголосні в другому стоять в однакових фонетичних умовах: голосні в наголошеній позиції між твердими приголосними, приголосні – на початку слова перед одним і тим же наголошеним голосним. Але в мовленні звуки не завжди вимовляються чітко. Відомо, наприклад, що вимова форми [сéла] і форми [се"ла] різняться голосними звуками: у наголошеній позиції чується [с], в ненаголошеній [с"], тобто [е], наближене до [и]. Ці звуки стоять на одному й тому ж місці – у корені слова. У зв'язку з цим правомірно запитати: чи вплинули відмінні звуки на розрізнення значення кореня? Відповідь одна: значення кореня не змінилося, хоч форми слова *село* передають різні граматичні значення: [сéла] – називного відмінка множини, [се"ла] – родового відмінка однини. Засобом же розрізнення цих форм стали не різні звуки, а наголос. Виходить, що не всі звуки, які виникають у мовному потоці, служать засобом розрізнення значень морфем слів і форм слів. Потрапляючи в різні фонетичні умови, той самий звук звучить по-різному, виконуючи тим самим лише розпізнавальну роль. Ці різні звуки [с] та [с"] не диференціюють значень слів, бо вони стоять в різних фонетичних умовах.

Розрізнення значень слів або їх форм досягається лише тоді, коли різні звуки стоять в однакових фонетичних умовах, наприклад, під наголосом ([сéла] – [сіла]), в кінці слова ([стан] – [стан']). У цих позиціях виділені звуки диференціюють значення. Це звуки [с] та [и], [н] й [н']. Звідси легко зробити висновок, що не всі звуки в мові мають однакову питому вагу. Є такі, що служать засобом розрізнення значень слів або їх форм, а є звуки, що не виступають показниками відмінних значень. Урахування цього повинно послужити уточненням відомого з школи твердження про те, що звуки служать для розрізнення значень. Не всі, як видно, звуки здатні розрізняти слова і їх форми. Тому шкільне твердження сприймається надто загально.

Приклади доводять, що в мові важливим визнаються лише ті акустичні й артикуляційні одиниці, завдяки яким не тільки досягається відмінне звучання, а й відмінне значення, тобто ті, що виконують розпізнавальну і смислорозрізнявальну функцію. Для позначення таких звукових одиниць використовується термін "фонема". Цей термін вносить уточнення в розуміння звука як фонетичної одиниці.

Виділення фонем як смислорозрізнявальної одиниці для уточнення досить широкого поняття "звук мови" і становить лінгвістичний, або фонологічний, аспект у вивченні звуків, який розглядає не те, що таке звук чи як він утворюється, а те, для чого існує звук, тобто яку функцію він виконує. Розгляд його в такому аспекті переконує, що звук – це акустичний результат рухів складових частин мовного апарата, іншими словами – явище фізичне.

Фонема, виконуючи смислорозрізнявальну роль, є функціональною одиницею. Тому цей аспект вивчення звуків мови називають ще функціональним. У прикладах [céla] і [ce^hlá] функціональною одиницею виступають не звуки [c] чи [e^h], а фонема <e>, яка в різних позиціях передається різними звуками, а встановлюється (визначається) за сильною позицією: для голосних – це позиція під наголосом: [céla] – звук [e] відповідає фонемі <e>, для приголосних – це позиція між голосними: слово російської мови *лодка* вимовляємо як [лòтка], але ж у ньому фонема не <т>, а <д>, адже сумнівний приголосний в сильній позиції (між голосними) виступає у вигляді <д>, пор.: [лòдочка]. Для ряду мов сильною позицією приголосних є абсолютний кінець слова. В англійській мові кінцеві дзвінки приголосні не оглушуються. У німецькій мові оглушуються, тому для неї ця позиція слабка. Звук сильної позиції визнається основним варіантом, інакше – інваріантом (від лат. *invariant* – ‘незмінний’) на відміну від варіантів, які з’являються в слабких позиціях. У [céla] звук [e] – інваріант, у [ce^hlá] – [e^h] – варіант.

Приклади переконують, що як функціональна одиниця, фонема матеріалізується в звуках. Але їх не можна змішувати. Фонема – одиниця мови, а звук – одиниця мовлення: фонема – абстрактна одиниця, виведена на основі ряду звукових варіантів і існуюча в уяві мовця; звук – одиниця конкретна, вона вимовляється і чується; фонема – одиниця стала, звук – змінна, бо змінюється залежно від позиції в слові, пор.: [céla] і [ce^hlá]. Те, що фонемі і звуки різні, свідчать і такі факти: а) як доведено, фонема може реалізуватися різними звуками, наприклад, фонема української мови <e> звуками [e] та [e^h] у словах [céla] і [ce^hlá]; б) в одному звукові може збігатися дві фонемі: так, в українському слові *шити* дві фонемі <з> і <ш> злилися в одному довгому звукові [ш:], пор. вимову [ш:íти].

За якими ж прикметами визначаються фонемі як смислорозрізнявальні одиниці? Вони визначаються на основі акустичних й артикуляційних протиставлень (інакше – опозицій), властивих тій чи іншій мові. Серед ряду протиставлень виділимо: дзвінка фонема – глуха фонема (укр. <біти> – <ніти>), тверда – м’яка (рос. <мол> – <мол’>), коротка – довга (англ. *spot* – вимова [spɒt] – ‘пляма’ і *sport* – вимова [spɔ:ɒt] – ‘спорт’).

Розрізняють протиставлення релевантні (від англ. *relevant* – ‘доречний’), тобто такі, які служать розрізненням слів та їх форм, і нерелевантні, які не виконують таких функцій. Розрізнення релевантних і нерелевантних фонем у кожній мові своєрідне. Наприклад, для української, російської, білоруської мов релевантним є протиставлення приголосних дзвінких і глухих, твердих і м’яких. А ось в англійській і французькій мовах немає протиставлення твердих і м’яких приголосних. По-різному за релевантністю і нерелевантністю групуються голосні. У французькій і

польській мовах є розрізнення носових і неносових голосних, чого немає ні в українській, ні в російській, ні в німецькій чи англійській мовах. Зате в англійській і німецькій мовах є голосні довгі і короткі. Відмінностей у мовах світу багато. У кожній мові вони своєрідні, що характеризує специфічні властивості звукових систем кожної мови.

На основі протиставлень встановлюються корелятивні пари (від лат. *correlatio* – ‘співвідношення’), що утворюють ряди, в яких фонемі одного ряду мають ту ж саму диференціальну ознаку, наприклад, дзвінкості і глухості: [б] – [п], [д] – [т], [з] – [с], [ж] – [ш], довготи – короткості: фр. *ε:* – *ε*, пор. вимову [rɛ:n] (орф. *reine* – ‘королева’) і [rɛn] (орф. *renne* – ‘північний олень’).

Термін ‘фонема’ було введено в науковий обіг в останній чверті ХІХ століття видатним російським і польським ученим І.О.Бодуеном де Куртене і його учнем М.В.Крушевським. З виникненням теорії фонем почалася нова сторінка в розвитку світового мовознавства. Відкрився новий аспект вивчення мови – фонологічний.

Сучасні лінгвісти в основному сходяться на єдиному визначенні фонемі як найменшої звукової одиниці, що розрізняє слова за їх звучанням і значенням. Однак, маючи спільну думку щодо функцій фонем, вони розходяться у виділенні їх конкретних ознак.

Так, представники лєнінградської¹ фонологічної школи (ЛФШ), до якої належать Л.В.Щерба, Л.Р.Зіндер, М.І.Матусевич, І.П.Сунцова, О.М.Гвоздев, Ю.С.Маслов, Н.І.Тоцька та ін., у фонемі вбачають будь-яку звукову одиницю, яка служить розрізненням слова чи його форми. Для ілюстрації цього береться вимова слів російської мови з наголошеним і ненаголошеним [o]. Так, форми слова *ноги* і *ногі* вимовляються не однаково, перша – [но́г’и], друга – [нлг’и]. Приклад показує, що в корені того самого слова, але в різних його формах чуються різні звуки – [o] і [л]. Лєнінградські фонологи говорять про наявність у цих формах двох фонем, оскільки завдяки цим одиницям досягнуто формальної диференціації слова: *но́ги* – форма називного відмінка множини, *нлгі* – форма родового відмінка однини.

З погляду московської фонологічної школи (МФШ), представниками якої є М.Ф.Яковлев, В.В.Сидоров, Р.І.Аванесов, П.С.Кузнецов, О.О.Реформатський, М.В.Панов та ін., у розглянутих вище прикладах звуки [o] і [л] вважаються однією фонемою на тій підставі, що вони, хоч і супроводжують розрізнення форм того самого слова, все ж зберігають єдність слова, єдність морфологічного елемента – кореня (-ног-). З цих двох фонетичних одиниць основним видом фонемі вважається [o] (оскільки стоїть у сильній позиції, під наголосом), тоді як ненаголошений [л] – її варіантом.

¹ Ця назва з’явилася, коли російське місто Санкт-Петербург називалось Лєнінградом.

або алофоном (від грец. αλλοσ – ‘інший’, φῆβη – ‘звук’).

Відповідно до такого розуміння фонемі російський учений Р.І. Авансов розробив теорію фонемного ряду, тобто ряду фонемних варіантів, що виникають у різних фонетичних позиціях однієї складової частини слова – найчастіше кореня. Так, зіставлення слів з одним коренем *водный, вода, водовоз* (вим. [вoдн’ий], [вoд’а], [в’oдлoвoс]) показує звукову зміну звука [o] (у корені *вод-*) залежно від його місця щодо наголошеного складу: під наголосом – [o], у першому переднаголосному складі – [a], у другому переднаголосному складі – [ъ] (майже не чутий звук, т. зв. редукований (див. § 54). Ця система [o] – [a] – [ъ] і становить фонемний ряд.

Різний підхід до виділення фонем дає різну їх кількість: за методом ленінградських фонологів число фонем більше (конкретно: у корені слів *водный, вода, водовоз* вони нараховують три голосні фонемні), ніж за методом московських учених (у цьому корені вони виділяють лише одну фонему з варіантами).

Така розбіжність у встановленні фонем практично не бажана. Але не віддавати належного обом цим поглядам не можна: вони однаковою мірою прийнятні. Представники ленінградської школи, виходячи з фонологічної системи, пояснюють поняття фонемі як пучка розрізняювальних ознак; учені московської школи обстоюють морфологічну систему, виходячи з тотожності значущих частин слова (наприклад, кореня) в різних його формах. Обидва погляди на фонему знайшли своє практичне втілення. Те, що ЛФШ вважає фонемою кожен найкоротшу звукову одиницю будь-якої словоформи, використовується при описуванні системи фонем математичними методами. Твердження московських фонологів про фонематичну єдність у словоформах дає можливість якнайкраще пов’язати вивчення фонем з успішним дослідженням будови слова, тобто з морфологією, в якій важливим є виділення морфем. У вузівській і шкільній практиці пояснення фонем дається на основі принципів московської фонологічної школи. Тлумачення фонемі у цьому посібнику засноване на вченні МФШ.

§ 41. Фонетика і фонологія. Учення про фонему виділяють в окремий розділ фонетики як науки, що має назву фонологія (від грец. φῆβη – ‘звук’ і λόγος – ‘учення’). До її завдання входить вивчення звуків мови як засобу розпізнавання і розрізнення морфем, слів і їхніх форм, тобто дослідження функціональних властивостей фонем.

Дехто з учених схильний розмежовувати фонетику і фонологію як самостійні мовознавчі науки. Фонетику вони пов’язують з природничими науками, обмежуючи її завдання сферою досліджень фізичної (акустичної) й анатомо-фізіологічної природи звуків. Фонологію вони вважають власне

мовознавчою дисципліною, до завдань якої входить розкриття смислорозрізняювальної функції звуків у мові. Такий відрив фонології від фонетики несправомірний з тих міркувань, що дослідження фонем, визначення їх характеристичних ознак здійснюється на основі врахування їхніх акустико-фізіологічних властивостей. Відомо, що фонемі розрізняються за акустичними (тверді і м’які, дзвінкі і глухі, свистячі і шиплячі) й артикуляційними (огублені й неогублені, передньо-, середньо- і задньоязикові) ознаками. Це означає, що в трактуванні й розгляді звукових одиниць і звукових явищ тісно пов’язані всі три аспекти їх характеристики (фізичний, анатомо-фізіологічний і лінгвістичний), розривати які недоречно. Урахування цього переконує в неможливості вилучити фонологію з фонетики. Вона – невід’ємна частина фонетики.

У фонетиці як науці, отже, виділяють два напрями дослідження звуків людської мови: перший – вивчення природної матерії мови, тобто аналіз артикуляційних і акустичних властивостей звуків людської мови без урахування їх функцій, другий – це розгляд звукових одиниць з погляду їх функціонування. Для позначення першого напрямку вживають термін “фонетика” у вузькому розумінні цього слова (широке значення терміна “фонетика” – це загальна назва лінгвістичної науки, яка досліджує звукову систему мови, – див. § 35). Другий напрям цієї науки – це аналіз функціональної (власне лінгвістичної) сторони звукових одиниць, що є предметом дослідження фонології.

У визначенні предмета фонології не випадково вжито сполучення “звукові одиниці” замість очікуваного слова “фонема”. Фонема, безперечно, є основним об’єктом фонології, але фонологія не обмежується розкриттям лише цього поняття. Вона охоплює значно ширше коло понять. Функціонування фонем пов’язується з роллю наголосу в розрізненні значень слів, впливом інтонації і пауз на вираження смислу. Вони, як і фонемі, виконують смислорозрізняювальну функцію. Тому фонологія поряд з фонемою розглядає і їх.

§ 42. Початкові відомості про фонетичну транскрипцію. Поняття фонематичної транскрипції. Ні звуки, ні фонемі не можна змішувати з буквами. Букви – елементи письма, якими звукові одиниці людської мови передаються для зорового сприйняття. Але неправильно гадати, що письмо чітко відтворює звучання. Немає жодної графічної системи письма, у якій би кількість букв відповідала кількості звуків і яка б забезпечувала відповідність вимови і написання, давала б правильне уявлення про вимову. Невідповідність букви звукові зумовлюється різними причинами.

Часто та сама буква у різних словах читається по-різному. Зокрема,

буква латинського алфавіту G (g) у французькій мові читається, як [г] перед буквами **a, o, n** та перед приголосними (*gare*, вим. [гар] – ‘станція’, ‘вокзал’; *gloire*, вим. [глюар] – ‘слава’) і як [ж] перед буквами **e, i, u**, пор.: *geste*, вим. [жест] – ‘жест’; *gymnase*, вим. [жимназ] – ‘гімназія’.

Невідповідність букви і звука проявляється також і в тому, що одну букву почасти вживають на позначення сполуки двох звуків. Такою є в українському алфавіті буква **ш**, яка служить для передачі звукосполучення [шч], наприклад, у словах *щока*, *щороку* (вим. [шчокá], [шчорóкy]), а також буква **ї**, яка відтворює два звуки, а саме [йі], як-от у словах: *її*, *їхати* (вимова: [йііі], [йіхати]). Або інший приклад. Відома в латинському письмі буква **x** позначає сполуку двох приголосних [кс], пор.: лат. *exlibris* (вим. [ексл’ібр’іс]), нім. *der Export* (вим. [дер’експорт]), англ. *excavator* (вим. [екскаватор]), фр. *exclusif* (вим. [ексклюз’і]).

В алфавітах ряду мов двома і більше літерами позначають один звук. У графіці української мови поєднання двох букв *дж*, а також *дз* виступають у коренях слів знаками одного звука: слова *джеміль* і *дзвінок* вимовляються, як [дж’м’іл] і [дз’в’інок]. В алфавіті польської мови сполуку букв *cz* слід читати, як український звук [ч]: *czarna* (вим. [чárна]), а *sz* – як [ш]: *zeszyt* (вим. [зéшит]). У французькій мові три букви *eau* передають один голосний [о] (пор. *eau de Cologne* (вим. [одеколон]), у німецькій поєднання *sch* – один приголосний: *schlecht* (вим. [шлехт]) – ‘погано’, в англійській буквосполучення *ght* передає один звук [t] – *eight* (вимовляється як [eim]) – ‘вісім’.

Алфавіти окремих мов утримують у своєму складі по кілька букв, які на письмі відтворюють той самий звук. Наприклад, у польській мові і буква **ó**, і буква **u** позначають звук [у]: *wóz* (вим. [wóz]) – ‘віз’, *góra* (вим. [гура]) – ‘гора’; *ucho* (вим. [úcho]) – ‘вухо’, *ustęp* (вим. [ústem]) – ‘абзац’.

Ще разючішим прикладом розбіжностей у написанні і вимові можуть бути букви українського алфавіту **я, ю, є**, які в одних випадках позначають два звуки (правописне – *ячмінь* читаємо, як [йач’мі’ін], *сіють* – як [с’йіют]), *моє* – як [мой’е], в інших – один звук (слово *буряк* вимовляємо, як [бур’ак], *тютюн* – як [т’ют’юн], *лє* – як [л’є]).

Коли ж виникає потреба у письмовій фіксації додаткових ознак звуків, зокрема м’якості приголосних, то, наприклад, український правопис дає кілька способів її передачі: вживання м’якого знака (*стань* – вим. [стан’]), букви **і** (*місто* – вим. [м’істо]), букв **я, ю, є** (*буря* – вим. [бур’а], *сюди* (вим. [с’юд’і]), *Белкін* (вим. [Б’ел’кін]). Є приклади, у написанні яких м’якість приголосного ніяк не передається, пор.: укр. *співати*, вим. [с’п’івати]).

Крім цього, в алфавітах багатьох мов є букви, які ніяких звуків не позначають. Такою є буква м’який знак у російській і українській мовах.

(*мать* – [mat’], *кінь* – [к’ін’]), в німецькій графіці **h** та **e**, наприклад, у словах *sehen* (вим. [зе:н]) – ‘дивись’, *viel* (вим. [ф’і:л]) – ‘багато’.

Приклади переконують, що графічні системи мов далекі від точного відтворення звукової мови. Тим часом надто часто виникає потреба в передачі на письмі чіткої вимови кожного звука чи звукосполучення. Необхідність така виникає, по-перше, в наукових дослідженнях фонетичної системи мови чи діалекту, коли ставиться мета проаналізувати процес звукових змін, а також шляхи розвитку звуків однієї чи групи історично споріднених мов, по-друге, в практичному освоєнні фонетичних норм рідної або чужої мови. У таких випадках користуються фонетичною транскрипцією (від лат. *transcriptio* – ‘переписування’), або фонетичним письмом, що являє собою особливу систему знаків, яка забезпечує майже повну відповідність між вимовою і написанням.

Для фонетичного запису необхідно мати відповідний алфавіт. У переважній більшості випадків в основу фонетичної транскрипції певної мови кладуться знаки (букви) цієї ж мови. Деякі з них можуть вилучатися з фонетичного алфавіту. Іноді додаються букви інших алфавітів або створюються букви і деякі додаткові знаки до цих букв. Зумовлено це прагненням полегшити практичне вивчення і застосування фонетичного запису і його читання. В українській, російській, білоруській, болгарській мовах і деяких інших фонетична транскрипція ґрунтується, як і орфографія (правопис) цих мов, на кириличному алфавіті. В основу ж фонетичного письма мов з латинською графікою (німецька, англійська, французька, польська та ін.) покладені латинські букви. Мови з арабською графікою базують свою наукову транскрипцію на арабському алфавіті.

Вимоги фонетичної транскрипції такі:

1. Кожному звукові має відповідати тільки один знак (тобто одна буква). Згідно з цією вимогою у фонетичній транскрипції не може бути однакового позначення різних звуків, як це спостерігається в словах німецької мови *Gas* (‘газ’) і *Genie* (‘геній’), які читаються, як [гас] та [ґені].

Щоб дотриматись названої вимоги, не можна використовувати у фонетичному записі української мови такі букви, як **ш** та **ї**, тому що вони служать для передачі двох звуків, кожен з яких у фонетичній транскрипції має відтворюватися згідно з розглядуваною вимогою окремою буквою, а саме: *щось* [шчос’], *їсти* [йісти].

2. Кожна буква повинна передавати на письмі лише один звук. Цій вимозі не відповідають такі узвичаєні, наприклад, в українській мові написання, як *джерело*, *дзвоник*, у німецькій *schnell* (‘швидко’), у яких дві і три букви вжито для позначення одного звука. У фонетичній транскрипції для кожного з цих звуків створюється окрема буква, як-от: укр. [дж’срел’о].

[ʒвоник], нім. [ʃneɪ] – “швидко”.

Оскільки букви українського алфавіту **я, ю, є** виконують подвійну роль (передають то один, то два звуки), їх не використовують у фонетичній транскрипції. Тому слова *яма, своє* транскрибуються так: [jáma], [svoje], а слова *ясно, люди* – [p'áсно], [l'úди].

3. Для відтворення додаткових відтінків, притаманних не одному якомусь звукові, а властивих різним звукам (наприклад, м'якість або приглушення приголосних, наголошеність або нескладовість голосних, сонорність приголосних чи довгота голосних або приголосних) вживається система діакритичних (грец. *d i a c r i t i k o s* – ‘розрізнявальний’) надбуквених, міжбуквених, підбуквених позначень.

Діакритичними у фонетичній транскрипції української мови є знаки: наголосу, який ставиться над буквою (наприклад, [á]); м'якості, що передається, як [н'] або як [н"]; довготи: голосних – [a:] (або [ā]), приголосних – [n̄] (або [n:]); сонорності (складотворчості) приголосних – [л]; нескладовості голосного – [i̇] та [ẏ]; нечіткості вимови – [e^h], [и^h], [o^h]; паузи – малої [l], великої [ll].

Перелічені вимоги покликані забезпечити втілення основного принципу фонетичної транскрипції – записувати звуки так, як чуємо, передавати звуковий потік не за правилами правопису, а за вимовою.

Подальші пояснення подаватимемо на прикладах української мови. Так, у словах *зжати, зсунути* внаслідок певного фонетичного процесу – уподібнювання (див. § 56) відбувається зміна префікса з: у першому слові він чується, як [ж], вимовляємо [жжáти], за вимогами фонетичної транскрипції це слово слід записувати так: [ж:áти] або так [жáти]; у другому слові – як [с]: фонетичною транскрипцією – [с.у́нути] або [с.у́нути].

Якщо деяким змінам піддається вимова твердих приголосних, які стоять поряд з м'якими, то це також повинно знаходити відображення у фонетичному записі. Слова *стіл* і *після* слід записувати так: [c't'íl]¹, [n'is'já]. Однак приголосні [б], [в], [п], [м], [ф], [р], [ж], [ч], [ш], [џ], [г], [ґ], [к], [х] не піддаються уподібнюванню щодо м'якості; це й відбиває такий запис: [борн'á] (не [бор'н'á]), [с.у́мн'іу] (не [с.у́м'н'іу]), [џ'іл'] (не [џ'іл']), [багр'áниї] (не [баг'р'áниї]), [п'р'áмо] (не [п'р'áмо]).

Оскільки сполучення букв *тс* у вимові звучить, як [ц], фонетична транскрипція відбиває її саме у вигляді [ц], а не [тс], наприклад: *братство* (фонетична транскрипція [брацтво]), а сполучення *тьс* – як [ц':] (або [ц̄']): *бореться* (фонетична транскрипція [боре^hц':á] або [боре^hц̄'á]).

В українській мові ненаголошені голосні [e], [и] та [o] вимовляються невиразно: [e] наближено до [и], звук [и] близько до [e], а звук [o] перед

наголошеним складом з [y] набуває відтінку [y]. Ці варіанти вимови фонетична транскрипція засвідчує у вигляді [e^h], [и^h], [o^h], зокрема: [бе^hрэза], [жи^hвє], [ко^hжџх].

Звук української мови [в] артикулюється в двох варіантах залежно від позицій, у які він потрапляє. Перед голосними він вимовляється, як губно-губний: [váта], [водá], [вйбори], [вестй], [вўлик], [в'íte^hр]. У позиціях же: 1) на початку слова перед приголосним, 2) в середині слова після голосного перед приголосним, 3) у кінці слова після голосного перед паузою – цей звук вимовляється, як нескладовий [ў]: [ўп'ráво], [п'оўтор'іти], [ходіў].

Приголосна фонема <й> реалізується у двох звукових варіантах: 1) [й'] перед усіма голосними, крім [и]: [йáблукo], [йурбá], [йихати], [йепіскоп]; 2) [і] – нескладовий голосний [і], який вимовляється на початку слова перед приголосним [іду], в середині слова після голосних перед приголосним: [чáйка] – ‘чайка’; [знáйте] – ‘знайте’, і в кінці слова: [м'ій] – ‘мій’, [даї] – ‘дай’.

У підсумку наведемо приклад запису тексту фонетичною транскрипцією. Орфографічний запис:

*Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на
радоцях – так багато відкрив мені цей блискучий твір.
Григір Тютюнник.*

Фонетичний запис:

*[Прочитáў слоўнік Г'р'інчєнка / і лєдвє^h не^h тан'ц'увáў на
рáдоцях // так бáгато в'ідкрйў мє^hн'і / цєй бл'ісқучі
т'в'ір // Г'рйг'ір Т'ют'ун'ик]².*

У цьому записі в слові *не* ненаголошений звук [e] вимовляється невиразно, що й передано умовно знаком [e^h]; у словах *прочитав* і *словник* звук [в] чується, як [ў], а в слові *радоцях* відповідно до вимог фонетичної транскрипції передана вимова двох звуків [шч] на місці букви *щ*.

Для задоволення потреб дослідників усіх мов створено Міжнародний фонетичний алфавіт (МФА), в основу якого покладено латинські букви. Близькі до МФА системи транскрипцій використовуються в підручниках з іноземних мов (німецької, англійської, французької) і перекладних словниках (французько-російському, англійсько-українському тощо). Позитивним у МФА є те, що він придатний для записування тексту будь-якої мови. Проте він не може відбивати тонкощі вимови конкретних мов. Завдання вчених –

¹ У деяких підручниках з української мови ця фонема передається буквою [j].

² З допомогою знаків / та //, як зауважувалося, передається відповідно мала і велика паузи, що, як відомо, не завжди збігаються з комою, крапкою та іншими розділовими знаками.

¹ У записі фонетичною транскрипцією односкладових слів наголос не ставиться.

удосконалити його, що й здійснюється зараз.

Оскільки фонетика як наука вивчає не тільки звуки, а й фонemi, то з науковою і навчальною метою користуються не лише фонетичною, а й фонематичною транскрипцією.

Фонематична транскрипція має своїм завданням фіксувати не будь-які відтінки звучання, що виникають залежно від оточення, від позиції звука в слові чи реченні, а лише фонemi, які об'єднують усі варіанти фонемного ряду. Узятий для фонетичного транскрибування текст у фонематичній транскрипції має такий вигляд:

<Прочитав словник Грінченка 'і ледве не танц'ував на радіошах' так багато в'їдкрив мені цей блискучий твір Грігор Тут'унник>.

На відміну від попереднього запису тут немає [e], бо наближення у вимові [e] до [и] становить лише варіант фонemi <e>. Тим часом варіанти фонem у фонематичній транскрипції не позначаються. У фонематичній транскрипції немає й таких знаків, як [ÿ] та [ĩ] (нескладові [y] та [i]), оскільки вони становлять лише варіанти фонem <в> та <і>. Отже, відмінність фонетичної транскрипції від фонематичної полягає в тому, що перша фіксує на письмі всю гаму звукових варіантів, які виникають залежно від позиції і сусідства звуків, а друга передає лише основний варіант (інваріант) фонemi. Це робить фонематичну транскрипцію незамінним засобом запису слів при морфологічному аналізі їх складових одиниць (префікса, кореня, інфікса, суфікса, флексії). Відомо, що на стикові морфем можливі звукові зміни: стається вимова двох звуків, як одного (наприклад, слово *зсушити* вимовляємо, як [с:ушійти], слово *робиться*, як [р'обіц'а]. У такому записі неможливо поділити слова на морфем: префікс [з] у слові *зсушити* злився у вимові з початковим кореня [с], тому у вимові чується один довгий [с:], а в слові *робиться* кінцевий флексії [-ит'] (пор.: [р'об-ит']) зливається у вимові з початковим постфікса [с'а], тому засвідчуємо звучання [ц':]. Фонематичний же запис, у якому передаються не звуки, а фонemi, дозволяє чітко розмежувати морфем, а саме: <з-суш-і-ти>, <р'об-ит'-с'а>.

§ 43. Експериментальне (інструментальне) вивчення звуків мови.

Перед тим, як перейти до артикуляційної й акустичної характеристики звуків, на основі якої будеється класифікація звуків, доцільно розглянути прийоми, з допомогою яких встановлюється робота мовних органів у їх творенні. Вони розкриваються в окремому розділі фонетики – експериментальній фонетиці. Якими прийомами (методиками) користуються в експериментальних дослідженнях? Розглянемо їх.

Рис. 8. Вимова звука [y].

Рис. 9. Вимова звука [e].

Рис. 10. Вимова слова „вода”

Рис. 11. Вимова звука української мови [т].

Рентгенівський знімок.

Рис. 12. Штучне піднебіння.

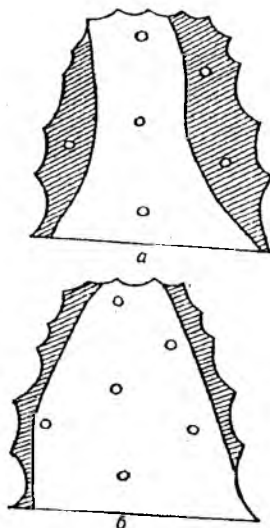

Рис. 13. Палатограми звуків російської мови: а) звука [и]; б) звука [е] (за Л.В. Щербою).

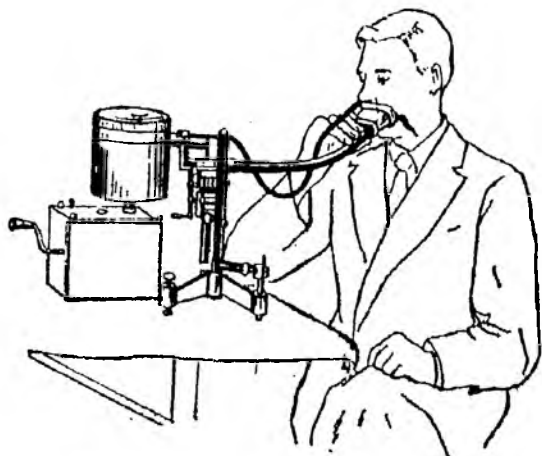

Рис. 14. Кімограф (з двома планками).

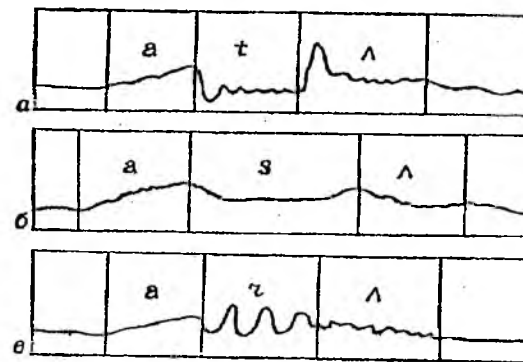

Рис. 15. Кімографічні криві приголосних звуків російської мови: а) проривного [т] у сполученні ата (фонет. транскр. ата); б) щілинного [с] у сполученні аса (фонет. транскр. аса); в) дрижачого [р] у сполученні ара (фонет. транскр. ара). Фонетична транскрипція – на основі латинських букв.

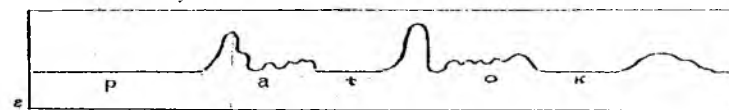

Рис. 16. Кімограма російського слова поток (за Л.Р. Зіндером).

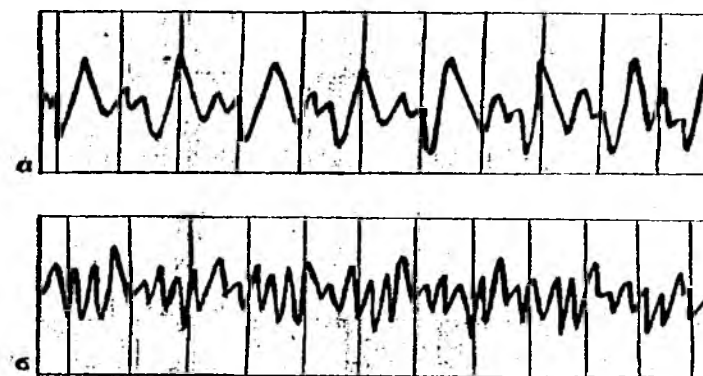

Рис. 17. Осцилограми: а) наголошеного [у] російської мови; б) наголошеного [а] російської мови.

1. Артикуляцію звуків фіксують фото-, кіно- і рентгензнімками.

Так, зовнішні прояви артикуляції, зокрема участь губ в утворенні звуків, положення і місце передньої частини язика, фіксують фото- і кіноапаратами (рис. 8, 9, 10). Звичайно, кінематографічна фіксація роботи мовних органів досконаліша від фотографічної: кінодемонстрація послідовного руху вимови супроводжується синхронним відтворенням звучання. Це дозволяє візуальне спостереження пов'язувати з слуховим і зрозуміти послідовні артикуляційні переходи від початку і до кінця творення звука, у той час як фотографічний знімок відтворює лише один з моментів артикуляції.

Для фотографування мовних органів, розташованих у порожнині рота (язик, м'яке піднебіння, маленький язичок) використовують мікрофото- і рентгенапарати. Мікрофотоапарат з електричним освітленням можна розмістити над або під язичком чи біля нього і зробити знімок ротових органів саме тоді, коли вони беруть участь у творенні звуків. Однак фотографічний відбиток не відтворює повної картини участі всіх органів порожнини рота в артикуляції звуків. Тому дослідники вдаються до рентгенапаратів, знімки яких забезпечують більш повне уявлення про творення того чи іншого звука. Рентгенапарат дає профільний знімок – рентгенограму, яка відбиває ступінь наближення активного мовного органа до пасивного, розмір резонатора (рис. 11). Ніякі інші прилади експериментальної діагностики (здатності розпізнавати) не дають можливості одержати такі важливі дані.

2. До аналізу участі мовних органів ротової порожнини у творенні звуків застосовують один з найдавніших в експериментальній фонетиці метод палатографії (від лат. *p a l a t u m* – 'піднебіння' і грец. *g r a p h ō* – 'пишу'). З його допомогою встановлюють місце зімкнення активного органа – язика – з піднебінням, а також визначають характер перепони, яка створюється в роті на шляху видихуваного повітря.

Процес одержання палатограм такий: з целулоїдної пластинки виготовляють штучне піднебіння (рис. 12), поверхню його покривають тальком чи пудрою і ставлять на своє місце. У момент вимови приголосного чи голосного звука язик торкається штучного піднебіння і стирає тальк чи пудру. Штучне піднебіння виймають і наслідки досліду переносять на спеціальну картку (рис. 13), яка й становить палатограму. На палатограмах видно розмір отвору і місце зімкнення активного і пасивного органів (на малюнку це місце заштриховане).

3. В експериментальній фонетиці здавна існує прийом не безпосередньої фіксації роботи мовних органів, а з допомогою схем, які відбивають участь голосових зв'язок, силу струму видихуваного повітря, місце проходження повітряного струму (через порожнину рота чи носа). Апарат, що записує дані роботи різних мовних органів, називається

кімографом (від грец. *k y m o* – 'хвиля' і грец. *g r a p h ō* – 'пишу').

Основні частини кімографа: металевий циліндр, на поверхні якого закріплюється заковчаний папір; пристрій (електромотор чи годинниковий механізм), який рухає циліндр з певною швидкістю; кілька тоненьких пер, закріплених на мареєвських барабанчиках і пристосованих для стирання кіптю з приведеного в рух циліндра; три гумові шланги, що сполучають апарат з мовними органами (носом, ротом, гортанню), показання яких мають зніматися (рис. 14; на ньому кімограф з двома шлангами).

Вимова одного звука фіксується трьома кривими лініями на заковченому папері: одна лінія позначає проходження повітря через носову порожнину; друга лінія завдяки різній силі струму повітря показує періоди змикання і розмикання активного і пасивного органів, розміщених у ротовій порожнині; третя лінія вказує на участь голосових зв'язок у творенні конкретного звука.

Основною в аналізі роботи мовних органів є друга лінія, яка відбиває три фази артикуляції будь-якого звука: приступ (або екскурсію – від лат. *e x c u r s i o* – 'вибігання'), витримку і відступ (або рекурсію – від лат. *r e c u r s i o* – 'повернення'). Приступ – момент, коли активний орган виходить зі стану спокою і наближається до місця творення звука. Витримка – доли секунди, протягом яких артикулюється звук. Відступ – момент, у який активний орган залишає місце артикуляції і повертається до стану спокою. Різні моменти руху мовних органів супроводжуються зміною сили струму повітря, яку кімограф відбиває на заковченому циліндрі (рис. 15, 16).

4. Дослідження акустичних властивостей звуків проводять іншими методами. Сучасна експерименталістика завдяки розвитку техніки широко застосовує для вивчення звуків осцилографи (від лат. *o s c i l l u m* – 'качання' і грец. *g r a p h ō* – 'пишу') і спектрографи (від лат. *s p e c t r u m* – 'видиме' і грец. *g r a p h ō* – 'пишу'). Перетворені в цих апаратах повітряні коливання в електричні фіксуються на кіно- і фотоплівках (рис. 17).

Перелічені прийоми аналізу "механіки" артикуляції звуків дають можливість скласти певне уявлення про роботу коли не всіх, то принаймні більшості органів мовного апарата, і, отже, встановити артикуляційну природу звука, знайти і пояснити причини можливих змін.

Мовознавці XIX і початку XX ст. використовували дані кімографів і палатограм у порівняльно-історичних студіях і здобули значних успіхів. Сучасна лінгвістична наука, спираючись на новітню досконалу електронну апаратуру, ставить інші завдання: розпізнавати фізичну природу звуків і навчити кібернетичну машину сприймати і зрозуміти людську мову на слух. Засвідчені перші успіхи, але лише перші.

§ 44. Загальні відомості про класифікацію звуків. Основи поділу звуків на голосні і приголосні. У сучасній лінгвістичній науці, як доведено в § 40, розрізняються поняття фонемі як фонетичної одиниці, яка функціонує в мові для розрізнення значення морфем, слів та їх форм, і звука як матеріального її вираження. З такого розрізнення цих двох понять стає зрозумілим, що класифікувати треба не будь-які звуки, які вимовляємо і чуємо, а фонемі – функціональні звукові одиниці, що виконують лінгвістичну роль – диференціюють значення морфем, слів. Вони, як зазначалося, є одиницями мови, а не елементами мовлення, в якому фонемі представлені в звукових варіантах. пор.: фонема української мови < e > у мовленні втілюється у варіанти звуків [e], [e^h], [ie^h] і навіть [и]. До фонем, а не звуків як до одиниць мови має бути застосована лінгвістична класифікація. Саме в них слід виявити диференціальні (класифікаційні) ознаки.

Але ж, як констатувалося, фонемі реалізуються в звуках, які розрізняються за акустичними і артикуляційними прикметами. Звідси стає очевидним, що класифікація фонем має спиратися на ті ознаки, якими відзначаються звуки, а відтак і використовувати відповідну термінологію, побудовану на акустичних й артикуляційних основах, а саме: голосні, приголосні, свистячі, шиплячі, дрижачі, губні, зімкнені, бокові, зубні, увулярний, язикові. Тому системні відношення між фонемами правомірно групувати за характеристикою звуків, які є репрезентантами фонем. Це виправдано й з методичного погляду, адже сприятиме кращому розумінню особливостей звучання і вимови та змін, яким піддаються звукові одиниці в процесі функціонування. Отже, далі мова піде про класифікацію звуків з вказівкою на їх відповідність фонемам.

У сучасному мовознавстві існує два підходи до їх класифікації: акустичний й артикуляційний, які не виключають, а доповнюють один одного.

Акустична класифікація – це розподіл звуків за слуховим сприйняттям. З погляду акустики голосні виділяються як чисто тональні звуки, в яких відсутні шуми. Розрізнення тонального ефекту, наприклад, у звучанні [a] чи [o] досягається лише зміною резонатора – порожнини рота, глотки й участю губів.

Акустичною ознакою приголосних є наявність шуму, що виявляється або тільки у вигляді самого шуму, або в поєднанні з голосом. Так, вимова звука [т], що на слух сприймається як сам шум, відрізняється від звука [д], у якому шум поєднано з голосом. За цією ознакою вони розрізняються як глухий – [т] і дзвінкий – [д].

Більш докладних видимих акустичних ознак голосних і приголосних поки що не встановлено. Тому в основу розрізнення голосних і приголосних звичайно кладуть артикуляційні ознаки. Назвемо їх.

Ще в середній школі діти усвідомлюють, що при вимові голосних на шляху видихуваного повітря не виникає жодних перепон на протидію приголосним, у проговорюванні яких з'являється перепона. Це спостереження неспростовне. У мовознавстві воно трактується як один з важливих показників протиставлення голосних і приголосних: відсутність перепон при вимові голосних, наявність перепон – при вимовленні приголосних.

Інша важлива ознака їх протиставлення – напруженість мовних органів. Вимова голосних супроводжується загальним рівномірним напруженням мовного апарата, зокрема стінок резонаторів – глотки і рота, що сприяє створенню резонаторних тонів. При артикуляції приголосних мовні органи напружуються лише в місці виникнення перепон.

Відмінною у вимові голосних і приголосних є й сила повітряного струму. При вимові голосних вона слабка, при вимові приголосних – сильна.

Такі три артикуляційні ознаки розрізнення голосних і приголосних. Їх можна подати в схемі:

Звуки	Голосні	Приголосні
Ознаки артикуляції		
Наявність чи відсутність перепони	Перепони немає	Перепона є
Напруженість органів мови	Рівномірна, нелокалізована	Нерівномірна, зосереджена лише в місці перепони
Повітряний струм	Слабкий	Сильний

§ 45. Система голосних (вокалізм – від лат. *vocalis* – ‘голосний’). Їх класифікація. Відомо, що вже досягнуто “порозуміння” людини і машини. Кібернетична машина сприймає деякі звукові команди людини. Це значить, що машина розрізняє акустичні характеристики звуків людської мови. У цьому випадку йдеться лише про “уміння” машини сприймати акустичні ознаки певних звукових сполук. Зрозуміло, що їх акустичні характеристики таяться в різних акустичних вимірах, відчуті які людське вухо не в змозі. Тому застосувати в повній мірі акустичний підхід до класифікації голосних надто складно. Практичну цінність, наприклад, могло б дати розрізнення голосних за силою, висотою, довготою чи тембральними прикметами. Але за цими показниками досягти відповідного розподілу голосних поки що не вдалося. За цим стоять вагомні пояснення.

Так, за силою голосу голосні розрізнати надто важко, адже вони достатньо сильні, оскільки їх основу становить голос. До того ж той самий

голосний залежно від позиції в слові може міняти силу звучання. Це спричиняється до того, що сила звучання різних голосних у деяких позиціях може збігатися: то вони стають однаково сильними, то однаковою мірою слабкими. Тим-то голосні за цією ознакою не протиставляють.

Класифікувати голосні за висотою тону теж складно, оскільки висота голосового тону може бути однаковою в різних звуках і різною у вимові того самого звука.

Не можна досягти результату в класифікації голосних, якщо в її основу покласти довготу звучання, тому що довгота звучання залежить від темпу проговорювання, від його емоційності. Розрізнення довгих та коротких голосних у деяких мовах як фонематичних показників окремих звуків, наприклад, у німецькій мові [i] та [i:], торкається лише окремих звуків, тому не може бути загальним диференціюючим критерієм.

Розрізнити голосні можна за резонаторним тоном, який залежить від форми, розміру й об'єму резонатора порожнини рота чи глотки. Однак, щоб урахувати всі зміни резонатора, треба розглянути артикуляцію кожного з голосних, що практично зводиться до класифікації голосних за роботою мовних органів, тобто до артикуляційної класифікації.

Артикуляційна класифікація голосних є поки що єдиною практично діючою. Установлено, що резонатор його форму та об'єм змінюють 1) язик, 2) губи та 3) м'яке піднебіння. Залежно від їх участі і прийнято розрізнити голосні.

1. Найрухоміший активний орган – язик, він здатний змінювати своє положення, рухаючись у горизонтальному і вертикальному напрямках. Переконайтесь у цьому дуже легко, досить лише вимовити звуки [i] та [y], стежачи за тим, як язик змінює своє місце: при вимові [i] кінчик язика упирається в нижні зуби, тобто перебуває в передній частині порожнини рота, а при артикуляції [y] відтягується назад. Так язик рухається по горизонталі.

Зіставлення вимови звуків [i] та [a] показує, що язик змінює своє положення і по вертикалі.

Рух язика в горизонтальному і вертикальному напрямках наочно показують рис. 18 і 19.

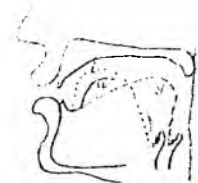

Рис. 18. Рух язика по горизонталі при артикуляції звуків [i], [u], [y].

Рис. 19. Рух язика по вертикалі при вимові [i], [e], [a].

Залежно від руху язика по горизонталі голосні поділяються на ряди: передній, середній і задній. За зміною положення язика по вертикалі розрізняють піднесення: високе, середнє, низьке. Для зручності вивчення класифікації голосних прийнято використовувати дев'ятиклітинний чотирикутник, який заповнюється позначенням звуків. Подаємо основні звукові варіанти фонем – інваріанти на таблицях: (а) української мови, (б) російської мови.

(а) (укр. мови)

Ряд \ Піднесення	Передній	Середній	Задній
Високе	[i]		[y]
Середнє	[e]		[o]
Низьке			[a]

(б) (рос. мови)

Ряд \ Піднесення	Передній	Середній	Задній
Високе	[и]	[ы]	[у]
Середнє	[э]		[о]
Низьке		[а]	

Зіставлення класифікацій голосних української і російської мов доводить, що кожна мова має специфічні особливості артикуляції звуків, які на перший погляд видаються однаковими.

2. Губи при артикуляції голосних бувають активними і пасивними. Діючи активно, вони витягуються вперед, надаючи резонаторові подовженої форми. Залишаючись пасивними, вони скорочують передню частину резонатора, бо отвором резонатора стають не губи, а верхні і нижні зуби. Голосні, утворені без участі губів, прийнято називати не лабіалізованими, наприклад, українські [e], [и], [i], [a]. Голосні ж, утворені з допомогою видовження губів, називають лабіалізованими (від лат. *l a b i a l i s < l a b i u m* – 'губа'), як-от в українській [o], [y]: [водá], [на́ука]; в німецькій [ü], [ö], наприклад: у словах *über* – 'через', *schön* – 'красивий'; у французькій, зокрема: [ü]: *dür* [dür] – 'твердий'. Не слід думати, що лабіалізовані німецької й французької мов тотожні українським [o] та [y]. При вимові німецького [ü] положення губів таке, як при творенні німецького [u], але положення язика, як при вимові [i].

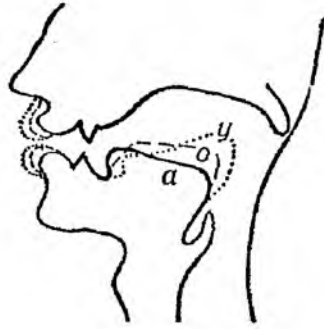

Рис. 20. Участь губів в артикуляції [o], [y]
(у зіставленні з вимовою [a]).

Участь губів в артикуляції українських [o] та [y] демонструє рис. 20. У підручниках з української мови лабіалізовані звуки в класифікаційній схемі подаються або в таких дужках: (y), (o), або в таких: ⟨y⟩, ⟨o⟩.

3. М'яке піднебіння, як рухомий орган, піднімаючись, змикається з стінкою зива і закриває прохід видихуваному в порожнину носа повітря, а, опускаючись, відкриває прохід для повітряного струму в носову порожнину. У першому випадку голосні звучать без носового відтінку, а в другому – з носовим забарвленням, оскільки повітря проходить водночас через ніс і через рот. Голосні без носового відтінку належать до категорії неносових, або *н а з а л і з о в а н и х*, їх припустимо називати ротовими; голосні з носовим резонансом – до носових, або *н а з а л і з о в а н и х*¹ (від лат. *nasus* – 'ніс'). Практично до артикуляції будь-якого голосного можна додати носовий відтінок, але як фонеми голосні носові трапляються лише в окремих мовах. Так, у жодній з східнослов'янських мов (українській, російській і білоруській) носових голосних немає. Зате вони є в польській, французькій, португальській і в деяких діалектах македонської мови. Носові голосні властиві старослов'янській мові. У польській мові, зокрема, є носові голосні [o] і [e] (їх написання – *ą* і *ę*). Вимовляються вони приблизно, як *on* і *en*, наприклад: *maż* (вим. [моні]) – 'чоловік'; *język* (вим. [йєнзик]) – 'язик', 'мова', а перед губними [b] і [p] вимовляються, як [om], [em]: *ząb* (вим. [зомп]) – 'зуб', *zęby* (вим. [зэмби]) – 'зуби'.

Перелічені принципи класифікації голосних однакові для всіх мов: голосні будь-якої мови розподіляються за наведеною вище дев'ятиклітинною таблицею. Але характер артикуляції кожного звука в різних мовах своєрідний.

¹ Надання звукові носового відтінку називають назалізацією. Носовому забарвленню піддаються не лише голосні, а й приголосні, як-от українські [m], [m'], [n], [n'].

Так, російський [ы] – голосний середнього ряду, високого піднесення, нелабіалізований і неназалізований. На перший погляд може здатися, що звук української мови [и] нічим не відрізняється від нього. Проте це не так. В українській мові звук [и] щодо ряду – передній (див. таблиці а) і б)).

На слух такі тонкощі в розрізнявальних ознаках звуків не сприймаються. Вони встановлюються експериментальними дослідженнями.

Системи голосних різних мов відрізняються не тільки відмінною артикуляцією окремих звуків, а й неоднаковою їх кількістю. В українській мові їх 6, у польській – 8, в англійській – 12.

В аналізі голосних у початковому курсі загального мовознавства треба називати всі чотири ознаки їх артикуляції: 1) за рядом, 2) піднесенням, 3) лабіалізацією, 4) назалізацією. Ця вимога зумовлена тим, що звукам різних мов світу, які є об'єктом аналізу загального мовознавства, властиві названі ознаки. Щоб бачити специфічні риси конкретних мов і розрізнити їх у зіставленні, потрібно вказувати на всі відомі в мовах класифікаційні прикмети голосних. Наприклад: звук української мови [a] – є звуком заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, неназалізований; у французькій мові звук [ā] – середнього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, носовий (його назалізацію передано відповідним надрядковим знаком).

При вивченні ж голосних у курсі української мови доведеться називати лише ряд, піднесення і лабіалізацію голосного. Згадка про назалізацію голосних української мови зайва, адже носових голосних у ній немає. Якщо немає протиставлення (опозиції) якихось звуків у вивченні конкретної мови, то й не слід вводити його в класифікацію.

Крім цих трьох артикуляційних відмін голосних, в ряді мов вони розрізняються ще за ступенем розкриття рота – голосні відкриті і закриті. В українській мові голосних, які б протиставлялися за цією ознакою і служили б засобом розрізнення значень, немає. У німецькій, французькій відкриті і закриті голосні є смислорозрізнявальними одиницями: у німецькій мові відкритий [o] і закритий [ɔ], як-от: *der Sohn* [zo:n] – 'син' і *der Stock* [štɔk] – 'палка'; у французькій: відкритий [e] – *pret* [pre] – 'готовий' і закритий [e] – *pré* [pre] – 'лука'.

Голосні поділяються і за акустичною ознакою на довгі і короткі. Довгі і короткі є в англійській і німецькій мовах, наприклад, в англійській: *sheep* [ʃi:p] – 'вівця' і *ship* [ʃɪp] – 'судно', у німецькій: *Bett* – 'ліжка' і *Beet* – 'клубба'.

§ 46. Система приголосних (консонантизм – від лат. *consonans* – 'приголосний'). Розрізнення приголосних за артикуляційними ознаками. В основі класифікації приголосних за артикуляційними ознаками лежить розрізнення їх 1) за місцем артикуляції, або за активним мовним

органом, 2) за співвідношенням голосу і шуму (або за участю голосу і шуму), 3) за способом творення шуму (або за способом артикуляції). Зверніться до їх характеристики.

1. За місцем артикуляції, або за активним мовним органом (точніше місцем зімкнення активного органа з пасивним), приголосні поділяються на:

а) губні, або лабіалізовані, наприклад: укр. [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [в], [в'], [ф], [ф'], які в свою чергу поділяються на губно-губні, або білабіальні (від лат. *bis* – ‘двічі’ і лат. *labialis* – ‘губний’): укр. [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [в], [в'] і губно-зубні (від лат. *labium* – ‘губа’ і лат. *dens* – ‘зуб’): укр. [ф], [ф']:

б) язикові, серед яких розрізняють передньо- (укр. [д], [д'], [т], [т'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [з], [з'], [с], [с'], [ч], [ч'], [ш], [ш'], [ж], [ж'], [џ], [џ'], [ц], [ц'], [џ], [џ']), середньо- ([й], нім. [ch], що називається і *ch* – *Laut* (вим. [ix̥ l̥yʊt]), наприклад: *ich* – ‘я’, *mich* – ‘мене’: фр. [p'] (орфографічно *gn*), і задньоязикові (укр. [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'], рос. [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'], польські [g], [g'], [k], [k'], [ch], [ch']):

Побуває погляд, за яким м'які приголосні української мови [д'], [т'], [н'], [л'] визнаються середньоязиковими. Це означає, що тверді [д], [т], [н], [л] є передньоязикові, а [д'], [т'], [н'], [л'] середньоязикові. Таке припущення, ймовірно, ґрунтується на тому, що творення м'яких звуків супроводжується деяким розширенням площі контактування передньої частини язика з твердим піднебінням, завдяки чому підвищується тональність. Але ж збільшення площі контактування – це додатковий рух язика, який накладається на основну артикуляцію, пов'язану з підняттям і з'єднанням кінчика язика не тільки із зубами, а й альвеолами. Ця додаткова артикуляція не міняє основної ознаки творення цих звуків за місцем артикуляції (тобто за активним органом). Активну дію виявляє кінчик язика, інакше кажучи, передня його частина, розширюючи площу контактування. Оскільки це так, то й не можна визнати звуки [д'], [т'], [н'], [л'] середньоязиковими. Вони, як і [д], [т], [н], [л] – передньоязикові:

в) язичкові, або увулярні (від лат. *uvula* – ‘маленький язичок’), наприклад, фр. і нім. г:

г) глоткові, або фарингальні (від лат. *pharynx* – ‘глотка’), як-от укр. [ґ], [ґ'], нім. [h], який у фонетиці прийнято називати *h* а у *ch* – *Laut* (вим. [x̥ʌʊx̥ l̥yʊt]): пор.: *der Held* (‘герой’), *die Freiheit* (‘свобода’).

2. Як установлено в § 44, шум супроводжує артикуляцію всіх приголосних. Голосу може й зовсім не бути або він може додаватися до шуму більшою чи меншою мірою. Залежно від співвідношення голосу і шуму приголосні поділяються на сонорні (від лат. *sonorus* – ‘звучний’) і шумні, серед яких є

серед яких є дзвінки і глухі. Наведена нижче таблиця дає уявлення про питому вагу голосу і шуму в групах приголосних.

Сонорні	Шумні	
	Дзвінки	Глухі
Голос	Шум	Шум
Шум	Голос	Шум

Сонорні характеризуються тим, що в них при наявності шуму голос переважає над ним: голосові зв'язки працюють активно (у таблиці слово “голос” поставлено над словом “шум”). Це такі звуки української мови, як [м], [м'], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [й], [в], [в']¹.

Сонорність (звучність) названих звуків у різних мовах не збігається. В окремих мовах сонорні настільки звучні, що можуть бути складотворчими, тобто, як і голосні, становити основу складу, що свідчить про їх акустичну близькість до голосних. У більшості мов (серед них й сучасна українська) сонорні не складотворчі. Про складотворчість сонорних – у § 48.

У шумних звуках шум або переважає над голосом (це – дзвінки; на таблиці слово “шум” і “голос” відповідно розміщені), або він виступає єдиною ознакою звука (це глухі). Дзвінки і глухі здебільшого утворюють співвідносні пари звуків, у яких вони відрізняються наявністю чи відсутністю голосу, як-от в українській мові²:

Дзвінки	б	б'	д	д'	з	з'	ж	ж'	џ	џ'	џ	џ'	г	г'	г	г'	–	–
Глухі	п	п'	т	т'	с	с'	ш	ш'	ч	ч'	ц	ц'	к	к'	х	х'	ф	ф'

Не в усіх мовах фіксуються такі співвідносні пари. У російській мові, наприклад, глухі [ч], [ц], [х] не мають відповідних дзвінких, зате є пари: дзвінки [в], [в'] і глухі [ф], [ф'], в українській же мові глухі [ф] і [ф'] виступають без пари (як це показано на таблиці), а глухим [ч], [ч'], [ц], [ц'], [х], [х'] відповідають дзвінки [џ], [џ'], [џ], [џ'], [г], [г']. В естонській мові немає дзвінких [b], [d], [g].

3. У класифікації приголосних за способом творення шуму (за способом артикуляції або ще інакше: за характером перепони) враховують три види перепон, що виникають на шляху видихуваного повітря.

(а) Активний орган, рухаючись до пасивного, не змикається з ним, а

¹ Сонорних фонем в українській мові 9: м, м', н, н', р, р', л, л', й, в, в'.

² Дзвінких і глухих фонем в українській мові 23: <б>, <б'>, <ф>, <ф'>, <д>, <д'>, <г>, <г'>, <з>, <з'>, <с>, <с'>, <џ>, <џ'>, <џ>, <џ'>, <ц>, <ц'>, <к>, <к'>, <х>, <х'>.

утворює щілину. Повітряний струм, проходячи через щілину, третью об її стінки і утворює шум. Так з'являються щілинні, або їх називають протиснено-щілинні, або фрикативні (від лат. *f r i c a t a* – ‘терти’), або спіранти (від лат. *s p i r o* – ‘дуо’): [v], [v’], [f], [f’], [z], [z’], [c], [c’], [ш], [ш’], [ж], [ж’], [й], [x], [x’], [r], [r’]. Характерно, що, хоч яким є ступінь наближення активного органа до пасивного (зокрема язика до зубів, альвеол, твердого чи м’якого піднебіння), повного зімкнення їх не відбувається. Завдяки щілині ці звуки протягуються.

(б) Перепона створюється повним зімкненням на якусь долю секунди активного мовного органа з пасивним і раптовим, миттєвим розривом під тиском видихуваного з легенів повітря. Утворювані таким чином приголосні називають зімкненими, або проривними, або вибуховими, або миттєвими. З цих термінів найбільш прийнятним є термін “зімкнені”, бо для всіх таких звуків характерним є зімкнення активного органа з пасивним, у чому їх відмінність від щілинних. Однак можливе застосування терміна „проривні”.

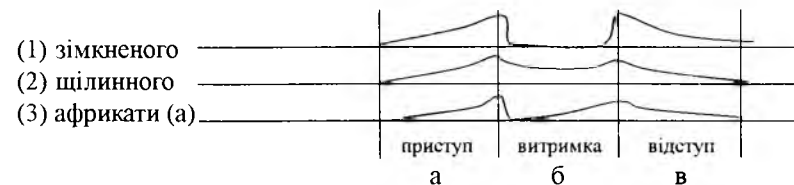
Зімкнення активного органа може бути таким, що повністю закриває прохід повітря, яке тисне і розриває зімкнення. Утворені так звуки правомірно назвати проривними; це – в українській мові [б], [б’], [п], [п’], [д], [д’], [т], [т’], [r], [r’], [к], [к’]. Протяжність цьому типу приголосних не властива. Переконає в цьому найпростіший експеримент, достатньо порівняти вимову, наприклад, проривних [б], [п], [д], [т] з щілинними [з], [ш], [с], [x].

Серед зімкнених своєрідною артикуляцією характеризуються звуки [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’]. Їх називають зімкнено-прохідними.

При їх артикуляції активні органи, зімкнувшись з пасивними, не розмикаються миттєво, як при творенні проривних, а залишаються на місці зімкнення і розмикаються лише після проходження утворюваного в гортані голосу в одному випадку через порожнину рота (звуки [л], [л’]), в іншому – через порожнину носа (звуки [м], [м’], [н], [н’]). Так, при вимові приголосних [л] і [л’] кінчик язика змикається з верхніми зубами, але це зімкнення не закриває повністю проходження повітря. Воно йде через отвори між язиком і щоками. Їх творення закінчується розмиканням язика з зубами. Дещо інша робота мовних органів спостерігається при вимові [м], [м’], [н], [н’]. При їх творенні повністю перекривається проходження повітряного струму через порожнину рота. Різниця лише в тому, що вимова [м] і [м’] супроводжується зімкненням верхньої і нижньої губ, в артикуляції ж звуків [н] і [н’] активно діє передня частина язика, яка змикається з зубами і альвеолами і створює перепону. Утворюваний в гортані голос проходить через носову порожнину, і артикуляція цих звуків завершується розмиканням активних органів з пасивним.

У системі зімкнених виділяється окрема група приголосних – африкати¹ (від лат. *a f f r i c a t a* – ‘притерта’). Особливість їх артикуляції полягає в тому, що після зімкнення активного органа з пасивним настає повільне (а не раптове, як при творенні проривних) розімкнення, яке поступово переходить у щілину. Тому африкати ще називають зімкнено-щілинними (або зімкнено-фрикативними) звуками. Так артикуються звуки [ц] (укр. *цокати*; рос. *цыплёнок*; пол. *пос* (вим. [ноц] – ‘ніч’); [ч] (укр. *червоний*, англ. *check* (вим. [чек] – ‘перевіряти’); пол. *czarny* (вим. [чарни]) – ‘чорний’; рос. *честный*); [дж] (укр. [дж м’іл] – *джміль*; пол. *dżemper* – ‘джермер’, вимова [жємпер]); [ґ] (укр. *дзвоник*, вимова [ґвоник], пол. *wiedza* – ‘знання’, вимова [в’еґа]) і [ґ’] (укр. *тедзь*, вимова [теґ’], білор. *дзень* (вимова [ґ’ен]); [pf] (нім. *das Pferd* – ‘кінь’, *der Apfel* – ‘яблуко’, *der Kopf* – ‘голова’).

Поєднання в одному звуковій елементів зімкнено-щілинної вимови показує кімограф. Це стає видно при зіставленні трьох кімографічних схем вимови:

Подаємо коментар до них.

Вертикальні лінії умовно розподіляють артикуляцію на три фази: (а) приступ, (б) витримку і (в) відступ. Лінії по горизонталі – це криві сили струму повітря в кожній з трьох фаз при вимові (1) зімкненого, (2) щілинного, (3) африкати (африката).

При вимові зімкненого (1) по закінченні першої фази (а) внаслідок зімкнення мовних органів припиняється надходження струму повітря. Перо кімографа фіксує це тим, що проходить по нейтральній лінії. Після раптового розімкнення з'являється значний повітряний струм, який змушує перо кімографа стрибнути вгору і в кінці вимови прямувати до нейтральної лінії.

При вимові щілинного (2) у другій фазі (б) активний орган утворює з пасивним щілину, значить – потік струму повітря не припиняється, що й відбиває кімограф: сила струму повітря то зменшується, то збільшується, перо кімографа при цьому не торкається нейтральної лінії.

Зіставлення третьої схеми з першою і другою показує, що при артикуляції африкати (африката) друга фаза (б) являє собою синтез елемента проривного, коли мовні органи зімкнулися і повітря не проходить, і елемента щілинного, коли зімкнення повільно (а не раптово) переходить у щілину.

За цією особливістю артикуляції – злиттям елементів зімкненого і

¹ В однині припустимі дві форми називного відмінка цього терміна: африката і африкат.

щілинного – африкати ще називають злитими звуками. Так, африката [ц] утворюється від злиття елементів, що нагадують артикуляцію зімкненого [т] і щілинного [с]: африката [ч] – від злиття елементів, подібних до вимови проривного [т] і фрикативного [ш]: [ʧ] – від злиття елементів, які спостерігаються у вимові [д] і [ж], а [ʒ] – елементів, схожих на [д] і [з]. Такий же характер творення і м'яких африкат [ц'] – від елементів [м'] і [с']; [ч'] – від [т'] і [ш']; [ʧ'] – від [д'] і [ж'], [ʒ'] – від [д'] і [з']. В усіх цих випадках ідеться про злиття елементів звуків (а не цілих звуків), елементів, що нагадують зімкнені і щілинні. Перехід від вимови елементів зімкнених до елементів щілинних (фрикативних) слухом не відчувається, тому африкати сприймаються як один звук.

Не слід змішувати вимову африкатів з їх графічним відтворенням. У багатьох мовах для передачі деяких африкатів на письмі не існує окремих знаків, і їх позначають двома буквами, як-от укр. *дзвін*, *джміль*; біл. *дзень*; нім. *Pferd*, пол. *dżungla* – ‘джунгли’, що є одним із проявів невідповідності вимови написанню. Але це не повинно порушувати нормативності вимови і шкодити правильному розумінню артикуляційної природи цих своєрідних звуків: пишеться дві букви – вимовляється один звук.

Різновидами африкатів вважаються аспірати (від лат. *a s p i r a t e* – ‘дути’, ‘видихати’), або придихові приголосні. Аспіратами називаються дзвінки або глухі приголосні, вимова яких відзначається легким гортанним придихом, утворюваним проходженням видихуваного повітря крізь звужену голосову щілину. Придихові є в грузинській і вірменській мовах – [ph], [th], у староіндійській [bh], [dh], [gh] (придихові позначаються у фонетичній транскрипції з допомогою букви **h**). Наближаються до придихових звуки німецької мови [p], [t], [k], які вимовляються з придихом, наприклад: *die Post* – ‘пошта’, *retten* – ‘рятувати’, *der Kahn* – ‘човен’ (приблизна вимова [die Phoost], [retthen], [der Khaan]). У слов'янських мовах таких звуків немає.

(в) **Перефона** створюється частим ритмічним змиканням і розмиканням активного еластичного органа з пасивним. Здатність дрижати в струмені повітря мають кінчик язика і маленький язичок. Спостерігається це при вимові передньоязикового звука [r], властивого багатьом мовам, і увулярного [r], характерного для французької і німецької мов. За такою своєрідною артикуляцією ці звуки називають дрижачими, або вібрантами (від лат. *v i b r a t e* – ‘дрижати’, ‘дрижачий’).

§ 47. Розрізнення приголосних за додатковими артикуляційними й акустичними ознаками. Розглянуті три класифікаційні ознаки приголосних ґрунтуються, як зазначалося, на артикуляційних засадах. Їх групування, однак, цим не обмежується. Принципово важливим виявляється

врахування в них розрізнявальних акустичних ознак, які взаємодіють з особливостями артикуляції розподілених у попередньому параграфі груп приголосних.

Акустичні ознаки приголосних лежать в основі розрізень 1) твердих і м'яких, 2) свистячих і шиплячих, 3) носових і неносових.

1. Відомо, що вже діти першого класу легко розрізняють приголосні тверді і м'які. Пояснення таке: те, що називається м'якістю/твердістю приголосних, пов'язане з акустичним протиставленням: на слух м'які приголосні звучать вище за тверді. У цьому переконаються першокласники, зіставляючи вимову, наприклад, слів української мови *сад* – *сядь* (вимова [сад], [с'ад']). *син* – *силь* (вимова [син], [син']). Слухове розрізнення виділених звуків у цих прикладах дає підстави протиставляти тверді [с], [д], [н] м'яким [с'], [д'], [н'].

Їхня акустична відмінність зумовлена відсутністю/наявністю додаткової артикуляції, яка накладається на основні артикуляційні характеристики зіставляваних твердих/м'яких звуків. Тверді звуки утворюються так, що на їх творення за місцем, способом артикуляції й участю голосу і шуму не накладаються жодні додаткові артикуляційні нашарування. Ті ж звуки, що кваліфікуються як м'які, утворюються на базі твердих унаслідок накладання додаткової артикуляції на основну в кожному звукові. Додаткова артикуляція полягає в піднятті середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, завдяки чому зменшується розмір резонатора, що спричиняє підвищення характерного для звука тону і шуму. Тверде піднебіння – латинською мовою – *palatum*, звідки й термін ‘палаталізація’.

Уявлення про накладання додаткової артикуляції на основну дає рис. 21, на якому зіставляється творення звуків української мови [н] і [н'].

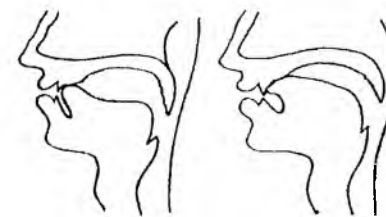

Рис. 21. Положення язика при вимові звуків української мови [н] і [н']. Підняття середньої частини язика до твердого піднебіння створює акустичне враження підвищення тону приголосного.

Обидва вони – звуки передньоязикові, сонорні, зімкнено-прохідні. І все ж на слух ці звуки неоднакові: [н'] звучить вище за [н]. Стається це тому, що при його вимові середня спинка язика піднімається до твердого піднебіння

(як це показано на рис. 21), завдяки чому зменшується резонатор, а відтак підвищується тональність звучання [н'].

Звуки, що утворюються внаслідок накладання на основну додаткової артикуляції, пов'язаної з підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння, називаються палаталізованими (від лат. *palatum* – 'піднебіння'). Їх ще іменують пом'якшеними або твердопіднебінними.

Розрізнення приголосних за твердою і м'якою вимовою (або спрощено за твердістю і м'якістю) створює пари. В українській мові майже всі приголосні, крім звука [й], групуються парами: [б]-[б'], [п]-[п'], [в]-[в'], [м]-[м'], [ф]-[ф'], [д]-[д'], [т]-[т'], [з]-[з'], [с]-[с'], [ж]-[ж'], [ч]-[ч'], [џ]-[џ'], [ц]-[ц'], [ш]-[ш'], [щ]-[щ'], [л]-[л'], [н]-[н'], [р]-[р'], [г]-[г'], [ґ]-[ґ'], [к]-[к'], [х]-[х']. Звук [й] належить до категорії м'яких приголосних, тому що його основна артикуляція пов'язана з підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння (він середньоязиковий, – див. § 46), а це означає, що він за природою творення не палаталізований (тобто пом'якшений), а палатальний (тобто м'який). У палаталізованих приголосних підняття спинки язика до твердого піднебіння – додаткова артикуляція, у творенні [й] – це артикуляція основна. Зняти цю артикуляцію і ніякого звука не буде. Тому [й] не має відповідної твердої пари (рис. 22).

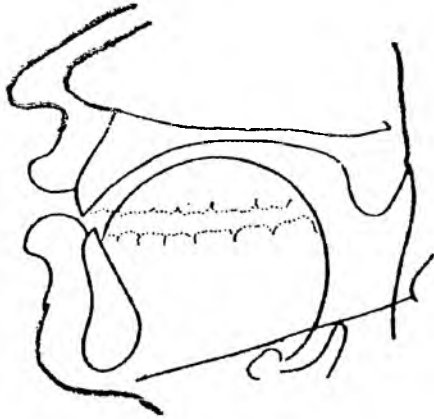

Рис. 22. Схема рентгенограми приголосного української мови [й].

Не має відповідної пари й середньоязиковий звук німецької мови [ch] (і с h-L a u t). У його творенні підняття середньої частини спинки язика до піднебіння становить не додаткову, а основну артикуляцію.

У зв'язку з тим, що при творенні різних палаталізованих звуків спостерігається різний ступінь наближення язика до твердого піднебіння,

ряд дослідників схильний розрізняти відмінні ступені палаталізації приголосних української мови і розцінювати це як їх здатність до більшого чи меншого м'якшення, тобто до слухового розрізнення тональності. У сучасних наукових виданнях і в шкільних підручниках указується на те, що є приголосні м'які і напівпом'якшені. До категорії останніх (напівпом'якшених) відносять: губні, шиплячі, задньоязикові, глотковий, які в позиції перед [і] стають не м'якими, а напівпом'якшуються. В інших позиціях вони залишаються твердими. У фонетичній транскрипції напівпом'якшені пропонується позначати відмінно від м'яких. Напівпом'якшеність рекомендується передавати значком [̣], як у прикладах [ṿ'in], [ṿeč'ip], [ẓ'igant], на відміну від того, як передається м'якість, а саме: значком [̣]. пор.: [c̣'udú], [kon'á'], [tẹẓ'].

Пропоноване розрізнення м'якості і напівпом'якшеності приголосних видається проблематичним. Уже зауважувалося, що під терміном "м'якість" приголосного прийнято розуміти підвищення тональності. На практиці людське вухо не розрізняє повну м'якість чи напівпом'якшеність. Різна ступінь палаталізації не фіксується й експериментальними дослідженнями: "експериментальна фонетика поки не має в своєму розпорядженні засобів для того, щоб вирішити питання про вивчення ступенів палаталізації"¹. Отже, немає достатніх підстав для виділення напівпом'якшених приголосних. Тим більше недоречно вводити це поняття в шкільні підручники. Діти усвідомлено протиставляють твердість і м'якість приголосних і не відчувають відмін щодо ступеня у "м'якості" звуків [д'] і [с'] чи [в'] і [ч']. Тому доцільно відмовитися від терміна "напівпом'якшений" звук.

2. За акустичними ознаками в системі приголосних виділяють групу свистячих і групу шиплячих. Зустрічаючись у мовному потоці, вони взаємодіють, викликаючи процес уподібнювання (детальніше в § 56). Тому до класифікаційної схеми правомірно ввести опозицію приголосних: свистячі/шиплячі. В українській мові свистячі [з], [з'], [с], [с'], [ʒ], [ʒ'], [ц], [ц']. Вони групуються парами: дзвінки [з], [з'] і [ʒ], [ʒ'], глухі [с], [с'] і [ц], [ц']; щілинні [з], [з'] і [с], [с'], африкати [ʒ], [ʒ'], [ц] і [ц']. Шиплячі – це [ж], [ж'], [ш], [ш'], [џ], [џ'], [ч], [ч']. Серед них пари: дзвінки [ж], [ж'] і [џ], [џ'], глухі [ш], [ш'] і [ч], [ч'], щілинні [ж], [ж'], [ш], [ш'], африкати [џ], [џ'], [ч], [ч'].

3. У системі приголосних виділяється своєрідним звучанням невелика група звуків, яку кваліфікують як носові. Носове забарвлення вони одержують внаслідок того, що видихуване повітря проходить не через порожнину рота, а через носову порожнину. Це звуки української мови [м], [м'], [н], [н']. На противагу цим носовим усі інші приголосні прийнято називати ротовими.

¹ Прокопова Л.І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови. – К., 1958. – С.69.

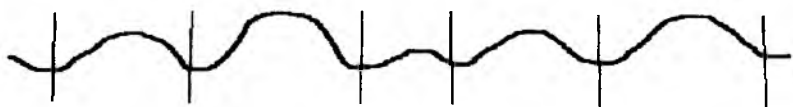
Класифікація приголосних дає змогу визначити його основні і додаткові ознаки, тобто “впізнати” звук за характерними його прикметами. Так, за ознаками: “приголосний – передньоязиковий, дзвінкий, щільний, непалаталізований, шиплячий, неносовий” можна впізнати звук [ж]. Характерні риси: приголосний – передньоязиковий, дзвінкий, африката, непалаталізований, шиплячий, неносовий – дають підстави назвати звук [ж].

Завершуючи розгляд приголосних, подаємо таблицю приголосних звуків української мови (див. стор. 99).

§ 48. Фонетичне членування мови. Поняття про склад. Складові і нескладові звуки. Мовний потік розбивається на відрізки різної величини залежно від змісту, інтонування, пауз і напруги видиху повітря. У ньому, крім звуків, виділяються склади, такти і синтагми. З них фонетико-смысловими одиницями є синтагми (див. § 124), типово фонетичними – склади і такти (про склади – у цьому §, про такти – у § 51).

З шкільного курсу української мови відомо, що склад – частина слова, яку вимовляють поштовхом видихуваного повітря. Таке трактування складу є правильним у відношенні до багатьох мов, зокрема української, російської, білоруської, польської, але не до всіх. У загальному мовознавстві розуміння складу не вкладається в межі цього визначення. Тому й виникає потреба знайти інше формулювання, яке б відзначалось універсальністю (відповідно до завдань загального мовознавства).

Спостереження свідчать, що звуковий потік мови акустично неоднорідний: поряд з повнозвучними стоять одиниці послабленого звучання, що графічно можна передати умовною хвилеподібною лінією:

За місцем артикуляції, або за активним мовним органом	Губні		Передньоязикові		Задньо-язикові		Глотковий (фарингальний)			
	тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які		
	Губно-губні		Губно-зубні		Передньоязикові		Задньо-язикові			
За участю голосу і шуму і за способом артикуляції	СОНОРНІ		ШУМНІ							
	ЗІМКНЕНО-ПРОХІДІ		ЗІМКНЕНІ		АФРИКАТИ		ШПІЛНІ			
	носові		глухі		дзвінкі		глухі			
	бокові		дзвінкі		глухі		дзвінкі			
	дріжжіві		дзвінкі		глухі		дзвінкі			
	М		П		Ф		Т		К	
	М'		П'		Ф'		Т'		К'	
	Н		Д		С Ш		Г		Х	
	Л		Ц Ч		З Ж		Г' Г'		Х'	
	Н'		Д'		З' Ж'		Г' Г'		Х'	
	Л'		Ц' Ч'		З' Ж'		Г' Г'		Х'	
	Н''		Д''		З'' Ж''		Г'' Г''		Х'' Х''	

¹ Середньоязиковий шпільний у фонетичній (і фонематичній) транскрипції може передаватися і як [й], і як [й']. Знак м'якості ['] при них не ставиться.

Поділ звукового потоку вертикальними рисками на частини показує виділення фонетичних складів. З цього робимо висновок: склад – це відрізок звукової мови, що характеризується максимумом звучання (підвищення хвилі), обмежений мінімумом звучності (її зниження). У максимумі звучання (або у вершині складу) стоять найбільш повнозвучні фонетичні одиниці. Це – голосні і в окремих мовах сонорні, як-от у чеській мові [krk] (шия), [prst] (палець), [volk] (вовк), у сербській – [brv] (дошка), [brz] (швидкий), [skrб] (підкування). Вершину звучання в них становлять сонорні.

Властивість голосних і деяких приголосних бути у вершині складу робить їх складотворчими, або складовими. Усі інші звуки, які становлять наростання або послаблення ланцюга звучання, називають нескладотворчими, або нескладовими. Ними, як правило, виступають приголосні, крім тих сонорних, які в окремих мовах здатні утворювати склад. Проте й деякі голосні можуть перетворюватись у нескладові. Викликається це втратою напруги видиху при вимові голосного в певних фонетичних умовах. В українській мові голосні звуки [y] та [i], приголосний [v] виступають нескладовими (у фонетичній транскрипції [ÿ] на місці [y] й [v], а також [i] на місці [i]) у позиціях: а) перед приголосним на початку слова: [ÿgorv], [iðv], б) в середині слова після голосного перед приголосним: [zÿmpa], [zãĩmẽn:uk], в) у кінці слова перед паузою: [xodiv], [daĩ].

Нескладові голосні звуки властиві й іншим мовам. У російській мові, наприклад, нескладовий [и] передається буквою й, назва якої – “и краткос” – в основному відбиває справжній стан речей: послаблене звучання супроводжується і його скороченням, тобто короткістю. У білоруській мові для нескладового [y] в алфавіті передбачено своєрідний знак ŷ: *Барыслаў, праўда*.

Наявність у складі складотворчого голосного чи приголосного у таких мовах, як українська, російська, білоруська, чеська, німецька, англійська, французька, обов'язкова. Він виступає один або в сполучі з нескладотворчими, кількість яких і їх місце у відношенні до складотворчого бувають різними. Так, у слові української мови *авіація* виділяється п'ять складів [a-v'i-ã-ц'i-ja], серед яких перший і третій передаються одним голосним, всі інші – голосним і приголосним. У словах [npã-vo], [ce-ctpã] в складі наявна сполука двох і трьох приголосних.

Залежно від кінцевого звука – складотворчого чи нескладотворчого – розрізняють відкриті і закриті склади. У словах *авіація, право, сестра* склади відкриті, оскільки вони закінчуються на складотворчі. У словах [сон], [парк], [краї] – склади закриті, бо на кінці складу стоять нескладотворчі звуки (приголосні і нескладовий [ĩ]).

Склад з початковим голосним називається неприкритим, з початковим

приголосним – прикритим, пор.: [акт] і [и'ч]. Це треба враховувати при аналізі характеру складу: називати не лише його відкритість/закритість, а й неприкритість/прикритість. Наприклад, у слові [iã-ma] обидва склади відкриті і прикриті, у слові [к'и-чик] – закриті і прикриті. У слові [знай-ти] перший склад закритий і прикритий, другий – відкритий і прикритий.

§ 49. Дифтонги. Трифтонги. Викладене вище розуміння складу допомагає усвідомити природу дифтонгів (від грец. d i s – ‘два’ та p h t o n g o s – ‘звук’), або двоголосних звуків.

Дифтонги являють собою особливий тип голосних, в артикуляційній витримці яких наявні зміни, що спричиняються до зміни тембру¹. Практично це виникає внаслідок злиття двох голосних в одному складі.

Можливість поєднання в одному складі двох голосних з'являється завдяки тому, що один з компонентів двоголосного є складовий, а другий нескладовий, пор. укр. *став* (вим. [стаÿ]); рос. *дай* (вим. [daĩ]), нім. *nein* – ‘ні’ (вим. [naĩn]), англ. *go* – ‘йти’ (вим. [gou]).

У мовах світу існують поєднання різних складових і нескладових голосних, чим і зумовлюється наявність відмінних дифтонгів: в українській мові – [aÿ], [aĩ], [oÿ], [oĩ], [cÿ], [cĩ], [iÿ], [iĩ], [yÿ], [yĩ], [иÿ], [иĩ], у якутській [ыа], [yo], [иэ], в болгарській [ъй], у польській [au], [eu].

Залежно від місця складотворчого елемента дифтонги поділяються на спадні і висхідні. Спадними називаються дифтонги, в яких перший компонент складовий, а другий – нескладовий. Це – найпоширеніший тип двоголосних. Наприклад, в англійській мові: *по* (вим. [poÿ]), у німецькій мові: *mein* (вим. [maĩn]), *heute* (вим. [goĩte]), у білоруській: [daÿ], [bpaÿ], у польській: [ãutor], [europa]. Висхідними називаються дифтонги з другим складотворчим компонентом. Цей тип двоголосних менш поширений. Зразком його можуть бути французькі *toi* – ‘я’ (приблизна вимова [mÿa]), *toi* – ‘ти’ (вим. [mÿa]).

Висхідні дифтонги засвідчуються в північноукраїнському наріччі, наприклад: [d'ieð], [kvon'].

Прийнято ще розрізняти дифтонги справжні і несправжні. Справжні дифтонги властиві німецькій, англійській, французькій мовам. У них компоненти дифтонгів при будь-яких морфологічних змінах слів не виходять за межі складу: нім. *mein* (дифтонг [eĩ] у закритому складі) – *meine* (ділимо на склади *mei-ne*: все рівно дифтонг [eĩ]).

Наведені вище приклади двоголосних української, російської і білоруської мов становлять зразки несправжніх дифтонгів, оскільки при словозміні вони розщеплюються, пор. складоподіл пар: рос. *май* – *ма-я*

¹ На відміну від монофтонга (від грец. m o n o s – ‘один’ і p h t o n g o s – ‘звук’), або однозвукка, який являє собою одnorідне звучання тону.

(фонет. транскр. *ma-ja*), *дай* – *даю* (фонет. транскр. *da-ju*): укр. *буу* – *бу-ва-ти*.

У деяких мовах трапляються трифтонги, тобто поєднання трьох голосних в одному складі, як-от в англійській мові [aʊə]: *flower* (вим. [flaʊə] – ‘квітка’). Оскільки природа трифтонгів ще достатньо не вивчена, не всі фонетисти визнають їх фактом мови.

§ 50. Наголос як фонетичне явище. За слуховим сприйняттям можна зробити висновок, що в багатоскладовому слові один із складів (а почасти й кілька складів) наголошується, тобто виділяється або (1) завдяки інтенсивності мускульного напруження, або (2) внаслідок підвищення тональності голосного в порівнянні з іншими, або (3) подовженням. Залежно від цього розпізнають кілька типів складових наголосів.

(1) Наголос, який виділяє склад посиленням видиху, збільшенням мускульної напруги, називається силовим, або динамічним. Його ще іменують експіраторним (від лат. *e x p i r a t e* – ‘видихувати’), оскільки він заснований на посиленні видиху при вимові складу.

До мов з силовим (динамічним) наголосом належать українська, російська, білоруська, чеська, польська, вірменська, грузинська, англійська, французька, німецька мови. Але не в усіх перелічених мовах наголошений склад однакової сили видиху порівняно з ненаголошеним складом. Як твердять спеціалісти, в грузинській мові майже немає відчутної різниці між наголошеним і ненаголошеним складом. У російській мові відмінність складу під наголосом значна, в українській мові – трохи менша (детальніше див. у § 54).

(2) Наголос, що виділяє склад висотою звучання, називається музичним, або тонічним, або мелодійним. Таким наголосом характеризувалась старогрецька мова; він властивий сучасним литовській, сербській, шведській, норвезькій, китайській, в’єтнамській мовам.

Музичний наголос буває, як правило, політонічним (від грец. *p o l y s* – ‘багато’), або багатотонним. Ця його властивість полягає в тому, що наголошений склад характеризується зміною музичного тону голосу. В одних випадках він підвищується від початку до кінця складу (його називають висхідним), в інших знижується (його іменують спадним). У сербській мові, наприклад, спадний наголос може бути в першому складі (*пpа̀вдoвaти* – ‘виправдовувати’) і в односкладових словах (*дaн* – ‘день’, *pо̀г* – ‘ріг’). Висхідний наголос можливий як у першому, так і в усіх наступних складах, крім останнього: *бpа̀да* – ‘борода’, *кoмáрац* – ‘комар’.

(3) Наголос, що відзначається довготою звучання, називається кількісним, довготним, або квантитативним. Такий наголос властивий

новогрецькій мові.

Перелічені типи складового наголосу в чистому вигляді трапляються рідко. Здебільшого два з них поєднуються в одній якійсь мові. У литовській, шведській і норвезькій мовах наголос не чисто музичний, а музично-динамічний. В українській і російській мовах силовий (динамічний) співіснує з кількісним. Саме на цю особливість наголошеного складу української і російської мов вказують учителі, коли навчають дітей визначати наголос у словах. Вони зауважують, що наголошеним вважається той склад, який можна протягти і не спотворити звукового оформлення і смислу слова, як-от: *голова-а-а*, *доро-о-ога*, *о-о-ожеледь*.

Наголоси розрізняють також і за місцем їх у слові. У різних мовах відповідно до своєрідної фонетичної або морфологічної структури слова наголоси можуть пов’язуватися з певним складом. За цією ознакою виділяють такі види наголосів:

а) фіксований, або постійний, який у всіх словах мови (можливо, за деякими винятками) припадає на певний склад слова незалежно від його морфологічної будови. Наприклад, у фінській, угорській, чеській мовах наголошеним, як правило, чується перший склад: чеськ. *nastroj* (вим. [nástrɔj]) – ‘інструмент’; *пaтoф́нік* (вим. [пáмoжeннїк]) – ‘морзяк’; у французькій, турецькій, казахській, вірменській – наголос на останньому складі: фр. *drapеau* (вим. [dʁanó]) – ‘прапор’; *dictionnaire* (вим. [diksjɔnɛʁ]) – ‘словник’; у польській – на передостанньому: польськ. *wtorek* (вим. [wtóреk]) – ‘вівторок’; *telefon* (вим. [teléфон]) – ‘телефон’;

б) вільний, або рухомий, який у різних словах і навіть у різних формах того самого слова падає на різні склади, як, наприклад, в українській мові: в словах з однаковою кількістю складів [кóлесо], [солóма], [молoкó]; у різних формах того самого слова, як-от: [гoлoвá], [гoлї́в], [гóлови];

в) пов’язаний, або зумовлений, тобто закріплений за певною морфемою. Так, у німецькій мові наголос звичайно припадає на кореневий склад: *das Fenster* (вим. [дас фéнстєр] – ‘вікно’; *laufen* (вим. [лáуфєн]) – ‘бігти’, за винятком тих випадків, коли деякі префікси і суфікси перетягують наголос на себе, зокрема: *aufstehen* (вим. [áуфштeєн]) – ‘вставати’; *antworten* (вим. [áнтвoртєн]) – ‘відповідати’; *der Student* (вим. [дєр штудéнт]).

Багатоскладові слова мов з силовим і кількісним наголосом поряд з основним мають ще так званий побічний наголос. Наявність його особливо помітна в складних словах багатьох мов, наприклад, рос. *зéмлетрясéние*, укр. *бóлезаспoкї́йливий*, нім. *der Federhalter* (вим. [дєр фéдєрхáльтєр]) – ‘ручка для пера’¹. Побічний наголос в українській мові відмежований від основного одним чи кількома складами. Тому він може бути не менше як у

¹ Побічний наголос передається знаком [ˊ], який ставиться над буквою, як-от: á.

трискладових словах, причому в таких, у яких головний наголос припадає на перший або третій чи подальший склад: укр. *зо́лото, до́рогий, багáтокомпо́нентний*. Склад, на який припадає побічний наголос, вимовляється без особливої напруги і тривалості на відміну від складу з головним наголосом, але напруженіше від усіх інших ненаголошених складів.

Як фонетичне явище, наголос служить для розрізнення значень слів, наприклад, в українській мові: [*áтлас*] – ‘збірник географічних карт’ і [*атлáс*] – ‘блисуча тканина’, або форм слів: [*в’ікна́*] – (родовий відмінок однини) – [*в’ікна*] – (називний відмінок множини). Про омографи – § 89.

§ 51. Проклітики і енклітики. Такт (фонетичне слово). Кожне слово, як зауважено в § 50, має наголос, але в мовному потоці трапляються випадки, коли слово передає наголошеність сусідньому слову. Втрата окремими словами власного наголосу називається атонацією (префікс *а-* вказує на відсутність ознаки, властивості), або дезакцентацією (префікс *дез-* вказує на припинення, знищення чи відсутність чогось).

Розрізняють два випадки перенесення наголосу.

1. Службове слово може передавати наголос наступному повнозначному слову, як-от: укр. *переді мно́ю*; польськ. *przy oknie* (вим. [*пши окн’е*] – ‘біля вікна’). Такий рух наголосу називається проклізою, а слово, що його втрачає, – проклітикою (від грец. *πρόκλι* і *πρό* – ‘нахиляти наперед’).

2. Службові слова можуть передавати свій наголос попередньому слову, як, наприклад, *зробив би, прийшов же*. Таке перенесення наголосу називається енклізою, а слово, що втрачає наголос, енклітикою (від грец. *επικλι* і *πρό* – ‘схилитись’). Енклітиками бувають не тільки службові слова. Короткі форми особових займенників польської мови *mi, ci, go, mi, mię* і зворотного займенника *się*, як правило, виступають енклітиками: *podaj mi* (вим. [*пóдай ми*] – ‘подай мені’); *opierać się* (вим. [*опéраць сє*]) – ‘спиратися’. У російській мові поширені випадки перенесення наголосу з повнозначних слів на службові, як-от: *пóд гору, бéз году недéля*. У польській мові значна кількість прийменників приймає на себе наголос наступних односкладових іменників і займенників, а заперечна частка *nie* – односкладових дієслів: *na wieś* (вим. [*на вєсь*]) – ‘у село’; *u nich* (вим. [*у них*]) – ‘у них’; *nie dam* (вим. [*нє дам*]) – ‘не дам’.

Енклітики і проклітики разом із сусідніми словами створюють одне акцентне ціле (навколо одного наголосу групуються повнозначні або службові слова), яке називають тактом (від лат. *tactus* – ‘торкання’), або фонетичним словом. Приклади фонетичних слів (такту): укр. *передімно́ю*; рос. *пóдгору* (звуковий комплекс об’єднаний одним наголосом); орфографічно: *переді мною; под гору*.

§ 52. Зміни звуків. Розрізнення фонетичних і нефонетичних змін. У процесі функціонування й історичного розвитку мов їх звуки піддаються змінам. Розрізняють зміни звуків 1) фонетичні і 2) нефонетичні. Відмінність таких змін закладена в причинах, що викликають їх перебіг.

1. Якщо зміна звука пов’язана з дією властивих певній мові фонетичних факторів (наголошеністю чи ненаголошеністю, відкритістю чи закритістю складу, взаємодією сусідніх звуків), то такі процеси слід вважати фонетичними. Наприклад, у білоруській мові звук [o], попадаючи у ненаголошений склад, вимовляється, як [a]. Діяння цієї фонетичної властивості білоруської мови поширюється як на давні, так і на новозапозичені слова, пор.: [*барóдка*] – [*барода́*], [*галóўка*] – [*галава́*]; [*ка́смас*] – [*касманáўт*], [*мєтáдка*] – [*мєтадо́*], [*мєтáбр*] – [*мєтэ́рбит*].

Внаслідок дії певних фонетичних умов, зокрема, впливу фонетичних позицій, у які потрапляє звук, виникають фонетичні чергування. Такі зміни звуків (фонем) чи їх варіантів у складі морфем (префікса, кореня, суфікса, флексії), включаючи і зміну звуків нулем (відсутністю) звука, прийнято називати чергуванням, або альтернацією (від лат. *alternatio* – ‘чергування’), а ті звукові одиниці, що беруть участь у чергуванні, – альтернантами.

Приклади зміни українського [e] (наголошеного складу) на [e^h] (ненаголошеного складу) в словах [*сéла*] – [*сє^hлá*], [*вéсти*] – [*вє^hсні́*] чи дзвінкого звука російської мови на глухий у словах [*дóда*] – [*де́т*], [*л’убóви*] – [*л’убо́ф*] становлять зразки діючих зараз фонетичних чергувань.

Історичні (або традиційні) чергування були колись фонетичними, бо мали причини для їх виникнення в певну історичну добу. Існуючі в українській мові чергування [o] та [e] з [i] (*кони – кінь, осені – осінь*) є історичними. Вони пов’язані із занепадом (що завершився в останній чверті XII ст.) так званих глухих редукованих звуків [ъ] і [ь] (див. § 54). Історичними вважаються і чергування [c] з [ш] у формах *носити – ношу*, і чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та [з’], [ц’], [с’] (*нога-ніжка-нозі; рука-ручка-руці; вухо-вушко-у вусі*), причини виникнення яких також сягають у далеку давнину. Ті або інші типи чергувань завдяки закономірності дії й усталеності в мові передаються з покоління в покоління, а тому вони й живуть протягом століть.

Залишаючись історичними, традиційними, такі зміни супроводжують морфемне розрізнення слів, наприклад: укр. *вухо – (у) вусі*; рос. *вошеу – вошишь*. Саме завдяки тому, що такі історичні фонетичні чергування пов’язані з граматичними явищами, вивчення їх віднесене до окремого мовознавчого розділу – морфонології (термін утворений від поєднання *мор(фологія)* і *фонологія*), що вивчає зв’язки морфології і фонетики (див. § 107).

2. Коли ж зміни звуків не залежать від фонетичних причин (наголосу, характеру складу, оточення), а зумовлені якимись іншими факторами, то їх

прийнято називати нефонетичними. Так, у слові *сьомий*, що походить з давнього *седьмой*, звук [о] на місці колишнього [с] з'явився не внаслідок фонетичних причин. В українській мові давній звук [с] не змінювався на [о] після м'яких приголосних. Він виник за зразком слів *шостий*, *восьмий*, внаслідок чого фонетично вирівнявся морфологічний ряд числівників: *шостий*, *сьомий*, *восьмий*. Таку зміну слід кваліфікувати як нефонетичну.

Звернімось до детального розгляду фонетичних змін.

§ 53. Фонетичні зміни (фонетичні процеси). Прийнято виділяти дві фонетичні умови, які спричиняють зміни голосних або приголосних.

1. Перша – це дія загальних фонетичних умов, у які потрапляє голосний чи приголосний звук. Такими загальними фонетичними умовами є наголошеність чи ненаголошеність складу, позиція перед паузою чи після неї, у кінці чи на початку слова. Зміни, що виникають внаслідок цих причин, називаються позиційними. До них треба віднести в сучасній українській мові невиразну (наближену до [и]) вимову [е], яка виникає тоді, коли [е] потрапляє у ненаголошений склад: [се^мло], [ве^мсло], [ве^мсе^млії]. Достатньо цьому звукові розміститися в наголошеному складі, як його вимова стає виразною, чіткою: [се^ла], [весе^ла], [весе^ло].

2. Друга умова – сусідство звуків. Сусідніми можуть виявитися дзвінкий і глухий, твердий і м'який, передньоязиковий і задньоязиковий, свистячий і шиплячий, носовий і неносовий та ін. У процесі творення неоднорідних за вимовою звуків можливе набігання артикуляції одного звука на артикуляцію іншого, що й зумовлює його зміну. Так, у російській мові глухий звук [с], стикаючись у звуковому потоці із дзвінким звуком [б], зазнає його впливу: вимовляється не [сбóкү], а [збóкү]. Подібне спостерігається і в польській мові, але не на початку, а в середині слова. Звук [š] (глухий), стоячи поряд з дзвінким [b] у слові *prošba* ('прохання'), втрачає свою характерну ознаку – глухість: вимовляється дзвінко, як [z] (українською транскрипцією – [пρόз'ба]).

Зміни, які виникають під впливом сусідства звуків, прийнято називати комбінаторними (від лат. *combinare* – 'поєднувати, сполучати').

Почнемо з розгляду позиційних звукових змін.

§ 54. Позиційні звукові зміни. 1. Одним з поширених видів позиційних змін є редукція голосних (від лат. *reducere* – 'приводити в певний стан').

Редукція – це послаблення артикуляції голосного, яке приводить до кількісно-якісних змін у ньому і навіть до повного його знеголошення. Редукції піддаються ненаголошені склади тих мов, у яких є значні відміни в силі видиху при творенні наголошених і ненаголошених голосних. Як свідчать

русисти (спеціалісти з російської мови), російське п'ятискладове слово з наголосом на середньому складі має приблизно таку схему розподілу відповідної сили (напруги у видиху повітря) наголошених і ненаголошених складів (сила видиху умовно передається цифрами)¹:

Переднаголосні склади		Наголошений склад	Післянаголосні склади	
Другий	Перший	3	Перший	Другий
1	2		1	1

За умов такої різночоті (три проти одного) відміни сили (напруги) видиху голосних у наголошеному та ненаголошеному складах і виникає редукція ненаголошених голосних.

У російській мові редукуються всі голосні. Проте одні з них піддаються кількісній, інші – якісній редукції. Тільки кількісні зміни спостерігаються у вимові ненаголошених [и], [у], [ы]. Так, у словах *дуть*, *дутье*, *дуновение* звук [у] відрізняється в кожному випадку лише більшою чи меншою силою видиху і тривалістю: він сильний у наголошеній позиції (*дуть*), слабкий у першому переднаголосному складі (*дутье*) і короткий у другому переднаголосному складі (*дуновение*). Артикуляційні особливості його залишаються в основному сталими.

Ненаголошені ж звуки [э], [о], [а] зазнають не тільки кількісних, але й якісних змін. Для розгляду можна взяти слово *молодой* (вимова – [м'ялдо́й], у якому звук [о] виступає одразу в трьох варіантах: [о] – у наголошеному складі, [л] – у першому переднаголосному (чується невиразний звук, наближений до [а], але не [а]; у фонетичній транскрипції передається знаком л), [ъ] – у другому переднаголосному (знак фонетичної транскрипції ь передає майже нечутний короткий звук).

Позиційні варіанти звука [о] відрізняються один від одного не лише слабкою чи короткою вимовою, а й тим, що мають відмінну артикуляційну характеристику: [о] – голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, [л] – низького піднесення, середньо-заднього ряду, нелабіалізований, [ъ] – голосний середнього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований.

В історії східнослов'янських мов відома повна редукція голосних. Голосні неповного творення, що позначалися буквами ъ, ь, у так званих слабких позиціях (слабкою була позиція їх у кінці слова, перед голосним

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. К., 1969. – С.361.

повного творення і ін.) редукувалися (давнє *сынъ* перетворилось в українській мові в *син, дьня* – в *дня*).

В історії французької мови процес послаблення післянаголосних складів ішов настільки інтенсивно, що вся післянаголосна частина старофранцузьких слів повністю редукувалася, внаслідок чого утворився вторинний тип будови слів з наголосом на кінцевому складі, що й спостерігається тепер у французькій мові: пор. запозичені з французької слова: *visavi, deficit, dialog, monolog, catalog, partner*. Це стало важливою фонетичною прикметою французької мови.

Редукція, однак, властива не всім мовам. Пояснюється це відсутністю в деяких мовах значної різниці в силі (напрузі вимови) виду голосних наголошеного і ненаголошеного складів. Таке спостерігається, наприклад, в українській мові, де розподіл сили між наголошеним і ненаголошеним складами характеризується дещо іншими даними. Подаємо їх у схемі:

Переднаголосні склади		Наголошений склад	Післянаголосні склади	
Другий	Перший		Перший	Другий
		2		
1	$\frac{3}{4}$		$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$

При такому співвідношенні напруги вимови ненаголошені голосні не редукуються. Не піддаються редукції також ненаголошені голосні чеської мови.

2. До позиційних звукових змін належить також приглушення дзвінких у кінці слова. Це явище властиве не всім мовам. Наприклад, в англійській мові жоден з кінцевих дзвінких не змінює характеру у вимові, наприклад: *cab* (вим. [кеб]) – ‘таксі’; *sad* (вим. [сед]) – ‘сумний’; *bag* (вим. [бер]) – ‘сумка’. У французькій мові дзвінкі можливі в кінці слова, як-от [роб] (орф. *robe* – ‘сукня’), [ро:з] (орф. *rose* – ‘троянда’).

Зате в російській, польській і німецькій мовах приглушення кінцевого дзвінкого приголосного становить важливу фонетичну рису: будь-який дзвінкий у кінці слова вимовляється тільки глухо, пор.: рос. *дед* (вим. [д'эд]), *дуб* (вим. [дуб]), *ров* (вим. [роф]), *раз* (вим. [рас]), *рожь* (вим. [рош]); польськ. *chleb* (вим. [хл'ен]) – ‘хліб’, *ogród* (вим. [огрут]) – ‘сад’; нім *das Bad* (вим. [дас ба:т]) – ‘ванна’, ‘курорт’, *der Tag* (вим. [дер та:к]) – ‘день’.

Дослідження останніх років констатують, що українській мові теж властиве оглушення дзвінких у кінці слів. Засвідчується це у мовців усіх діалектних масивів, у мовленні освіченої частини суспільства, яка володіє

нормативною мовою. Між тим вузівські підручники з української мови вказують на збереження дзвінких приголосних у кінцевій позиції. Проблема вимагає додаткового обстеження.

§ 55. Комбінаторні звукові зміни. Якщо у мовному потоці поєднуються звуки схожого і відмінного творення, то можливі звукові зміни, спрямовані або на зближення, або на розрізнення артикуляції вимовлюваних одиниць. У першому випадку відбуваються процеси асиміляції, або уподібнювання, і акомодатії, або пристосування, у другому – виникає процес дисиміляції, тобто розподібнювання. Проаналізуємо їх.

§ 56. Асиміляція. Один з найпоширеніших у мовах світу фонетичних процесів – асиміляція [від лат. *assimilatio* – ‘уподібнювання’] полягає в тому, що при вимові різних за класифікаційними ознаками звуків, що стоять поряд (найчастіше) або на деякій відстані, нервовий імпульс артикуляції одного звука впливає (часто – накладається) на нервовий імпульс артикуляції іншого звука, тим самим викликаючи зміну одного звука в бік уподібнення його іншому. Такий вплив спостерігається між приголосними і приголосними або між голосними і голосними.

Асиміляція виникає тоді, коли стикаються звуки різної характеристики: приголосні дзвінкий і глухий, м'який і твердий, шиплячий і свистячий, передньоязиковий і задньоязиковий, голосні переднього і заднього ряду тощо. Наприклад, слово польської мови *łódka* (‘човен’) вимовляється як [л'утка], оскільки глухий [к] асимілював (уподібнив) собі дзвінкий [д], який змінився на відповідний йому глухий [т]. Сталася асиміляція за дзвінкістю-глухістю. Можлива асиміляція щодо твердості-м'якості, як-от у слові української мови *співати*, в якому звук [с] стає м'яким під впливом палаталізованого [п'], що стоїть перед [і], а [і] здатний пом'якшувати будь-який приголосний, у тому числі й губний [п], тому вимовляємо [с'н'івати]. Приголосні асимілюються також і за участю носового резонатора. Слово російської мови *обман* у північноросійських діалектах вимовляється, як [омман]. У ньому неносовий [б] повністю уподібнився носовому [м].

Результатом уподібнювання є зменшення несхожих рис сусідніх звуків і збільшення подібних ознак. Наприклад, в артикуляції звуків [г] і [к], які взаємодіють у слові *вожкий* (вим. [в'охк'ій]), відмінним є місце і спосіб творення: [г] – глотковий, [к] – задньоязиковий; [г] – щільний, [к] – зімкнений. Не схожі вони і за участю голосу і шуму (перший – дзвінкий, другий – глухий). Внаслідок асиміляції <вожкий> вимовляємо, як [в'охк'ій]: сусідні звуки набули схожих ознак: і [х], і [к] – звуки задньоязикові й глухі. Різняться вони лише способом артикуляції: [х] – щільний, [к] – зімкнений.

Отже, кількість відмінних ознак зменшилась, а спільних збільшилась. Це й ілюструє процес уподібнювання, або асиміляції.

Види асиміляції розрізняють залежно від: 1) напрямку її дії, 2) результату, 3) місця розташування звуків, що піддаються цьому процесу.

1. Залежно від напрямку дії асиміляція буває прогресивна, при якій попередній звук уподібнює наступний, тобто його дія спрямована вперед (прогрес), і регресивна, якщо наступний звук уподібнює собі попередній, його дія скерована назад (регрес).

Схематично дію і результат прогресивної асиміляції можна передати так: внаслідок дії одного з різних сусідніх звуків: ○ (попередній звук) → ◇ (наступний звук) – утворюються: або однакові: ○ (попередній звук) і ○ (наступний звук); або близькі звуки: ○ (попередній звук) і ○ (наступний звук).

Прояв регресивної асиміляції можна передати такою схемою:

○ (попередній звук) ← ◇ (наступний звук) — утворюються:

або однакові звуки: ◇ (попередній звук) і ◇ (наступний звук);

або близькі звуки: ◇ (попередній звук) і ◇ (наступний звук).

Факти різних мов свідчать про те, що частіше виникає регресивна асиміляція. Прикладом регресивної асиміляції можуть служити слова української мови *молотьба*, *боротьба*, які вимовляються як [молод'ба], [бород'ба] внаслідок того, що наступний дзвінкий [б] уподібнив собі попередній глухий [г']. Такого ж типу є вимова рос. [лoшка] (з *ложка*), [зделать] (із *сделать*); польськ. [рыбка] (з *rybka*) – 'рибка', [козьба] (з *koźba*) – 'косовиця'.

Явище прогресивної асиміляції менш поширене, але саме воно діє в російській діалектній вимові слів [Ван'к'а], [Кол'к'а], [чайк'у], у яких попередні м'які: [н'] у слові [Ван'к'а], [л'] – у слові [Кол'к'а], [й] – в останньому слові – впливають на подальший твердий [к] і уподібнюють його собі щодо м'якості.

У просторічній вимові [пéнс'йá] замість української літературної вимови [пéнс'йá] слід вбачати прогресивну асиміляцію щодо дзвінкості: попередній сонорний [н] уподібнив собі глухий [с'], який набув дзвінкості і вимовляється, як [з'].

Асиміляції піддаються не тільки звуки, що стоять у середині слова, але й звуки різних слів, якщо вони в мовному потоці ідуть один за одним, оскільки в потоці мови такого поділу на слова, як на письмі, не буває: пор. вимову

сполучення двох слів з *хати*, як [схáти], у якому паузи після прийменника з немає.

2. За результатом розрізняють асиміляцію часткову і повну.

Наведені вище приклади регресивної (*молодьба*, *бородьба*) і прогресивної [Ван'к'а], [Кол'к'а] асиміляції становлять водночас і зразки часткової асиміляції, тобто такого уподібнювання, при якому звуки зближуються лише за однією чи кількома артикуляційними ознаками, але не стають тотожними.

Наслідком повної асиміляції стає перетворення двох різних звуків в абсолютно однакові. Це помітно в літературній українській вимові слів [россипати] (від *розсипати*), [прин'ішши] (від *принісши*); у вимові російських слів [шшуть] (від *сшуть*), [ижэсарит'ь] (від *ижэсарить*); у словах латинської мови *alliteratio* (від *adlitteratio* – 'алітерація'), *immortalis* (від *immortalis* – 'безсмертний').

3. За розташуванням (за суміжністю) взаємодіючих у мовному потоці звуків асиміляція буває контактною (суміжною) і дистанційною (несуміжною).

Асиміляції в основному піддаються сусідні, інакше кажучи, суміжні, звуки. Усі наведені вище приклади і є зразками контактної (суміжної) асиміляції. Але можлива й асиміляція дистанційна (несуміжна). Вона виникає при взаємодії звуків, розташованих один від одного на віддалі, тобто через один чи кілька звуків. Ілюстрацією такого типу фонетичного процесу можуть служити слова російської мови *чечевица* (від *сочевица*), а також *пепел* (з *попель*). І в першому, і в другому у давніх словах *сочевица* і *попель* голосний другого складу [e] уподібнив собі голосний [o], що стояв у першому складі. Ці приклади ілюструють можливість асиміляції не лише між приголосними, але й між голосними, що трапляється рідко.

Що ж до слова *сочевица*, то в ньому відбулося також дистанційне уподібнювання приголосних: звук [ч] уподібнив собі звук [с].

В аналізі звукових змін, зокрема асиміляції, слід дотримуватися послідовності. Насамперед – визначається тип фонетичної зміни, в даному випадку – асиміляція. Після цього необхідно вказати, за якою класифікаційною ознакою відбулася асиміляція: у голосних – за рядом, піднесенням, лабіалізацією, назалізацією; у приголосних – за місцем артикуляції, за участю голосу і шуму, за способом артикуляції, за твердістю/м'якістю, за свистячістю/шиплячістю, за носовістю/неносовістю. Завершується розгляд асиміляції визначенням її видів: прогресивна – регресивна, повна – часткова, контактна – дистанційна.

Окремим типом несуміжної прогресивної і повної асиміляції, що відбувається тільки між голосними, є явище сингармонізму, властиве

тюркським і фінно-угорським мовам. Сингармонізм (від грец. *syn* – ‘разом’, *harmonia* – ‘співзвучність’) полягає в уподібнюванні голосних, що входять до складу суфіксів, кореневому голосному. Наприклад, у турецькій мові голосні суфіксів здебільшого залежать від голосного кореня. Покажемо у цьому є зміна голосного в суфіксі множини *-lar*¹ (такі своєрідні суфікси тільки множини чи тільки певного відмінка – родового, давального тощо – існують у турецькій мові) залежно від того, який голосний наявний у корені. Так, при іменникові *daş* (‘камінь’) цей суфікс виступає з голосним [a]: *daşlar* (‘камінні’), бо такий голосний стоїть у корені; поєднуючись з коренем *ev* (‘будинок’), цей же суфікс набуває звука [e]: *evler* (‘будинки’), оскільки [e] наявний у корені. За цією ознакою можна розпізнавати значну кількість слів, запозичених з тюркських мов, а саме: *базар, башимак, карман, кабала, набат, войлок, сундук*, у яких спостерігаються однотипні голосні. Однак це не означає, що тюркізми² існують тільки в такому фонетичному оформленні. Слова *башилик, буланій, орда, баршиш, ярлик, барсук* за походженням тюркські, проте відзначеної вище гармонії голосних не мають.

§ 57. Акомодация. Фонетичний процес акомодации (лат. *acomodatio* – ‘приспособлення’) полягає в пристосуванні (не уподобнюванні) артикуляції одного звука до характеру творення іншого. Акомодация виникає при контактуванні приголосних і голосних. Цим вона відрізняється від асиміляції, яка є наслідком взаємодії сусідніх: приголосних і приголосних, голосних і голосних.

Приспособлення спричиняється до надання звукові відтінку сусіднього звука. Повного ж перетворення звука за зразком сусіднього не буває, оскільки стикаються звуки, надто відмінні за творенням – голосні і приголосні.

Розрізняють акомодацию прогресивну і регресивну.

Якщо екскурсія (початок артикуляції) наступного звука пристосовується до рекурсії (закінчення артикуляції) попереднього звука, то таку акомодацию прийнято називати прогресивною. У цьому випадку активно діє попередній звук, він пристосовує до себе наступний. Саме такий тип акомодации виникає в ряді слів російської мови при поєднанні твердого кінцевого префікса і початкового кореневого [и], наприклад, у слові *пред+история*. Початковий кореневий звук переднього ряду [и] при такому сусідстві змінює свою якість, пристосовуючись до веллярної (задньоязикової) артикуляції попереднього приголосного, і перетворюючись у голосний середнього ряду [ы], наприклад: [п^р‘эдыстор’и^я]. Подібне спостерігається і в словах [п^одыт^ожит’], [п^одыгр^ат’], [п^одыск^ат’], [с^ыз^ызнава], [с^ызмал’ства]. Це фонетичне явище

закріплене на письмі: перелічені слова пишуться так, як вимовляються: *предыстория, подытожат, подыграет, подыскат, сызнава, сызмальства*.

Прикладом прогресивної акомодации може бути й вимова в українській мові прийменника *між* і займенника *інший*, як [м’іж’інішим] (у вимові це фонетичне слово – такт), а також [п^ередист^ор’і^я]. Однак український правопис рекомендує передавати на письмі такі випадки не за фонетичним принципом, тобто не так, як вимовляємо, а за морфологічним з метою збереження морфологічного “образу” слова.

Регресивна акомодация виникає тоді, коли рекурсія попереднього звука пристосовується до екскурсії наступного. Це значить, що активно діючим виступає наступний звук. Дія спрямовується назад, на що вказує сама назва акомодации – регресивна. Внаслідок такої акомодации в спільнослов’янську епоху утворилися носові голосні [о] та [е]. Вони виникли завдяки поєднанню в мовному потоці неносових [о] та [e] з носовими приголосними [м] та [н]. Відбулося пристосування неносової артикуляції голосних до носової артикуляції приголосних, що яскраво проявлялось у вимові цих голосних, як [о^н], [e^н], [о^м], [e^м]; пор.: старослов’янські *дѣбѣ* – ‘дуб’, *зѣбѣ* – ‘зуб’, *мѣсо* – ‘м’ясо’, *пѣть* – ‘п’ять’, які вимовлялися, як польськ. *dąb, ząb, mięso, pięć*.

§ 58. Дисиміляція. Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* – ‘розподібнювання’) – це зворотний асиміляції процес. Він вступає в дію тоді, коли поряд чи на віддалі стоять однакові або досить близькі за характером звуки. Зробити їх відмінними – такий результат дії дисиміляції. Причини цього явища ще недостатньо з’ясовані, але незаперечно, що умовою виникнення дисиміляції виступає трудність вимови однакових чи близьких за певною характерною ознакою звуків.

Тільки намаганням полегшити вимову пояснюється виникнення нелітературної форми слова української мови [д^анба], замість [д^амба]. У ньому є поєднання двох звуків губних і до того ж зімкнених [мб], що створює трудність вимови: треба змикати і розмикати губи і при вимові [м] і при вимові [б]. Зробити це треба в долі секунди. Складність артикулювання обох губних і зімкнених знімається розподібнюванням губного [м] на передньоязиковий [н]: вимова полегшилась – [д^анба]. Розподібнювання завжди повне, тому дисиміляція не протиставляється за повнотою/неповнотою.

За напрямом дисиміляція буває регресивною і прогресивною, за місцем розташування звуків у мовному потоці – контактною (суміжною) і дистанційною (несуміжною).

Приклади розподібнювання першого з двох близьких чи однакових

¹ Для кращого розуміння вимови турецьких слів передаємо їх не латинськими, а кирилическими буквами.

² Лексичні елементи, запозичені з тюркських мов

звуків слід відносити до типу регресивної дисиміляції, наприклад: [кто] із [кто] (із давньосхіднослов'янського *къто*, а пізніше *кто*); [Йеулаин'її] (у розмовній мові) – з *Євлаин'її*: [практика] (нелітературна форма) – з *практика*. Оскільки в наведених прикладах розподібнювання відбувається у звуках, що стоять поряд, то такий його тип треба іменувати контактною дисиміляцією.

Випадки розподібнювання другого з двох однакових чи близьких за характером звуків становлять зразки прогресивної дисиміляції: укр. літературне *срібло* утворилося з давнього *срібро*; рос. діалектне *пролубь* – з давнього *прорубь*. Те, що розподібнюються звуки, що стоять на віддалі (*срібло* і *пролубь*), дає підстави визнати в цих прикладах дистанційну дисиміляцію.

Якщо розглянути характер і ступінь розподібнювання приголосних, то можна дійти висновку, що один з двох близьких або однакових приголосних розподібнюється не на будь-який з приголосних, а на досить близький звук, відмінний переважно за однією якоюсь ознакою. Так, задньоязиковий глухий зімкнений [к] у слові *кто* розподібнюється на задньоязиковий і глухий, але щільний [х] (*кто* > *хто*); сонорний передньоязиковий дрижачий [р] – на сонорний і передньоязиковий, але плавний – [л] (*срібро* > *срібло*) або навпаки [л] на [р] (*вельблюд* > *верблюд*); сонорний носовий губний [м] – на сонорний носовий, але передньоязиковий [н] (*дамба* > *данба*), глуха шипляча африката [ч], яка утворюється із зімкненим елементом, – на глухий шиплячий, але щільний [ш] (*ручник* > *рушник*), подібно і в російській мові в словах *что* > *што*, *конечно* > [клн'э'шна].

Процес дисиміляції в мовах світу спостерігається значно рідше, ніж процес асиміляції. Проте існує ряд інших фонетичних змін, зумовлених дисимілятивними тенденціями – уникати складної чи незвичної вимови звукових сполучень. Про них у наступному параграфі.

§ 59. Інші види звукових змін. Відомі такі види інших звукових змін.

1. Гаплологія – опущення одного з двох однакових або подібних складів. Слово *березіль*, що означало назву місяця – ‘березень’ (пор.: у В. Сосюри: “Проходила зима: така важка й кривава, і про весну шумів водою березіль”), походить від давньоруського *березозоль*, у якому один склад [зо] випав, а в другому після редукції [ь] звук [о] в закритому складі змінився на [і] (*березозоль* > *березол* > *березіль*). Польське *mlokosos* (молокосос) внаслідок гаплогії перетворилося на *mlokos* (одне із сполучень [os] випало).

Як і інші фонетичні процеси, гаплогія має винятки. Серед них сам термін “гаплогія”, у якому поряд стоять два однакових складів (лоло), а також такі слова, як укр. *орденоносець*, рос. *металлолом*, у яких повторення складів зберігається.

2. Дієрези – викидки приголосних; один з приголосних випадає:

а) в сполученні трьох приголосних у прикметниках, утворених від іменників з допомогою суфікса -н-, як-от: *чесний* (від *чест-н-ий*), *навмисний* (від *на-в-мисл-н-ий*), *масний* (від *масл-н-ий*); крім випадків закріплення на письмі спрощення груп приголосних викиданням одного з них, у мовах фіксуються численні приклади невимовляння одного з трьох звуків, написання яких зберігається, пор.: у польській мові – *gardło* (‘горло’) вимовляється, як [гарло], *srebrny* (‘срібний’) – як [срѐбни], у російській мові *доблестный* – як [дóбл'эсныѝ];

б) у сполученні двох приголосних: російське *обоняние* з давнього *обвоныние* (корінь – *вонь* – колись означав ‘запах’); словацьке *obodza* замість *obwodza* (‘віжки’); українське *четвер* з колишнього *четвергь*;

в) між голосними, якщо вони піддавалися дії асиміляції: укр. *добре*, що походить від давнього *доброє* (фонет. транскр. [дóброе], у якому [її] випав, а [e] асимілював собі [o]), внаслідок чого утворилася стягнена форма *добре* (*дóброє* > *дóброє* > *дóбрее* > *дóбре*).

3. Епентези – це звуки, вставлені в слова. Відомо кілька видів епентез:

а) вставлення приголосних між голосними: укр. розмовне *фіялка* (фонет. транскр. [ф'йі́а́лка]); рос. розмовні форми [кака́во] (від *какао*), [о́п'иву́м] (від *опіум*); укр. літературні *Італія*, *Сицілія* (фонет. транскр. [Іта́л'йіа], [С'іц'іл'йіа]) від лат. *Italia*, *Sicilia*. Вставлення приголосних у міжголосній позиції відбувається в запозичених словах внаслідок їх фонетичного освоєння. Східнослов'янським мовам поєднання двох голосних у коренях слів не властиве. Сполуки голосних можливі лише на стикові префікса і кореня або при поєднанні двох коренів в одному слові, як-от: укр. *поодинокий*, *доопрацювати*, *благоустрій*; рос. *соответственный*; *двууглекислый*;

б) вставлення голосного між приголосні: розмовне укр. *наравиться* (з рос. *правиться*), укр. літературне *гатунок* (з нім. *Gatung*);

в) вставлення приголосних між приголосні: укр. літературне *срок* (від *срок*), розмовне *страм* (від *срам*).

4. Протези – голосні або приголосні звуки, поставлені на початку слова. Приклади протетичних приголосних: укр. літературні *вогонь* (з давнього *огонь*), *гострий* (з колишнього *острь*); діалектні – *Йіван* (з *Іван*), *Гандрій* (з *Андрій*). Зразки протетичних голосних: укр. літературні *їмла* (з давнього *мгла*), *іржа* (з старої форми *ржа*); рос. діалектне *Ильвовна* (з *Львовна*).

5. Більш складний випадок звукової зміни – метатеза (перестановка суміжних або несуміжних звуків чи складів). Прийнято вважати, що цей процес властивий, як правило, словам іншомовного походження, наприклад:

рос. *мрамор* (з лат. *marmor*), укр. *тапілка* (з нім. *Teller*). Приклади, взяті з слов'янських мов, не підтверджують цієї думки. Так, укр. *суворий* із *сурової*; укр. діалектне (Сумська обл.) *зікратий* – від *зікратий*, де корінь *-зір-*; середньокарпатське *тко* із давнього *кѣто*; російське *почтєвать* з'явилося з *почтевать*; словацьке *hmla*, чеське *mlha* з праслов'янського *mьgla*.

6. С у б с т и т у ц і я, або заміщення одного звука іншим, буває у випадках запозичень слів. У запозиченому слові заміщається не властивий для цієї мови звук близьким за акустичними особливостями звуком чи звукосполученням. Так, звук [ф] у багатьох словах, що прийшли в розмовну українську мову з грецької та інших західноєвропейських мов (українська мова, як і інші східнослов'янські мови, не знала звука [ф]), замінювався звуками [п], наприклад, в імені *Пилип*, що походить з грецького *Φίλιππος*: [х], зокрема в імені *Хома* (з грец. *Θωμάς*), або звукосполученням [кв], як-от у слові *квасоля*, яке прийшло з польської із звуком [ф] (*fasola*). Ця вимова наведених слів згодом закріпилася у літературній мові.

Заміщенням є також вимова, що інколи трапляється в окремих мовці. Це, наприклад, сполучення звуків [хв] замість [ф] у порівняно недавніх запозиченнях, таких, як *факт* (вим. [хвакт]), *ферма* (вим. [хверма]).

7. Г і п е р и з м и – своєрідний тип заміщень звуків, який припускають окремі мовці, будучи недостатньо обізнаними з нормами літературної мови. Відомо, наприклад, що дехто своєрідно реагує на зауваження про неправильну вимову іншомовних слів на зразок *фокус*, *фантазія*, *факультет*, у яких замість звука [ф] уживає звукосполучення [хв], що фіксується у вимові [xвóкyc], [xвaнтáз'íia], [xвaкyл'tét]. Коли їм указують на невідповідність нормативному промовлянню [хв] у таких словах, вони роблять для себе висновок: звук [ф] має заступати [хв] у всіх відомих їм словах з цим звукосполученням. Таке переконання приводить до того, що вони починають замінювати [хв] на [ф] не тільки в словах іншомовного походження, а навіть у питомих словах, наприклад: *хвіст*, *хватути*, які в їхньому оформленні звучать, як [ф'íст], [фaтáту], чим порушують історично належних цим словам звучань. У цьому проявляється надмірність (гіперизм) в усуненні неточності: виправлення неправильної вимови у запозичених словах захопило і власні слова.

§ 60. Звукові (фонетичні) закони. Поняття конвергенції і дивергенції. Названі в попередніх параграфах позиційні і комбінаторні звукові зміни постійно супроводжували і супроводжують будь-яку мову світу. На принципах дії окремих з них формувалися звукові (фонетичні) закони, тобто регулярно здійснювані в історії мови або в її сучасному стані звукові (фонетичні) зміни. Так, в історії східнослов'янських мов у давню епоху діяв

закон, за яким задньоязикові приголосні [г], [к], [х] перед голосними переднього ряду змінювалися на шиплячі м'які [ж'], [ч'], [ш']. За цим давнім законом в українській мові закріпилася вимова передньоязикових (твердих) на місці задньоязикових перед голосними переднього ряду в таких словах, як *друг* – *дружити*, *рука* – *доручити*, *рух* – *рушити*.

Фонетичні закони діють і в сучасних мовах. Наприклад, вимова ненаголошеного [о], як [а], в білоруській мові, оглушення дзвінких у кінці слів російської мови. Цим законам підкоряється вимова будь-якого слова і будь-якої форми, винятків, як правило, немає. Це означає, що фонетичні зміни мають загальний, об'єктивний характер. Л.В.Щерба писав: "Законо, які керують загальними явищами, існують не менш об'єктивно, ніж закони, що керують фізичними явищами"¹.

Природно, що дія фонетичних законів визначається фонетичними особливостями конкретної мови. Тому в кожній мові вони своєрідні, що відбивається на специфіці законів окремих мов і на можливості чи неможливості їх виникнення. Оскільки це так, то доводиться говорити про існуючу обмеженість дій фонетичних законів. Вони діють лише в одній або в групі споріднених мов, а не в усіх мовах взагалі. Всеохоплюючих фонетичних законів немає. У цьому обмеженість їх дії у просторі.

Щоб зрозуміти обмеженість діяння фонетичних законів у просторі, достатньо порівняти деякі процеси хоч би української, російської і білоруської мов, близька спорідненість яких пояснюється їх походженням з одного спільносхіднослов'янського джерела. Після занепаду в давнину глухих [ъ] і [ь] у діалектах, що лягли в основу української мови, відбулися процеси, наслідком яких стало чергування [о] та [е] (у відкритому складі) з [і] (в закритому складі): *роду* – *рід*, *осені* – *осінь*. Цей закон виявився однією з найхарактерніших фонетичних рис української мови. У російській і білоруській мовах ці та інші слова такого типу існують, проте в жодному з них переходу [о], [е] в [і] немає. Фонетичний закон, властивий українській мові, не став всеохоплюючим: не поширився на близькі за спорідненістю мови – російську й білоруську.

Обмеженість дій фонетичних законів можна констатувати і в зіставленні мовних одиниць більш віддаленої, ніж це було в українській, російській і білоруській, спорідненості мов, наприклад, у зіставленні слов'янських і балтійських мов, які є групами індоєвропейської сім'ї мов. Колись у слов'янських мовах (як уже зауважувалося) діяв фонетичний закон, за яким задньоязикові звуки [г], [к], [х] переходили в [ж'], [ч'], [ш'] (перед голосними переднього ряду [и], [е], [ь]) і в [з'], [ц'], [с'] (якщо далі йшов голосний, який

¹ Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М., 1947. – С.11.

передавався буквою ѣ (ять). Гадають, що це був дифтонг [ie]. Унаслідок дії цього закону виникли чергування типу рос. *теку* – *течет* (з *текет*), *могу* – *может* (з *могет*); укр. *рука* – *ручка* – *руці* та ін. Цей закон діяв у східнослов'янських мовах, але його не знають, наприклад, споріднені балтійські мови, пор.: рос. *четыре* і литов. *keturi*, укр. *ціна* і литов. *kaina*. Це приклади, що засвідчують обмеженість фонетичних законів територією їх поширення.

Крім цього, дія фонетичного закону пов'язується з певним історичним періодом, протягом якого звуковий закон залишається діючим, а після нього може втратити свою силу. Так проявляється обмеженість фонетичних законів у часі. Вони діють лише в певний часовий відрізок, а не в усі епохи розвитку тієї чи іншої мови.

Звернімося до фактів. Названий вище фонетичний закон переходу задньоязикових звуків [г], [к], [х] в [ж'], [ч'], [ш'] і [з'], [ц'], [с'] діяв лише у певну історичну (спільнослов'янську) добу, а потім втратив свою силу. Він не діє в сучасних східнослов'янських мовах. Так, у сучасних українській і російській мовах задньоязикові приголосні звуки перед голосними переднього ряду лише пом'якшуються, але не чергуються, пор.: укр.: *кібернетика*, *хімія*, *гігант*, рос.: *кино*, *хирург*, *гитара*.

Однак незалежно від обмежень територіальних і часових фонетичні закони діють і визначають історичний розвиток звукової системи конкретних мов. Наслідком їх дії стають процеси конвергенції і дивергенції.

Конвергенція (від лат. *convergentio* – 'сходження') – це поєднання двох або кількох звуків в одному звукові, що відбувається внаслідок діяння певних звукових процесів. Так, зразок конвергенції становить поєднання в одному звукові сучасної російської мови [э] колишніх двох звукових одиниць: дифтонга (що звучав приблизно, як [ie]), позначуваного на письмі буквою ѣ, і монофтонга [e], пор.:

давні звуки:		звуки сучасної російської мови:
[ѣѣдѣ]		[ѣ'эт], [н'эс'т'и]
[несѣти]		

Другим прикладом злиття двох звуків в одному можуть бути давні німецькі дифтонги [ie] та [uo], які в літературній мові злилися з довгими голосними [i] та [u], наприклад: *Lied* (вим. [liim]) – 'пісня', *fuhr* (вим. [фуур]) – 'їхав'.

Дивергенція (від лат. *divergere* – 'виявляти розходження') – розщеплення одного звука на два його варіанти або на два звуки. Так,

внаслідок занепаду глухих давньої доби [ъ] і [ь] звук [o] розвинувся в українській мові у відкритому складі в [o], наприклад: [к'о́н'і], в закритому – в [i]: [к'і́н']¹, пор.:

давні звук:		звуки сучасної української мови:
[ко́нь]		[к'о́н'і]
		[к'і́н']

Знання звукових законів допомагає глибше усвідомити закономірності розвитку фонетичних систем окремих мов і груп споріднених мов. Зокрема, на основі даних фонетичних законів встановлюється звукова спорідненість спільних за походженням слів. Так, знаючи, що в спільнослов'янську епоху могли чергуватися носові [o] || [e]¹ (вони позначалися буквами ж та ѡ) і що ж дав у східнослов'янських мовах [y], а ѡ – звук [a] (з попереднім пом'якшеним приголосним), – можна твердити, що в словах *мука* і *м'який* той самий корінь, у якому носові голосні чергувалися.

Завдяки фонетичним законам окремих мов визначаються закономірності відповідності звуків споріднених мов. Наприклад, виявлено, що латинському глухому [t] відповідає німецький дзвінкий [d] (лат. *trēs*, нім. *drei* – 'три'); грецькому і латинському [d] (грец. *demō* – 'дім') відповідають слов'янський [д] (укр. *дім*) і німецький [z] (*Zimmer* – 'кімната'). Такі відповідності ставлять на твердий ґрунт порівняльно-історичне вивчення споріднених мов, а саме: реконструкцію не засвідчених у пам'ятках форм слів. У цьому одне з важливих значень фонетичних законів для вивчення мов.

І все ж, визначаючи наявні в мовах світу регулярні зміни звукових одиниць, було б помилкою ототожнювати їх із законами природи чи математичними законами. Не дозволяє цього зробити суспільна природа мови, яка впливає на те, що фонетичні закони не мають абсолютного характеру. У них з'являються винятки, які руйнують послідовність вияву певного закону. Регулярність змін може руйнуватися дією іншого закону, який відміняє застосування першого. Порушують дію закону запозичення з інших мов чи діалектів. Фонетичні закони руйнуються також впливом нефонетичних змін, що стаються в окремих словах. Надто частими є нефонетичні зміни, що виникають внаслідок асоціацій (від лат. *associatio* – 'приєдную', 'з'єдную') між словами або їх формами, на чому ґрунтується аналогія – процес формального уподібнювання однієї одиниці мови іншою.

Більш детальний розгляд аналогій – у наступному параграфі.

¹ || - знак чергування звуків.

§ 61. **Нефонетичні зміни звуків. Поняття аналогії.** Нefonетичні зміни виникають, як зауважувалося, в результаті асоціації, тобто коли зміна звуків відбувається за співвіднесеністю до іншого слова або до іншої форми цього ж слова. Своєрідність нефонетичних змін проявляється в тому, що виникають вони всупереч регулярним фонетичним процесам, наперекір історично зумовленим фонетичною системою мови звуковим законам.

Розглянемо кілька прикладів. Українській мові відоме історичне чергування [о] з [і]. Пов'язане воно з характером складу: у відкритому складі чується [о]: [вó-за], [дó-му], у закритому – [і]: [в'із], [д'ім]. За дією цієї фонетичної закономірності в іменнику *кінець*, що походить з давнього трискладового слова *коньць* (ко-нь-ць), мали б бути такі форми:

Н.в.	<i>конець</i> (ко-нець)	Зн.в.	<i>конець</i> (ко-нець)
Р.в.	<i>кінця</i> (кін-ця)	Ор.в.	<i>кінцем</i> (кін-цем)
Д.в.	<i>кінцю</i> (кін-цю)	М.в.	<i>кінці</i> (кін-ці)
		Кл.в.	<i>кінцю</i> (кін-цю)

Поділ форм цього іменника на склади свідчить, що в називному і знахідному відмінках повинен був залишитися звук [о], тому що він стоїть у відкритому складі. Тим часом у сучасній українській літературній мові узвичаєні форми цих відмінків із звуком [і]: обидва відмінки промовляємо з [і] – [к'ін'ец'] всупереч названій вище історично виниклій фонетичній закономірності: у відкритому складі – [о], в закритому [і]. Орфографічний запис цього слова – *кінець*.

Це порушення історичної закономірності змін звуків у називному і знахідному відмінках пояснюється асоціацією, завдяки якій за зразком до більшості форм непрямих відмінків (у яких давній звук [о] в закритому складі закономірно перейшов у звук [і]) і у відкритому складі звук [о] теж змінився на [і]. Заміна сталася не за дією фонетично обумовлених змін, а за зразком, що не є фонетичною причиною, тому ця зміна називається нефонетичною.

Інший приклад нефонетичної зміни. У російській мові існує фонетично зумовлене чергування [э] з [о]: [с'э́ло] – [с'о́л], [в'э́сло] – [в'о́сла]. Такий перехід можливий при наявності трьох умов, а саме: 1) з [о] чергується лише такий звук [э], який походить з давнього е; 2) перехід [э] в [о] відбувається лише у випадку, коли [э] попадає в наголошений склад; 3) зміна [э] на [о] стається лише тоді, коли за складом з [э] іде твердий приголосний.

Відсутність хоч однієї з цих умов не приводить до чергування [э] з [о]. Так, у словах [с'э́но], [о'э́т] немає такого переходу, бо [э] походить з ʃ, а не з давнього е (пор.: колишні *дѣнь*, *сѣнь*). У формі слів [в'э́зу], [н'э́су] звук [э] походить з давнього е, але не змінюється на [о], оскільки наголос падає не на

склад з [э]. У числівниках [с'эм'], [о'э́в'ат'] звук [э] також відповідає давньому [е], більш того – в обох словах склади з цим звуком наголошені, проте зміни [э] на [о] немає, причина цього – наявність подальшого м'якого приголосного [м'] – у слові [с'эм'], [в'] – у слові [о'э́в'ат'].

Отже, у сучасній російській мові фонетична зміна [э] на [о] чітко зумовлена певними історичними причинами. Але, незважаючи на це, в орбіту зазначеного чергування сучасної мови введені окремі групи слів, які не відповідають названим трьома умовам чергування [э] з [о]. Таке сталося з словами типу *звезда*, *гнездо*, у яких [э] походить не з давнього е, а з колишнього ʃ (зв'ѣзда, гнѣздо). За фонетичною закономірністю російської мови в цих словах мав бути в ненаголошеній і наголошеній позиціях звук [э]: [з'в'э́зда] – [з'в'э́зды]; [г'н'э́здо] – [г'н'э́зда]. Тим часом у сучасній російській мові узвичаєні форми в ненаголошеній позиції [з'в'э́зда], [г'н'э́до], а в наголошеній позиції [э] заступається [о]: [з'в'о́зды], [г'н'о́зда]. Заміна [э] на [о] сталася за зразком вимови слів [с'э́стра] – [с'о́стры], [в'э́сна] – [в'о́сны]: [в'э́ора] – [в'о́ора], [с'э́ло] – [с'о́ла], у яких перехід [э] в [о] відповідає всім трьома переліченим вище фонетичним умовам.

Такі асоціативні зміни звуків прийнято називати змінами за аналогією (від грец. *analogia* – 'відповідність').

Діючи всупереч історичним фонетичним закономірностям, аналогія порушує стрункість звукових змін сучасних мов. Ілюстрацію цього можуть становити такі приклади.

Так, ще в давньоруський період фонетично виникла заміна давніх [г], [к], [х] на [ж'], [ч'], [ш'] і [з'], [ц'], [с']. Це історичне чергування повною мірою представлене в сучасній українській мові: *нога* – *ніжка* – *нозі*, *рука* – *ручка* – *руці*, *вухо* – *ушко* – *у вусі*. У спорідненій російській мові воно порушене внаслідок дії аналогії: *рука* – *ручка*, але *руке* замість *руце*, де звук [ц'] змінився на [к'] за зразком більшості форм цього слова: *рука*, *руку*, *рукою*. Таке ж сталося і в словах типу *нога* – *ножка*, але *на ноге*, *ухо* – *ушко*, але *в ухе*. Аналогія порушила історичну фонетичну закономірність.

Або інший приклад. У слові української мови *вісім* звук [і] в другому складі виник не в результаті фонетичних змін, а за аналогією до слова *сім*. Поява цього звука змінила не тільки звучання слова, а й його складоподіл. У сучасній мові в ньому виділяються два склади: перший відкритий, другий закритий (*ві-сім*) – замість одного закритого *вісім* із звуком [і], що з'явився на місці споконвічного [о], (пор.: давнє *осмь* – *вісім* з протетичним [в]; у сучасному ж *вісім* другий звук [і] з'явився за аналогією до *сім*). Так аналогія зумовила виникнення звука там, де він фонетично з'явитися не міг, що й змінило фонетичну структуру слова.

Розрізняють внутрішню і зовнішню аналогію. Внутрішня аналогія – це

зміна звуків за зразком звуків інших форм цього ж слова (наприклад: укр. *кінець* під впливом *кінця*, *кінцю*; рос. *руке* за аналогією до *рука*). Зовнішня аналогія – асоціативне перетворення звука одного слова за зразком іншого, як-от: рос. *звезды* за аналогією до *сестры*; укр. *вісім* до *сім*.

Явище аналогії поширене не тільки у фонетиці, а й у граматиці (див. § 118).

Крім аналогії як виду нефонетичних змін, нефонетичними є також зміни звуків, пов'язані з розрізненням граматичних ознак слів, наприклад: недоконаного чи доконаного виду (укр. *привозити* – *привезти*), однини чи множини (нім. *die Mutter* – 'мати', *die Mütter* – 'матері'). Такі зміни називають ще морфологічними (морфологічні чергування) і розглядають їх у морфології (див. § 112).

§ 62. Орфоепія. Вимовні норми мови. Дослідження звукового складу літературної мови тісно пов'язане з визначенням вимовних норм. Відділ практичного мовознавства, який встановлює правила літературної вимови, називається орфоепією (від грец. *ortho* – 'правильний' і *epos* – 'мовлення', 'розповідь', 'пісня').

Орфоепічних норм, спільних для всіх мов, не існує. Вони виникають на базі конкретних літературних мов і встановлюються як загальнообов'язкові для всіх членів суспільства, що користуються відповідною мовою, з метою полегшення спілкування і взаємного порозуміння.

В орфоепії розглядаються особливості вимови голосних і приголосних звуків, вимови всіх можливих звукосполучень й існуючих у мові фонетичних законів, а також норми наголосу й інтонації.

Докладний опис орфоепічних особливостей певної мови потрібний не лише іноземцям, які вивчають чужу мову, а й тим, для кого ця мова є рідною. Річ у тому, що немало мовців у дитинстві набуває навичок вимови звуків під впливом діалектного оточення. Говіркові ж елементи, що відрізняються від прийнятої літературної традиції, визнаються за порушення норми літературної мови. Щоб позбутися діалектного впливу, потрібне не тільки свідоме розуміння орфоепічних норм, а й уміння протиставити їх говірковій вимові. Це, зокрема, має стати однією з провідних вимог методичної роботи вчителів-словесників. Проілюструємо це кількома прикладами.

В українській літературній мові м'яка вимова звука [p'] припустима лише на початку складу. У кінці складу цей звук артикулюється твердо. Діалектна вимова цього звука розходиться з такою нормою. На значній території Лівобережної України вимовляється м'який звук [p'] у кінці слова: [кобза́р'], [ніса́р'], [дима́р']; на іншій території України він звучить твердо на початку складу: наприклад: в північних районах Чернігівщини вимовляють

[куру́], [вару́] замість [куру́'], [вару́'], а на Закарпатті – навіть [зори́а́], [бу́рпа́] замість [зори́а́'], [бу́рпа́']. Природно, що у вимові цього звука слід призвичаюватись до літературної норми: вона стане запорукою успішного освоєння правопису.

В оволодінні орфоепічними нормами треба не тільки виробити уміння правильно, згідно з літературною традицією вимовляти окремо взяті звуки, а й навчитися чітко артикулювати їх у мовному потоці, де проявляють дію і сусідні звуки, і позиції, в які потрапляє звук (початок чи кінець слова, наголошеність чи ненаголошеність складу). Так, норму літературної англійської мови становить дзвінка вимова кінцевих приголосних, наприклад: *good* (вим. [gʊd]) – 'добре': зате в німецькій мові кінцеві дзвінки оглушуються: *Achtung* (вим. [áxтунк]) – 'увага'.

Дотримання орфоепічних норм пов'язане також із пильним ставленням до наголошування складів: потрібно уникати діалектного впливу, наприклад, в українській мові [но́шу], [приве́зти] при нормативній вимові [ношу́], [привезти́], або просторічного впливу, як це іноді спостерігається, коли замість літературної вимови, прийнятої, наприклад, в російській мові, слова *красивее* засвідчується просторічне *красивеее*, а також *пoняла* замість *пoнялa*.

Пильнувати правильну вимову звуків так само важливо, як і стежити за написанням слів, бо дотримання орфоепічних норм є вагомою ознакою культури мовлення – складової частини загальної культури людини.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 52-93.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 102-163.
3. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 31-54.
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2003. – С. 157-243.
5. Росетті А. Вступ до фонетики. – К., 1974. – С. 85-90.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 63. Лексикологія як наука про слово. Поняття лексеми як слова – типу і слова – члена. Розділ мовознавства, що досліджує природу слів і їх сукупність (тобто словниковий склад) у сучасному стані і в історичному розвитку, називається лексикологією (від грец. *lexis* – ‘слово’ і *logos* – ‘учення’). До завдань лексикології входить визначення слова як однієї з основних одиниць мови і його місця серед інших мовних одиниць.

Як важлива значеннєва одиниця, слово посідає окреме місце серед інших значущих елементів мови, зокрема морфем (префікса, кореня, інфікса, суфікса, флексії) і речення. (Про морфемі – § 105; про речення – § 121)

На відміну від морфем воно самостійно виражає значення і становить складову частину речення. Морфемі також передають значення. Але їх зміст виявляється лише в сполучі з іншими морфемами, оскільки вони позбавлені самостійності, а відтак і властивості виступати в ролі членів речення. Слово відмінне від речення тим, що воно є його “будівельним матеріалом”, тимчасом як речення становить комунікативну одиницю мови, що забезпечує передачу думок у спілкуванні людей.

Отже, в слові слід вбачати самостійну значущу одиницю мови, яка втілює в собі єдність звучання та значення і виступає компонентом речення. З цього визначення слова легко зробити висновок, що слово як одиниця мови належить і до науки лексикології (бо має значення, оскільки служить назвою предмета), і до науки граматики (адже виступає компонентом речення). Таке широке розуміння терміна “слово” спричиняє пошуки інших термінів, які б пов’язувалися з окремими розділами науки про мову – лексикологією і граматику. Було запропоновано для визначення лексикологічної одиниці вживати термін “лексема”, у граматиці – термін “слово”. На практиці ж терміни “лексема” і “слово” уживаються паралельно як в лексикології, так і в граматиці.

І все ж, використовуючи термін “лексема” в цих науках, слід розуміти його по-різному. У лексикології “лексема” – це найменша словесна одиниця, здатна в звучанні виражати самостійний зміст, у якій не береться до уваги можливість її граматичних змін. У такому трактуванні “лексема” сприймається як слово-тип.

У граматиці ж термін “лексема” використовується для позначення слова з усією сукупністю його форм словозміни. Ця властивість слова змінювати форму, входити в сполучення з іншими словами і виступати в ролі синтаксично незалежних або залежних елементів речення дає можливість оцінювати “лексеми” як слово-член. За словом-членом криється вся сукупність його граматичних форм і передаваних ним граматичних значень

(роду, числа, відмінка, часу, виду, особи, стану та ін.).

Така термінологічна диференціація (слово-тип і слово-член) потрібна для чіткого усвідомлення предмета лінгвістичних наук – лексикології і граматики. У лексикології “лексема” – це слово-тип, що служить для називання предметів, дій, якостей. У граматиці “лексема” – це слово-член як сукупність усіх граматичних значень, реалізованих у вигляді словоформ, що можуть бути елементами речення.

§ 64 Проблеми лексикології. Лексикологічні науки. Проблематика лексикології як науки досить широка. Вона пов’язана з розкриттям сутності слова, з його виникненням і змінами, зі встановленням структури (будови) лексики, з її функціонуванням і розвитком, з виявленням зв’язку слів і позамовної дійсності. Щойно вжитий термін “лексика” вживається із значенням ‘сукупності слів мови’, тобто словникового складу в його історичному і сучасному стані. Похідним від іменника *лексика* є прикметник *лексичний*, який уживається в поєднаннях *лексична одиниця* (тобто словникова одиниця), *лексичний склад* (значить – сукупність слів).

Різний кут зору у вивченні слова як окремого слова і сукупності слів зумовив використання терміна “лексикологія” в широкому і вузькому значенні. Лексикологія в широкому розумінні – це розділ мовознавства, який відповідно до завдань вивчення словникового складу мови виділяє лексикологічні науки, такі як семасіологія (наука про значення (інакше – семантику) слова), ономастика (наука про власні назви), фразеологія (наука про стійкі сполуки слів), етимологія (наука про походження слів) і лексикологія у вузькому значенні слова, тобто лексикологічна наука про словниковий склад, інакше кажучи, лексику¹. Це значить, що лексикологія у вузькому розумінні є складовою частиною лексикології як загальної науки про слово. Окремо стоїть лексикографія. Але через її близькість до теорії слова і словникового складу (лексики) вона розглядається поряд з іншими лексикологічними науками.

Розрізняють загальну і часткову, історичну і зіставну лексикологію. Загальна лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціонування і розвитку лексики; часткова вивчає словниковий склад окремої мови; історична досліджує історію слів у зв’язку з історією позначуваних ними предметів; зіставна аналізує словниковий склад з метою виявлення генетичної (історичної) і структурної спорідненості або відмінності в лексичному складі зіставлюваних мов. У цьому посібнику аналізуються проблеми загальної лексикології з окремими екскурсами в часткову, історичну і зіставну лексикологію. Розглянемо лексикологічні науки.

¹ У вузьких підручниках з української мови термін “лексикологія у вузькому розумінні” не вживається й його заступає термін “лексика”.

§ 65. Семасіологія. Поняття семантики. Лексичне значення. Повнозначні і неповнозначні слова. Семасіологія (від грец. *sēmasiologia* – ‘позначення’ і *logos* – ‘учення’) – наука про значення слів і словосполучень та зміни їх значень.

Проблема значення, або семантики¹ (від грец. *semantikos* – ‘той, що позначає’), слова – складна. Це зумовлено наявністю в слові двох рядів значень: лексичного і граматичного. Об’єктом семасіології є лексичне значення, процеси його зміни і утворення нових значень. Граматичні значення слів розглядаються граматикую (див. § 101).

Під лексичним значенням слова розуміється зміст слова, що відображає в свідомості закріплене в ньому уявлення про предмет, дію, властивість. Так, слово української мови *годинник*, будучи вимовлене чи прочитане, викликає уявлення про предмет, тобто співвідноситься з ним, а слово *читати* – з характером відповідної дії. Їх співвіднесеність зрозуміла нам тому, що в процесі освоєння української мови ми закріпили в пам’яті що співвіднесеність як узагальнене уявлення про ці предмети, дії. Завдяки властивості утримувати в пам’яті узагальнені уявлення про предмети, ознаки, дії слово стає засобом передачі в мовленні знань і досвіду людей. У слові закріплюються результати пізнавальної діяльності людей. Без слів неможлива передача уявлень про оточуючий світ.

Закріпленість звукових комплексів слів як узагальнених уявлень про предмети, ознаки, дії є більш або менш своєрідною в кожній мові. І тут ідеться не тільки про те, що той самий предмет у різних мовах позначається різними звуковими сполуками, як-от: укр. *стіл*, нім. *der Tisch*, англ. *table*; укр. *жмурки*, рос. *пяртки*; укр. *історія*, польськ. *gzieje* [dз’єє]; укр. *віра*, фр. *la foi* [ля ф’ва], нім. *der Glauber* [д’єр глауб’єр]. Важливо, що вибір співвідносного предмета в кожного народу самобутній. Слово *годинник* в українській мові називає будь-який з існуючих видів годинника: наручний, кишеньковий, настінний, баштовий. У французькій мові існує ряд назв, які диференційовано позначають цей предмет: *montre* – наручний і кишеньковий годинники, *pendule* – настінний і *horloge* – баштовий.

Другий приклад. Для розрізнення реально існуючих відмінних кольорів в українській мові вживається два слова: *синій* і *блакитний*. Німецька, англійська і французька мови мають лише одне слово: нім. *blau*, англ. *blue*, фр. *bleu*. Ці зіставлення слів і властивої їм семантики свідчать про те, що кожна мова являє собою не тільки своєрідну систему звукових розрізень у називанні тих самих же реалій (*стіл*, *table*), а й специфічну систему значень, що свідчить про притаманні кожній мові семантичні поля (укр. *синій*,

блакитний, нім. тільки *blau*).

Не всі, однак, слова співвідносні з предметами, ознаками, діями. Це означає, що не всі з них мають лексичне значення. Такі одиниці мови, як *не*, *ні*, *чи*, *би*; *і*, *а*, *щоб*; *на*, *під*, *через*, безпосередньо не пов’язані з реальними об’єктами, властивостями, діями, кількостями. Але від цього вони не перестають бути словами. Їхнє призначення інше: вони поєднують слова і речення, вказують на відношення між словами, служать засобом оформлення граматичних значень, тобто виконують важливу граматичну роль. За цією ознакою їх відносять до граматики. У семасіології їх не розглядають. Вони належать граматичній системі мови.

Слова, що мають лексичне значення, називають повнозначними. Слова, позбавлені лексичного значення, прийнято іменувати неповнозначними, або службовими. Дехто з мовознавців заперечує використання терміна “неповнозначні слова” стосовно названих слів з огляду на те, що вони не позбавлені значення. Справді, деякі з них, наприклад, *під*, *при*, *на* сприймаються із значенням. Однак вони не виражають самостійного значення. Цим і виправдовується правомірність називати їх неповнозначними на протигагу справді повнозначним словам з самостійною семантикою. Будучи несповнозначними, вони виконують службову роль. У цьому розділі мова йтиме про повнозначні слова.

§ 66. Слово як назва предмета. Номінативна функція слова. Поділ слів на повнозначні і неповнозначні ґрунтується на протиставленні: повнозначні вказують на предмети оточення, неповнозначні (службові) позбавлені предметної співвіднесеності.

Під предметом в лексикології розуміються не лише реальні речі, але й істоти (люди і тварини), якості істот і речей, дії і їх властивості. Це означає, що слова *дім*, *учень*, *веселий*, *навчатися*, *тихо* і подібні – повнозначні слова, бо мають предметну спрямованість. Однак поняття “предмета” в лексикологічному значенні поширюється не лише на конкретні і реальні речі. Це поняття обіймає й уявлювані предмети, такі як *ангел*, *відьма*, а також одиничні предмети, наприклад: *Іван*, *Київ*, *Дніпро*, “*Прапороносці*”. Звідси й поділ слів за лексичним значенням на конкретні й абстрактні, загальні й власні без урахування того, називають вони предмет чи істоту.

Як назви предметів слова виконують у мові роль сигналів, знаків. У цьому, власне, й виявляється їхня функція називання предметів, дій, ознак (про мову як знакову систему – § 19). Знаковий характер слова відбиває його основну функцію – номінативну, тобто функцію бути назвою предмета, явища, властивості, дії (пор.: номінація – від лат. *nominatio* < *nominare* – ‘називаю’).

¹ Похідний від іменника *семантика* прикметник *семантичний* означає ‘значеннєвий’, ‘змістовий’, ‘той, що стосується семантики’.

§ 67. Денотативне, конотативне і контекстуальне значення слова. Предмети і явища, що стають об'єктом семантики слова, називаються денотатами (від лат. *de notatus* – 'позначений'), а значення слів, пов'язаних з певним денотатом, іменуються денотативними.

Поряд з денотативним слово може мати конотативне значення (від лат. *соп* – 'разом' і *потатус* – 'відзначений'). Конотативне – це додаткове значення (конотат) до відображуваного словом денотата. Воно передає емоційне й оцінне ставлення до предмета мовлення чи співрозмовника, експресивність чи стилістичну належність або іншу прагматичну (практично застосовану) інформацію. Конотативними є значення пестливості, згрубілості, урочистості, офіційності, фамільярності тощо. Так, слово української мови *дідуся* має денотативне значення – "батьків або материн батько" і водночас передає конотативне значення пестливості. У слові *дідуган* міститься те ж саме денотативне значення, конотативне – негативна оцінка.

У багатьох випадках доводиться визначати контекстуальне значення. Прикметник *контекстуальний* – похідний від іменника *контекст* (від лат. *соптектус* – 'тісний зв'язок, з'єднання'), що розуміється як умова, в якій реалізується певна мовна одиниця в мовленні. Поняття контексту застосовне у всіх мовних рівнях: звуковому, лексикологічному, граматичному. Умовою, в якій реалізується слово, може бути словесне оточення, а саме: оточення слів у словосполученні, у реченні, в абзаці, цілому тексті. Такий контекст називають власне лінгвістичним. Завдяки наявності певного оточення встановлюється конкретне семантичне наповнення багатозначного слова. Наприклад, у словосполученні *кухонний стіл* слово *стіл* розуміється як назва предмета спеціального призначення. Коли ж воно потрапляє в сполуку з прикметником *смачний*, його семантика змінюється: *смачний стіл* – це набір страв, що характеризується приємним смаком (про багатозначність слів див. § 71). Поза лексичним контекстом по-різному сприймаються однозначні і багатозначні слова. Однозначні лексеми без словесного оточення розуміються з однією відомою мовцям семантикою. Багатозначні слова без контексту, як правило, сприймаються з прямим (основним) значенням. Так, поза контекстом слово *стіл* викликає уявлення про вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки. Це – його основне значення. Інші значення цього слова, ужитого без контексту, не постають в уявленні співрозмовників. Зовсім інше: *стіл замовлень*, *смачний стіл*.

Крім лексичного (словесного) контексту (тобто лінгвістичного), буває, за словами О.О.Реформатського, побутовий, або екстралінгвістичний, контекст, який передбачає ситуацію комунікації як умову спілкування співрозмовників у певний час і в певному місці, в певному речовому оточенні. Так, слова висловлення *До відходу автобуса залишилось 15 хвилин* можуть

сприйматися і як заспокоєння стосовно того, що за цей час співрозмовники дістануться автобуса, і як занепокоєння, чи встигнуть до відходу автобуса. Залежить це від ситуації, в якій була висловлена фраза (15 хвилин – це мало чи достатньо часу, що залишився до відправлення автобуса).

§ 68. Слово як вираження поняття. Розуміння сигніфікативного значення. Слова є не лише знаками певних предметів, ознак і дій, а й засобом вираження понять, які лежать в основі лексичного значення і через які слова відображають дійсність. Що ж таке поняття?

Поняття – категорія мислення. Воно виникає в свідомості (процесі відображення дійсності мозком людини) як узагальнення об'єктивно існуючих однорідних предметів. Узагальнення здійснюється завдяки абстрагуванню від конкретних особливостей окремих предметів чи груп предметів у межах певного їх класу. Наприклад, наша свідомість зберігає не те дерево, яке росте перед нашим вікном (високе чи низьке, з широкою чи вузькою кроною), а дерево як рослина з належними їй загальними ознаками, властивостями. Виходить, що поняття відповідає не окремому денотату, а цілому класу денотатів. Узагальнене уявлення про ряд однорідних предметів становить у нашій свідомості поняття дерева. А оскільки поняття як категорія мислення матеріалізується в повнозначних словах і бере участь у формуванні лексичного значення, то виходить, що лексичне значення слова співвідноситься з предметами, процесами, властивостями не безпосередньо (від денотата – до значення), а опосередковано. Роль посередника в них виконує поняття, через яке в лексичному значенні відбивається дійсність. Таким чином, слово і називає предмет, бо співвідноситься з ним, і виражає поняття, що існує в нашій свідомості як узагальнення однорідних денотатів.

Слово в мовленні може позначати як увесь клас даних об'єктів (наприклад, у реченні *Дерево – це багаторічна рослина з твердим стовбуром і кроною*), так і окремого представника цього класу (у фразі – *Викопай це дерево*). Таке розрізнення класу об'єктів й одиничних елементів цього класу спостерігається в мовленні. Слово ж як лексична одиниця мови існує як узагальнене відображення позначуваного ним об'єкта.

Віднесеність слова до поняття іменується сигніфікативним значенням (від лат. *сігніфікатум* – 'позначуване'), тобто понятійним значенням.

Проте не всі слова здатні виражати поняття. Крім службових слів, які не співвідносять з оточуючим світом, не виражають поняття і такі слова, як укр. *ой, ох, ах, му-му-му*; фр. *pa!* (трах!), англ. *oh!* (ой!). Особливість їх у тому, що вони передають нерозчленовані емоції. Слово *ой* – це вираз і страху, і здивування, і задоволення. До того ж воно відтворює тільки емоції і не становить узагальнених назв страху, здивування чи задоволення. Цим воно

відрізняється від лексем *страх, задоволення, здивування*, які служать назвою відомих людям почуттів. Тому що слова-вигуки не виражають понять, а, крім того, не мають ніяких граматичних значень, їх виділяють в окрему групу.

Не виражають понять також власні назви (імена, прізвища, географічні назви) і займенники. Перші співвідносні з одиничними предметами (термін "предмет" у мовознавстві включає, як зауважувалося, і назву істот, і назву неістот), а одиничність не становить поняття. Ім'я *Тарас*, прізвище *Коцюбинський*, топонім *Київ* – не поняття, а назви. Другі, не маючи ні узагальнених, ні індивідуальних значень, лише вказують на певні предмети, якості, наприклад: *той, ця, такий*.

Проте всі вони – вигуки, власні назви, займенники – мають значення. Вигуки і власні назви позначають відображені людською свідомістю різноманітні явища дійсності – емоції й одиничні предмети. Займенники набувають змісту в певних ситуаціях мовлення, в контексті. Однак термін "лексичне значення" на них не поширюється. Лексичне значення слова визначається, по-перше, його зв'язком з явищем реальної дійсності (денотатом), по-друге, його зв'язком з поняттям як формою мислення, що відображає ці явища дійсності. Вигуки, власні назви, займенники позбавлені цих ознак.

§ 69. Мотивовані і немотивовані значення слів. Поняття внутрішньої форми слова. Природа виникнення назви. Мотивованість і немотивованість значень легко помітити при зіставленні таких слів, як укр. *каса* – *касир* або нім. *der Tisch* ('стіл') – *der Tischler* ('тесляр'). Рід занять осіб, виражений лексемами *касир* і *der Tischler*, зрозумілий завдяки тому, що значення цих слів вторинні щодо слів *каса*, *der Tisch*, які входять важливими граматичними і семантичними складниками до лексем *касир*, *der Tischler* (пор.: *кас-ир*, *Tisch-ler*). Ці матеріальні (звукові) і значеннєві джерела слів *касир*, *der Tischler* зробили їхні значення мотивованими. Їх семантика виведена з коренів *кас-*, *Tisch-* і елементів *-ир-*, *-ler-*, що служать у цих мовах для позначення назв осіб чоловічої статі за родом занять.

У словах же *каса*, *der Tisch* початкового джерела утворення значень немає. Їхній зміст ні з яких інших лексичних одиниць не виводиться. Звукове оформлення цих слів не підказує розуміння їх семантики. Такі значення слів вважаються немотивованими.

Мотивоване значення визначає внутрішню форму слова. У ній відбита певна ознака предмета (у слові *касир* – *каса*, *Tischler* – *Tisch*), на основі якої сталося найменування відповідного слова. У розглянутих словах внутрішня форма слова прозора (*касир* – від *каса*, *Tischler* – від *Tisch*).

Ураховуючи "механіку" виникнення мотивованого значення слова,

можна обґрунтувати природу виникнення назви, тобто як з'явилися і з'являються слова з відповідною семантикою (залишаємо за межами цієї теми можливість вигукового і звуконаслідувального утворення слів: наприклад, в українській мові від *ох* – *охати*, в російській від *ку-ку* – *кукушка*).

Більшість учених схиляється до того погляду, що в мотивованому значенні відбиваються не всі ознаки предмета, який мотивує зміст, а лише якісь особливості, що переносяться на весь об'єкт новоствореної назви. Це твердження переконливо ілюструє видатний український учений Л. А. Булаховський таким прикладом. У слові української мови *снігур* відбита одна характерна риса цієї пташки: цей ранній зимовий гість з'являється в нашій місцевості з першим снігом. Звідси й назва *снігур*. Ця ж особливість птаха покладена і в основу назви, яку дали йому серби. Але в сербів уява про цього птаха пов'язується не з снігом, а з зимою взагалі. Тому по-сербськи цей птах зветься *зимовка*. Зовсім іншу ознаку виділили в ньому німці, назвавши його *der Gimpel*, що означає 'стрибунець' (*Gimpel* походить від давнього дієслова *gumpen* – 'підскакувати', 'підстрибувати'). На завершення аналізу вчений робить висновок: "Яку саме сторону враження зробити внутрішньою формою слова – це великою мірою залежить від фантазії тих, хто дає назву, від гри його уяви"¹.

Подане міркування про причини виникнення мотивованих значень слів без особливих застережень можна віднести і до немотивованих з погляду сучасної мови слів, таких як *нога, рука, вода, дім, око, вуха, рот, ніс, кінь, земля, білий, синій, ходити, возити, носити*. Історично їх значення були мотивованими. Вони мали внутрішню форму. Але їхня мотивованість втрачена внаслідок дії тих фонетичних, морфологічних і семантичних змін, яким ці слова піддавалися в процесі історичного розвитку і розкрити які можна лише з допомогою етимологічних досліджень (див. § 93), завдяки яким упізнається затемнена або втрачена внутрішня форма слова. Так, українське слово *урожай* не одразу можна пов'язати з коренем дієслова *уродити*, тим часом це так: *уродити* > *уроджай* > *урожай*. Історично слово *мішок* утворилося від кореня *міх-* ('шкура'), бо мішки робилися із шкур тварин. Колись до кореня *міх-* (*міх-*) додався суфікс *-ок-* (*міх-ок*), а тепер ми сприймаємо це слово з одним коренем: *мішок*. Внутрішня форма слова затемнена, але вона була: довели етимологічні пошуки. Це слід визнати підтвердженням думки, що немотивовані з погляду сучасної мови слова були колись мотивованими.

Сказане не спростовується поодинокими прикладами наявності випадкових, штучних, а значить, справді семантично й граматично немотивованих слів. Як приклад можна навести слово *лілітут*, яке придумав

¹ Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. - К., 1959. - С. 11.

і вперше вжив у книзі “Мандри Гулівера” Джонатан Свіфт, ім’я *Чебурашка* з відомого мультфільму. Але оскільки кількість подібних слів мізерна і поява їх у словниковому складі мов не становить якоїсь закономірності, вони не беруться до уваги при встановленні природи виникнення назви.

§ 70. Моносемія слова. Поняття терміна, дефініції. Слово, яке функціонує в мові лише з одним сталим лексичним значенням, називають моносемічним (від грец. *m o n o s* – ‘один’, ‘єдиний’ і *s ě m a* – ‘знак’), або однозначним. Властивість же слова виступати з одним значенням іменують моносемією. Одні значення можуть мати слова з мотивованим і немотивованим змістом. Такими є в українській мові лексеми *сніг, шия, чобіт, кісся, ніготь, мізинець, ситець, яблуна, горішник, задрити, чотирнадцять*; у російській – *грусть, варежка, мгла, грач, дикобраз, сиплий, надменный, тачать*. Перелічені слова характеризуються семантичною одноплановістю.

З однозначністю пов’язане розуміння терміна. Термін – це слово або словосполучення, що виражає певне поняття якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя (укр. *атом*, рос. *Большая Медведица*).

Сукупність термінів певної галузі наукової чи суспільної діяльності людей називається термінологією. Існує термінологія мовознавча (*морфема, фонема*), математична (*диференціал, інтеграл*), медична (*апендикс, кальцекус*), мистецька (*партер, рампа*), спортивна (*ендшпіль, цейтнот*) та ін. Цю групу термінології вважають частковою на відміну від загальної, яка обіймає терміни, що використовуються в різних галузях знань. Загальнонауковими є терміни *альтернатива, аналіз, аналогія, аргумент, асиміляція, гіпотеза, класифікація, концепція, максимум, мінімум, синтез, структура, теорія* та ін. Як окремий словниковий шар часткова і загальна термінологія становить важливу складову частину лексики будь-якої мови.

Своєрідною ознакою термінів є їх властивість виконувати не тільки номінативну, а й дефінітивну функцію, тобто функцію чіткого вираження наукових понять. Слово *дефініція* (від лат. *d e f i n i t i o* – ‘визначення’) означає точне логічне визначення, що називає найістотніші особливості означуваного. Наявністю цієї функції термін відрізняється від слова, яке виконує лише номінативну функцію.

Досконалість терміна – в його моносемічності, якою забезпечується точне вираження наукового поняття. Однак терміни не поспіль однозначні. Наприклад, термін *корінь* не те ж саме означає в ботаніці, мовознавстві, математиці: різні значення має також термін *функція* у математиці і фізіології. Часто різні поняття вкладаються і в терміни тієї самої науки (наприклад, у мовознавстві термін “лексикологія” у широкому і вузькому його розумінні). Отже, терміни прагнуть до однозначності, але не завжди її мають.

§ 71. Полісемія, або багатозначність, слова. Слово виникає з одним значенням і може довгий час залишатися моносемічним. Стійкість його значення забезпечує взаєморозуміння між мовцями. Саме стійкість значення слова і загальноприйняте розуміння дозволяють використовувати його для найменування інших об’єктів дійсності (нових або старих, які не мали назви). Як наслідок цього слово починає функціонувати не з одним, а з кількома значеннями, тобто стає багатозначним, або полісемічним. Прикметник *полісемічний* мотивований іменником *полісемія*.

Полісемія (від грец. *p o l y s ě m o s* – ‘багатозначний’), або багатозначність, – це властивість мовної одиниці виступати з кількома пов’язаними між собою значеннями. Кілька значень можуть мати слова і граматичні форми, фразеологізми і синтаксичні конструкції. Стосовно слів полісемія означає, що вони, як зауважувалося, служать для позначення різних предметів і явищ дійсності. Наприклад, у двох реченнях, узятих з творів Т.Шевченка, є слово *діл* (щоправда, в різних формах): (1) *По діброві вітер вис, гуляє по полю, край дороги гне тополі до самого долу* і (2) *Стара мати сидить на ослоні, за сльозами ледве-ледве вимовляє доні: “... Дитя моє любе! Іди од нас”, – та, як мертва, на діл повалилась*. У першому реченні воно сприймається як ‘земля’, у другому – як ‘долівка’. І все ж це одне слово, оскільки обидва ці значення об’єднані в ньому в єдиному значенні ‘поверхня землі’ (у полі, в приміщенні). Цей випадок вираження одним словом кількох близьких значень і становить зразок полісемії. Зразки полісемії в мовах світу трапляються на кожному кроці. пор. у російській мові: *тяжелый* – ‘имеющий большой вес’ и *трудный* – ‘трудный’; у німецькій мові: *der Fremde* – 1) ‘іноземець’, 2) ‘чужий’, 3) ‘незнайомець’; в англійській мові: *rugged* – 1) ‘нервний’, 2) ‘грубий’, 3) ‘важкий’, 4) ‘твердий’, 5) ‘різкий’ (на слух).

Найважливішою ознакою багатозначних слів (на відміну від омонімів, див. § 89) є те, що різні значення в кожному з слів мають внутрішню семантичну зв’язаність (мотивованість): схожість землі і долівки (у слові *діл*), близькість труднощі в підніманні і спілкуванні (у слові *трудный*), пов’язаність понять “іноземець”, “чужий”, “незнайомець” (у слові *der Fremde*), нерівність, грубість, різкість та ін. в *rugged*. Різні значення цих слів мають точки зіткнення, внутрішньо мотивовані, семантично пов’язані.

Як же впізнаються ці значення? Їхнє конкретне розуміння стає можливим не в ізолюваному називанні, а в сполученні з іншими словами. Так, у поєднаннях *тепла вода, теплий вітер* прикметник *теплий* має значення ‘середній між гарячим і холодним’, а в словосполученні *тепле слово* сприймається із значенням ‘який виражає доброзичливе ставлення’.

Виявленню своєрідного використання слова сприяє контекст. Ілюструють це наведені вище речення з творів Т.Шевченка. Лексичне

значення слова *діл* поза контекстом уявляється загально. Різні його значення стали зрозумілими завдяки своєрідному контексту (*гне тополлю до самого долу; мати ... на діл повалилась*).

Термін “полісемія” (або багатозначність) слова однаковою мірою застосовний як до слова, що має два або три значення, так і до слова, яке функціонує із значно більшою кількістю значень (наприклад, одинадцятитомний “Словник української мови” відзначає в слові *ходити* 14 значень, двотомний “Большой англо-русский словарь” – у слові *recover* (“повертати собі”) – теж 14 значень, а чотиритомний академічний “Словарь русского языка” (1957 – 1961) подає 25 значень у слові *идти*).

Полісемічних слів у мовах більше, ніж моносемічних.

§ 72. Співвідношення значень у полісемічних словах. Наявні в багатозначному слові значення не рівноправні. Одні з них є первинними, інші похідні, вторинні, бо виникли на базі первинних. Так, на основі первинного значення слова *ніс* (висунутий наперед орган нюху на обличчі людини чи тварини) виникло похідне значення цього ж слова на позначення передньої частини якогось предмета (наприклад, човна, пароплава, літака, автобуса). З цих двох значень перше становить явище прямої, первинної номінації (первинного називання), друге – вторинної номінації. Можна інакше сказати: перше значення номінативне, пряме, первинне, друге – номінативне, похідне, вторинне.

Пряме значення слова (називають основним) – це таке лексичне значення, яке має безпосередню предметну співвіднесеність і яке розуміється ізольовано без словесного оточення. Наприклад, у слові *бігти* значення “швидкими рухами ніг переміщатись у якомусь напрямку” є прямим, основним. Воно безпосередньо вказує на співвіднесеність слова з відповідним процесом, історично закріпленим у свідомості мовців, що відчувається у реченні: *Андрій біг попереду* (М. Коцюбинський). Усі інші значення, а саме: а) швидко рухатися (іхати, котитися, минути і т. ін.); *Гаї шумлять – я слухаю, хмарки біжать* – мильюся (П. Тичина); б) швидко текти, плинути: *Під гаєм в'ється річенька, як скло, вода біжить* (Л. Глібов); в) швидко минати, проходити, збігати в часі: *Якось так біжить мені час, що я його не помічаю* (М. Коцюбинський); г) шумуючи під час кипіння, виливатися, литися через вінець посуду; швидко витікати: *Молоко біжить*, – номінативні, але похідні, вторинні¹.

Вторинні значення виникли завдяки подібності, складності названої словом прямого значення дії до інших процесів. Швидкий рух – ось що стало

основною прикметою, за якою значення перенеслося з дії, виконуваної тільки з допомогою ніг, на дії, що здійснюються без них.

Іноді пряме значення має смислові відтінки. Слово української мови *вишневий* у словосполученні *вишневий садок* становить прикмету саду (на відміну, наприклад, від яблунового), а в поєднанні *вишневе варення* означає ‘виготовлений з вишні’. Обидва смислові відтінки визнаються за пряме значення слова *вишневий*. Вторинне значення його – ‘темно-коричневий’, тобто такий, як колір вишні.

У російському слові *интенсивный* чотиритомний академічний “Словарь русского языка” відзначає два відтінки основного значення: а) ‘напряженный, усиленный’ (*интенсивное движение*) і б) ‘дающий наибольшую производительность’ (*интенсивная система сельского хозяйства*). Вторинне значення цього слова – ‘яркий, густой (о цвете)’: *В степи цветы окрашены интенсивнее*.

Те, що вторинні значення, будучи зв’язаними з основним, не прямо співвідносні з явищами дійсності, дає змогу говорити про їх фігуральне, образне використання, відчутне більшою чи меншою мірою в кожному з вторинних значень. Не позбавлені образності вирази української мови *суха людина* (пор. пряме значення ‘сухий лист’), *важка людина* – ‘нелегка для розуміння, непривітна’ (основне значення ‘важкий камінь’), словосполучення російської мови *шелковый мальчик* – ‘послушний, кроткий’ (пор.: *шелковое платье* – пряме значення).

Досить часте вживання слова з вторинним, фігуральним значенням може стерти образність, як це сталося з словом української мови *іти* в сполученнях *поїзд іде, час іде, сніг іде*. Вторинність значення, проте, від цього не загубилось.

Поняття “пряме” і “вторинне” значення слів зіставні лише в синхронічному плані, тобто з погляду сучасної мови. У плані ж діахронічному (історичному) прямий смисл слова не завжди зберігається: колишнє вторинне значення почасти перетворюється в пряме, а пряме (первісне) губиться. Таке сталося, наприклад, з російським словом *бодрый*, давні значення якого ‘недремлющий, бдительный’ (*бодрая стража*), ‘смелый, храбрый’ (*бодрый воин*) зовсім втрапились. Вторинне ж значення ‘полный сил, крепкий, свежий, молодецкатый’ закріпилося в сучасній російській мові як пряме. Подібне висунення вторинного значення на роль прямого відбулося і в німецькому слові *der Kopf*. У сучасній мові його пряме значення ‘голова людини чи тварини’. Історично воно було вторинним: основне значення – ‘посудина’, яке відчутне в діалектному словосполученні *Köppeche Kaffee* (чашечка кави), а також в інших германських мовах, наприклад, англійській, у якій *cup* (чашка), *teacup* (чайна чашка).

¹ Визначення вторинних значень узято з одинадцятитомного “Словника української мови”. – К., 1970-1980. – Т.1. – С.175.

Ці приклади, як і факти виникнення полісемії, свідчать про те, що в процесі історичного розвитку лексичний склад мов піддається семантичним змінам, тобто змінам значень слів.

Розглянуті в цьому параграфі зразки виникнення вторинних значень доводять, що вони з'являються завдяки переносу існуючого слова, співвідносного з певним предметом, на позначення іншого предмета (іншого явища, ознаки, дії), як це було показано на прикладі слова *ніс*. Існують різні типи перенесень, або зміщень, значень слів, про що в наступному параграфі.

§ 73. Типи перенесень, або зміщення, значень слів. Виділяють звичайно три типи перенесень значень за різними ознаками: 1) перенесення за схожістю (зовнішньою, внутрішньою, кольоровою), або за подібністю прикмет; цей тип змін називають ще метафоричним перенесенням найменувань (від грец. *metaphora* – ‘перенесення’); 2) перенесення за суміжністю (просторовою, часовою), або метонімічне перенесення найменувань (від грец. *metonymia* – ‘перейменування’); 3) перенесення за однорідною функцією, виконуваною різними предметами, або функціональні перенесення найменувань (від лат. *functio* – ‘виконання’). Розглянемо їх.

1. Перенесення за схожістю виникає внаслідок того, що назва певного предмета, якості, дії переноситься на інший предмет, чи якість, або дію за подібністю форми, за збігом зовнішніх чи внутрішніх ознак. За зовнішньою схожістю слово *борозна* (довга, рівна заглибина в землі, проведена плугом: *Тягнеться вздовж берега чорна смужка першої борозни* (В.Козаченко) було перенесене на поздовжню заглибину в будь-чому, конкретно – зморшку, складку, пор.: *Сльози мимохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо* (М.Коцюбинський). Унаслідок цього утворилося два значення слова *борозна*: (1) заглиблення в землі і (2) заглиблення будь у чому.

У мовах світу метафоричні перенесення помітні передусім у словах, що позначають найвідоміші поняття. Це здебільшого назви частин людського організму (в українській мові: *ручка* у дитини і в дверях), одягу (*рукав* у піджаку і в річці) тощо. Метафоризації піддаються і слова інших груп лексики, особливо ті, що пов'язані з життєво важливими об'єктами і явищами суспільства. Так, у другій половині ХХ ст. в українській мові поширилося вживання спортивної лексики з вторинним, переносним, значенням, пор.: *Ветерани передають естафету молоді (естафета сприймається із значенням ‘досвіду, набутих знань’) або Слід підняти планку у визначенні переможців конкурсу* (словосполучення *підняти планку* – означає ‘посилити вимогливість’)

У розвитку метафоризації різних мов помічена можливість збігу метафоричних назв. Так, деякі слов'янські і германські народи однаково називають важіль для витягування відра з колодязя: українці – *журавель*, росіяни – *журавель*, поляки – *żóraw*, чехи – *jeřáb*, німці – *Kranich* (журавель), англійці *crane* – (журавель і кран).

Однак збіг різномовних метафор не становить правила, оскільки в різних мовах процес метафоризації своєрідний. В українській і російській мовах, наприклад, слова *кіт*, *сокіл* мають переносні значення, слово ж *дрозд* моносемічне. Тим часом у французькій мові перші два слова не мають переносних значень, а слово *merle* (дрозд) утворює метафоричне словосполучення *fin merle* (пройдисвіт).

Слово російської мови *дым* уживають з переносним значенням, коли йдеться про щось невиразне, що існує лише у мріях, в уявленні. Саме такий смисл вклав І.С.Тургенев у назву свого твору “Дым”. Коли ж довелося перекладати цей твір французькою мовою, виникла трудність. Французьке *fumée* (‘дим’) не має того переносного значення, яке властиве російському *дым* – ‘мареву, ілюзія’. У зв'язку з цим пропонувалися назви “Сумніви”, “У тумані” і навіть “Між минулим і майбутнім”. Отже, метафоризація слів у різних мовах проявляється по-своєму. У цьому одна з важливих ознак лексичної структури кожної мови.

2. Перенесення найменувань за суміжністю (метонімічне перенесення) виникає внаслідок асоціації (від лат. *associatio* – ‘сполучення, з'єднання чогось в єдине ціле’) за просторовою чи часовою суміжністю. Так, у слові *лист*, що колись сприймалось із значенням ‘аркуш книги, зошита’, в українській мові метонімічно виникло інше значення – ‘письмове повідомлення’ (російською мовою – *письмо*): *Я написав листа братові*. У слові *лист* назва предмета перенесена на те, що написано на ньому.

Метонімічне перенесення назв відбувається:

а) при позначенні предмета за матеріалом, наприклад: рос. *Выставка стекла и фарфора* (слова *стекло* і *фарфор* вжито в розумінні ‘вироби зі скла і фарфору’);

б) при називанні предмета за його частиною, як-от: укр. *сантиметр* у значенні ‘стрічки довжиною метр чи півтора метра з нанесеними на ній поділками на сантиметри, які дорівнюють одній сотій долі метра’;

в) при називанні людини за властивостями, які вона має, а саме: співаків називають *басом*, *тенором*, співачок – *меццо-сопрано* за наявністю в них відповідних тембрів голосу;

г) при позначенні явищ, дій, предметів назвою одного з них як найістотнішого, зокрема: серед значень слова української мови *хліб* є й таке:

‘засіб для існування, заробіток’, що розуміється у фразі *добувати собі на хліб*. Подібне спостерігається в російській: *заработать на хлеб* (тобто ‘на пропитание’) і в польській: *zarobić na chleb* (тобто на ‘utrymanie’):

г) при називанні приміщення за продуктом, що виготовляється в ньому (*фотографія* – ‘процес, продукт процесу’ і ‘приміщення’, яке називається “Фотографія”):

д) при називанні виробів за місцем виготовлення (укр. *пломбір* (‘морозиво’) від назви французького курорту *Plombières*; нім. *Bucharei* (‘каракуль’) – від географічної назви *Бухара*).

Окреме місце в метонімічному перенесенні значень посідають приклади переходу власних назв у загальні. Прикладами такого зразка можуть бути: *вернадит* (мінерал) – за ім’ям вітчизняного мінералога і геохіміка В.І.Вернадського; *оломит* (назва гірської породи) – за іменем французького вченого Долом’єна.

Перенесення значень на основі асоціації – надто поширене явище, хоч не завжди воно має своїм результатом появу і закріплення за словом у мові нового значення. У реченні *Він був на фронті всю війну* слово *війна* означає ‘час перебування на фронті’. Але з таким значенням воно існує лише в даному контексті. Це не словесна метонімія, тобто поява в слові нового значення, а контекстуальне його вживання. Такі ж метонімічні перейменування без набуття словами нових значень спостерігаються і в словосполученнях іншого зразка, як-от: *випив дві пляшки* (не пляшки, а їх вміст), *розхлюпав усе відро* (не відро, а воду, що була в ньому).

Можливе метонімічне використання власної назви. У Т.Шевченка читаємо: *Куплю паперу аркуш. І зроблю маленьку книжечку. Хрестами і візерунками з квітками кругом листочки обведу. Та й списую Сковороду*. Словосполучення *списую Сковороду* розуміється як ‘списую твори Сковороди’. Однак уживання в цьому контексті прізвища автора замість самих творів зовсім не означає, що слово *Сковорода* слід завжди сприймати в розумінні ‘твори Сковороди’. Воно набуло його лише в цій синтаксичній конструкції (контексті), яка припускає відповідні метонімічні скорочення. Подібні випадки кваліфікують не як виникнення словесної метонімії, а як прояв контекстуального метонімічного вживання слова. Тлумачні словники їх не відбивають.

3. Функціональні перенесення найменувань з одного предмета на інші, з однієї дії на іншу відбуваються внаслідок спільності виконуваних ними функцій. З огляду на те, що цей тип перенесення діє за подібністю (тільки не за формою чи ознакою, а за функцією), дехто з учених відносить функціональні перенесення до розряду метафоричного перенесення або вважає його різновидом. Таке потрактування цього типу

перенесень припустиме, але логічніше його визнати окремим видом перенесень.

Його своєрідність ілюструють такі приклади. Первісне значення давнього слова *стріляти* – це ‘пускати стріли’. Однак сьогодні його ми не пов’язуємо з пусканням стріл. Для нас *стріляти* – значить, ‘пускати кулі, снаряди, ракети, тобто здійснювати постріли з вогнепальної зброї’. Це означає, що слово набуло вторинного значення. Сталося перенесення значення за функцією. Цей приклад цікавий ще й тим, що в ньому вторинне значення стало основним, первинне – забулося.

Розглянемо ще один приклад. Пряме значення слова *лампа* – назва газової лампи з колбою, наповненою газом, з ґнітом, який горить, тобто освітлює. Лампи електрична чи денного освітлення нічого цього не мають. Але називаються лампами, бо виконують ту ж функцію, що й лампа газова, – дають світло. У сучасній українській мові слово *лампа* уживається в первинному і вторинному значенні.

Такі типи семантичних змін слів. На завершення їх розгляду зауважимо, що в появі вторинного значення не завжди легко встановити дію кожного з названих типів семантичних змін слів. Іноді на перенесення значення впливає не одна, а кілька причин, що зумовлюють нове семантичне наповнення. Можна, наприклад, поставити запитання: що вплинуло на перенесення слова *сідло* (на коні) на найменування сідла велосипеда, мотоцикла: зовнішня чи функціональна схожість? Надати перевагу одній з них важко. Сідло велосипеда, мотоцикла не тільки схоже зовні з сідлом на коні, але й виконує подібну функцію. А коли так, то треба визнати дію обох типів перенесення найменувань.

Почасти в розвиткові переносного значення слів поперемінно діють різні асоціативні фактори. Слово англійської мови *book* первісно означало вид дерева ‘бук’. На букових дощечках писали і, коли мали один текст, скріплювали їх разом. Так слово *book* за метонімічними ознаками набуло значення книги, складеної з букових дощечок. З появою паперу його було перенесено на означення книги з паперовими аркушами. У цьому разі сталося перенесення семантики слова за функцією: і дерев’яна книга, і паперова книга використовувалися і використовуються для збереження написаного тексту.

Утворення вторинних значень на основі перенесення ознак одного предмета (чи дії) на інший дозволяє вживати поряд із словосполученням ‘вторинне значення’ – ‘переносне значення’. Логічно це так, адже вторинне значення виникає внаслідок перенесення назви одного предмета на інший. Однак у лексикографії (науці про теорію й практику укладання словників) прийнято кваліфікувати як переносні значення лише ті випадки перенесеності, які з’являються не за схожістю, суміжністю чи функцією, а за

непредметною, абстрагуючою асоціацією, завдяки чому слово з цим значенням сприймається з образним, експресивним відтінком. В українській мові, наприклад, прикметник *віджилий* має пряме значення 'який закінчив своє життя: відмерлий', а переносне: 'який не відповідає сучасності; застарілий'. Інший приклад: прикметник російської мови *махровый* у прямому значенні пов'язаний з характеристикою квітки, яка має велику кількість пелюсток, у переносному ж значенні – це 'яскраво виражений з боку однієї з негативних ознак': *Махровий реакціонер*.

§ 74. Розширення (або абстрагування) і звуження (спеціалізація) значень слів. Дія розглянутих семантичних процесів іноді спричиняє розширення або звуження значення наповнення слів, які пов'язуються зі змінами обсягу лексичного значення слова.

Частими є випадки розширення значень у запозичених словах. Наприклад, слово української і російської мов *бутерброд*, що в німецькій мові виникло із значенням 'скибка хліба з маслом' (пор. *Butterbrot*: *Butter* – 'масло', *Brot* – 'хліб'), розширило семантику: ним називають скибку (або дві складені скибки) хліба не тільки з маслом, а й з сиром чи ковбасою. Обсяг значення слова розширився.

Середньогрецьке *tetradion*, що перекладається як 'чвертка', означало згорнений учетверо аркуш, у якому розрізали зігнуті верхні краї і цим досягали можливості писати на кожній із сторін аркуша. Запозичене з грецької мови слово *тетрадь* у російській мові позначає 'зошит з будь-якою кількістю аркушів'. Значення слова розширилось.

Розширенню значення піддаються не тільки запозичені, а й "свої", тобто споконвічні у даній мові, слова.

У сучасній російській мові слово *неделя* існує з розширеною, порівняно з його первісною, семантикою. Колись воно вживалося на позначення лише сьомого дня тижня, вільного від роботи, тобто коли нічого "не делали". У наш час воно означає всі дні тижня. Обсяг лексичного змісту слова розширився. В українській мові такого не сталося.

При звуженні значення семантика слова конкретизується (спеціалізується). Був час, коли слово *пиво* означало всякий напій. У сучасному вжитку в українців, росіян і білорусів воно закріпилося лише як назва напою з ячмінного солоду з невеликим вмістом алкоголю. Слово закріпилося на називанні одного з ряду однорідних напоїв. Назва напою спеціалізувалася.

Подібний процес пережили старогрецьке слово *apothēkē* (аптека), яке втратило давнє значення 'склад будь-яких товарів' і в сучасних європейських мовах функціонує із спеціальним значенням – 'склад ліків'. Звуження

семантики сталося і в слові англійської мови *meat* (вимова *miim*), яке раніше було назвою їжі взагалі, а тепер означає лише 'м'ясо'.

У всіх наведених вище прикладах розширення і звуження значення мали своїм результатом повну втрату словом старої семантики у певній мові. Проте таке трапляється не завжди. Часто старе розуміння слова співіснує з новим. Наприклад, семантика слова української мови *батьківщина* за час свого існування розширилась: від називання спадщини, що передається після смерті батька, до назви місцевості, де народилась і зросла людина, і до позначення країни, громадянином якої вона є. Але при цьому вузьке значення слова не втратилось.

Слово української мови *залізо* утримує давнє, що стало тепер вузьким, значення – 'хімічний елемент, важкий, ковкий метал сріблястого кольору, що утворює в поєднанні з вуглецем сталь і чавун', – паралельно з новим розширеним побутовим значенням як назви маловуглецевих сталей. Подібне спостерігається і в слові російської мови *железо*. Нещодавно в українській мові слово *гурт* набуло звуженого значення: *гурт* – це ансамбль ('група співаків або танцюристів').

§ 75. Лексикологія у вузькому розумінні терміна. Складі функціонування різних шарів словникового складу мови (лексикни). Як зауважувалось у § 64, серед лексикологічних наук виділяється лексикологія у вузькому розумінні слова. Предметом її дослідження є групування лексики: за походженням; за сферою вживання (територіальною варіативністю і соціальною належністю); за стилістичними ознаками; за змінами, викликаними життям суспільства; за активним і пасивним ужитком; за стилістичними властивостями, за співвідношенням даного слова з іншим словом. Розглянемо найважливіші ознаки цих шарів.

§ 76. Лексика мови з погляду походження. Слова споконвічні і запозичені. Прямі і посередні запозичення. За походженням слова поділяються на споконвічні, інакше їх називають питомі, "свої", і запозичені, тобто взяті з інших мов, "чужі".

Терміном "споконвічні слова" стосовно мов певної мовної сім'ї позначаються такі лексичні одиниці, що успадковані з давніх часів від усіх періодів історичного розвитку мови-джерела. В українській мові, яка належить до індоєвропейської сім'ї мов, є слова, що дійшли до нашого часу з індоєвропейської мови-основи, зокрема: *дім, дочка, мати, риба, син, яблуко*; такі слова з деякими відмінностями в звуковому складі і морфологічній будові знані в усіх або в частині мов індоєвропейської сім'ї, до якої належать, крім слов'янських, мови германські, романські, індійські та ін.

Споконвічними в українській мові є спільнослов'янські (або праслов'янські) слова, знані в добу загальнослов'янської єдності (її розпад почався в V-VI ст. н.е.), а саме: *голова, день, дуб, жити, земля, коса, рука, сорочка, чорний, чотири*, я: ці слова є в слов'янських мовах (білоруській, болгарській, польській, російській, чеській та ін.), але їх немає в неслов'янських індоєвропейських мовах (наприклад, англійській, німецькій, іспанській, французькій).

Споконвічну лексику української мови становлять також слова східнослов'янські, що побутували в східнослов'янську добу від VI ст. н.е. до існування Київської Русі, коли ще не було української, російської й білоруської мов, як-от: *білка, дядько, коромисло, снігур, тепер, хороший*; ці слова спільні для всіх трьох східнослов'янських мов, проте їх немає в інших слов'янських мовах (західнослов'янських, південнослов'янських).

Питомий ("свій") шар лексики в українській мові складають власне українські слова, яких немає у споріднених російській і білоруській мовах; їх поява припадає на час формування української мови: *багаття, взагалі, гарний, мріяти, очолити, січень*.

Споконвічна лексика кожної мови передає її лексичну і значною мірою фонетичну специфіку, а також указує на генетичну належність цієї мови до відповідної мовної підгрупи, групи і сім'ї мов.

До розряду "своїх" слів слід відносити також ті слова, які утворилися за словотвірними правилами на базі запозичених основ, коренів чи цілих слів. Такими є, зокрема, слова української мови: *кантіанець* (від *Кант* + *іан* + *ець*), *моторист* (від *мотор* + *ист*), *відеокасета* (*відео* + *касета*).

Поряд із споконвічною лексикою в мовах світу виділяються слова, запозичені з інших мов, що зумовило використання для їх кваліфікації терміна "запозичення".

Поява лексичних запозичень викликана позалінгвістичними (зовнішніми) і внутрілінгвістичними причинами.

Позалінгвістичним фактором, який сприяє перенесенню слів однієї мови в іншу, є наявність більш або менш тісних політичних, економічних, наукових, культурних, культових контактів між народами. Характер контактів накладає відбиток на запозичення. Так, прийняття християнства спричинилося до появи в українській мові запозичень з церковнослов'янської мови (*благословити*), з середньогрецької (*янгол*). Сучасні відносини із Заходом відбиті в допливі в українську мову англіцизмів на зразок *маркетинг, супермаркет*.

Науково-технічні зв'язки, підтримувані зарубіжними країнами з колишнім Радянським Союзом, зумовили появу в англійській, французькій і німецькій мовах слів *sputnik, lunik*, перенесених з російської мови.

Запозичення приходять у мову разом з предметами чи поняттями, що з'являються в житті суспільства. Наприклад, поява на початку XVIII ст. в країнах Європи клавішного інструмента, зробленого італійським майстром Кристофері, зумовила збагачення лексичного складу багатьох мов італійським словом *фортепіано*.

Однак запозичення іноді з'являються і як паралельне найменування існуючих предметів, явищ, дій. Паралелізм існування слів зумовлює утворення синонімів на зразок: укр. *безглуздя* – запозичене з латинської *абсурд*: *нехтувати* – від латинського *ignoro*: *ігнорувати*; рос. *удобство* – запозичене з англійської *комфорт*; *путешественник* – запозичене з французької *турист*.

Відомі випадки, коли перенесені з інших мов лексеми витісняють споконвічні слова. Так сталося з давнім германським *das Ross* (кінь), яке поступово (хоч і не остаточно) витіснилося з повсякденного вжитку словом *das Pferd*, запозиченим з латинського *paraveredus*.

У ряді випадків запозиченню слова з іншої мови сприяють внутрілінгвістичні причини. Вони виявляються, по-перше, в намаганні уникнути полісемії (багатозначності) свого слова, тобто спростити його семантичну структуру і закріпити за "своїм" і "чужим" словами різні смислові відтінки понять, пор.: *джем* (з англ. *jam*) – 'густе варення з фруктів або ягід, що має вигляд желеподібної маси' і давнє українське *варення* – 'зварені в цукровому сиропі, меді чи патоці ягоди або фрукти'; *круїз* (з англ. *cruise*) – 'подорож по воді (на пароплаві)' і *подорож* – 'поїздка або пересування пішки по місцях, віддалених від постійної території проживання'; по-друге, в тенденції до заміни існуючого дво- і багаточленного найменування одночленным, пор.: замість *вправний стрілець – снайпер* (англ. *sniper*); замість *спортсмен, спеціаліст з бігу чи гонок на великі дистанції – стайєр* (англ. *stayer*).

Запозичення бувають прямі і посередні. Перенесення слова безпосередньо з мови в мову вважається прямим запозиченням. Без будь-якого посередництва в російську мову перейшли українські слова *борщ, буханка, галушки*; з російської у французьку *la steppe* ('степ'); з чеської в німецьку – *Petschaft* ('печатка').

Залежно від того, з якої мови було запозичене слово (чи зворот), розрізняють *грецизми* (з грецької), *латинізми* (з латинської), *галліцизми* (з французької), *германізми* (з німецької), *полонізми* (з польської), *арабізми* (з арабської), *українізми* (з української), *русизми* або *росіянізми* (з російської).

Перенесення слова з мови в мову завдяки посередництву якоїсь третьої мови (мови-посередниці) іменують посереднім запозиченням. Відомий в українській мові тюркізм (запозичення з тюркських мов) *майдан* є в свою

чергу запозиченням з арабської мови. Для багатьох іншомовних лексичних одиниць, уживаних зараз в українській мові, посередницьку роль відіграли російська і польська мови. Через російську з скандинавських мов до української прийшло слово *ринок*; через польську з німецької – *тарілка*, *мусити*.

У більшості мов запозичень менше, ніж питомих слів. Майже позбавлені запозичень китайська й ісландська. Проте бувають винятки. За твердженням учених, у сучасній перській мові іншомовні елементи становлять понад 50 відсотків словникового складу. Велику кількість запозичень (особливо з французької мови) нараховує англійська мова.

§ 77. Власне запозичення, їх види. Інтернаціоналізми. Кальки.
Запозичення поділяються на: власне запозичення і кальки.

1. **В л а с н е з а п о з и ч е н н я** – це засвоєні чужомовні слова з близьким до оригіналу звуковим і структурним оформленням. Вони приходять двома шляхами: усним (тобто на слух) або книжним, писаним (за буквами). При цьому звукова оболонка запозичення може відповідати або вимовним нормам мови-джерела або передавати графічну форму запозиченого слова і на цій основі його вимову. Наприклад, слово французької мови *marche* (вим. [марш]) і слово англійської мови *combine* (вим. [комбайн]) засвоєні українською мовою відповідно до існуючих у мовах-джерелах орфописних норм: [марш], [комбайн]. Запозичені ж лексеми російської мови *юниор*, *глицсер* мають своїми прототипами французькі *junior* (вим. [жуніор]), *glisseur* (вим. [глісьор]), у яких узяті їх графічна форма, а за нею “озвучення” букв.

Запозичення може спричинити засвоєння звуків, до цього не відомих мові, яка переймає слово. Так, звук [ж], який не був властивий німецькій мові, тепер засвідчується в запозиченнях з французької мови, пор.: *das Journal* – ‘журнал’ (приблизно вим. [журнал]) з французької *journal*.

Серед власне запозичень виділяють і н ш о м о в н і с л о в а, в а р в а р и з м и, з а п о з и ч е н і с л о в а, і н т е р н а ц і о н а л і з м и.

І н ш о м о в н и м и в в а ж а ю т ь с я с л о в а, н е о с в о є н і п о в н і с т ь ю в м о в і, щ о їх запозичила, з огляду на їхню формальну чужорідність. Формальна чужорідність виявляється головню в незвичності звукосполучень, зокрема: [ао], [іо] в кінці слова: укр. – *какао*, *сольфеджіо*; незвична для української мови м’яка вимова губних, задньоязикових, шиплячих, глоткового перед голосними, наприклад, [y]: *бюст*, *кювет*, *мошкетер* (‘герметична посудина для переміщення рідин за допомогою стиснутого повітря’), *гюрза* (‘отруйна змія’), наявність кінцевих голосних [і], [с], [о], [у]: *таксі*, *безе*, *метро*, *какаду*. Саме їх незвичність усвідомлюється мовцями як іншомовність, що стає причиною невідміюваності частини таких слів. Щоправда, окремі з них

набувають ознак “своїх” слів. Таке сталося зі словом *пальто*, запозиченого з французької мови, яке в українській стало відмінюватися за зразком іменників середнього роду на -о: *пальто*, *пальта*, *пальту*, *пальтом*, *у пальті*; *пальта*, *пальт*, *пальтам*, *пальтами*, *на пальтах*. У російській мові слово *пальто* не змінюється.

Значна частина іншомовних слів характеризується не тільки формальною незвичністю, а й семантичною незрозумілістю. Розкриття їх значень подають словники іншомовних слів.

В а р в а р и з м и (від грец. *barbarismos* – звуконаслідувальне слово, що позначало в греків ‘незрозумілу мову, бурмотання’) – іншомовні слова чи звороти, що не стали загальноуживаними, тому здебільшого трапляються в писемному мовленні в чужомовній графічній передачі, наприклад: *homo sapiens* (лат.) – ‘людина як розумна істота’, *non nocere* (лат.) – ‘не нашкодь’, *idée fixe* (фр.) – ‘нав’язлива думка’, *happy end* (англ.) – ‘щасливий кінець’.

Від іншомовних слів і варваризмів з а п о з и ч е н і с л о в а відрізняються тим, що вони становлять цілком засвоєні лексичні одиниці, зрозумілі щодо форми і значення, а тому не сприймаються мовцями як чужорідні. За цією ознакою вони подаються в тлумачних словниках разом з питомою лексикою, а не в спеціальних, в яких представлені лише іншомовні слова. Серед запозиченої лексики є слова, що сягають спільнослов’янського періоду, і слова, запозичені в останні десятиліття.

Засвоєння запозичених слів супроводжується пристосуванням до фонетичних і граматичних закономірностей мови, що запозичує, тобто мовним освоєнням. Наприклад, у слові французької мови *ordre* (наказ), що прийшло до російської й української мов, є сполучення трьох приголосних (*rdr*), не властиве вимовній нормі східнослов’янських мов. Щоб уникнути небажаного збігу приголосних, в їх сполуку було вставлено голосний, що й дало вимову *ордер*. Слово німецької мови *die Losung* має, як вказує на це артикль *die* і суфікс *-ung*, граматичне значення жіночого роду. Засвоєне українською мовою у вигляді *лозунг*, воно сприймається як іменник чоловічого роду за родовою ознакою української мови – твердим кінцевим приголосним. А слово *nanip*, запозичене з німецької, у якій воно (*das Papier*) є іменником середнього роду, в українській мові не тільки входить до розряду іменників чоловічого роду (за ознакою кінцевого твердого приголосного), а й змінюється відповідно до фонетичної закономірності української мови: у закритому складі [i], у відкритому – [e]: *nanip* – *nanepu*. Тим-то відрізнити “своє” від “чужого” у синхронічному плані часто надто важко. Потрібні історичні дослідження.

Запозичені слова активно входять у дериваційні (словотвірні) процеси, коли на їх основі за допомогою існуючих словотвірних засобів (префіксів,

суфіксів) утворюються нові слова. Так, в українській мові достатньо активним є тип утворення дієслів на **-ува-** (*бойкот* – *бойкотувати*, *телефон* – *телефонувати*): **-ірува-** (*інтерв'ю* – *інтерв'юірувати*): **-изува-** (*стандарт* – *стандартизувати*).

Нерідко запозичення піддаються семантичним змінам. Так, лексема *гімнаст* в українській мові, яка називає людину, що займається гімнастикою як професією, походить від грецького *gymnastes*, що означає “учитель гімнастики”. До речі, і слово *gymnasion* в античній Греції було назвою школи фізичного розвитку.

Інтернаціоналізми. Широкі міжнародні зв'язки і міжмовні контакти зумовлюють поширення в мовах світу слів, які прийнято іменувати **інтернаціоналізмами**. Інтернаціоналізмами вважаються слова, які в однаковому чи близькому звучанні і при наявності того самого значення закріплені в словниковому складі багатьох мов світу. У ролі інтернаціоналізмів виступають наукові терміни (*аналіз*, *синтез*), назви наук (*математика*, *фізика*, *хімія*), політична термінологія (*мітинг*).

Найбільшу групу інтернаціоналізмів європейських мов становлять латинізми і грецизми, які складають кістяк науково-технічної і суспільно-політичної термінології, власних імен, слів на означення понять культури і мистецтва. Зумовлено це великою історичною роллю, яку протягом багатьох століть відігравали в Європі грецька і латинська мови.

Інтернаціоналізми виникають також на базі інших мов. В останнє століття міжнародного вжитку набули слова англійської мови *танкер* (*tanker*), французької *гараж* (*garage*), чеської *робот* (*robot*), російської *совет* (в англ. *sovet*).

Серед інтернаціональної лексики, крім “європеїзмів”, є ряд слів арабського походження: *алгебра*, *цифра*, *алгоритм*, *азимут*, *алкалоїди*.

Своєрідність розвитку мов Сходу зумовила виділення специфічної групи інтернаціоналізмів, властивих тільки цим мовам. Наприклад, арабізми функціонують в узбецькій, перській, турецькій мовах. Інтернаціональними вважаються китайські числівники, поширені в японській і корейській мовах.

Поповнення мов інтернаціоналізмами – невинний процес, що супроводжує неухильно зростаючі наукові, технічні і культурні контакти і який спрямований на задоволення науково-технічних і культурних потреб людства.

2. К а л ь к и. Крім прямого перенесення слів з мови в мову, існує спосіб запозичень, який іменується калькуванням. Калькування – це процес, при якому з чужої мови копіюється зразок творення слова або перймається його семантика, звукове ж його оформлення не переноситься. Інакше кажучи, з слів чужої мови знімаються к а л ь к и (з фр. *саі quе* – ‘копія’). В українській

мові слово *калька* – запозичене з французької, в якій воно пішло з латинського дієслова *calco*, тобто ‘наступати ногами’, ‘залишати сліди, відбитки’.

Кальки бувають словотвірні і семантичні.

Словотвірні кальки – це нові слова, які виникають на базі власного матеріалу за словотвірним зразком іншомовного слова завдяки буквальному перекладу морфологічних частин слова. Це може бути переклад обох частин складного слова, пор.: українське *громовідвід* (з рос. *громоотвод*), російське *правописание* (з грец. *ορθογραφία*, в якому *orthos* – ‘правильний’, *γραφία* – ‘пишу’), українське і російське *безсмертник*, *бессмертник* з французької *immortel*.

Складні слова мови-джерела можуть передаватися напівкалькою, коли одна частина цього слова переноситься у властивому їй звучанні, а інша перекладається (або навпаки), наприклад: укр. *міні-спідниця* (з англ. *mini skirt*), рос. *телевидение* (від грец. *tele* (далеко) і лат. *visio* (видення)).

Семантичні кальки виникають унаслідок перенесення з іншої мови одного із значень співвідносних слів. Ні слово, ні його морфологічні елементи в цих випадках не перекладаються, як це спостерігається в словотвірному калькуванні. Перекладається (переноситься з чужого слова) семантика слова. Відомо, зокрема, що в багатьох європейських мовах семантичного калькування зазнали прикметники конкретного значення, серед них: укр. *червоний*, рос. *красный*, нім. *rot*, які за зразком французького слововживання набули значення “революційний”. Це сталося після французької революції 1848 року, коли “червоними” називали представників революційного крила, а “білими” – реакціонерів.

Семантичною калькою російської мови є вживання слова *гвоздь* у розумінні ‘найголовніше в чомусь’, наприклад, *гвоздь програми*, що перенесене з уживання французького слова *clou* з цим значенням.

Калькуванню піддаються не лише слова, а й фразеологізми (пояснення – в § 92). Тому кальки прийнято поділяти на лексичні і фразеологічні. Прикладом фразеологічних кальок можуть бути дослівні переклади крилатих висловів видатних людей, як-от з англійської *Бути чи не бути?* (В.Шекспір) – *To be or not to be?*, або загальнопоширених сполук, як-от словосполучення на кшталт *упадати у вічі* – з нім. *in die Augen fallen*.

§ 78. Ставлення до лексичних запозичень. Поняття пуризму. Запозичення слів з інших мов – об'єктивний історичний процес, зумовлений постійними і різноманітними контактами між народами. Перенесені з іншої мови слова здебільшого входять до активного вжитку і посідають чільне місце в лексичному складі мови, що їх запозичила. Вони збагачують лексику мови і її виражальні засоби. Без них не уявляється словниковий склад будь-якої

мови, адже з часом запозичені слова освоюються настільки, що стають “своїми” і мовці не уявляють рідної мови без них. Не без здивування вони дізнаються, наприклад, що слово української мови *хліб* запозичене з германських мов, *хата* – з давньоугорської, *Іван* – з івриту.

Звичайно, не всяке запозичення слів з інших мов виправдане. Тим більше, коли є “свої” загальнозрозумілі слова і замінювати їх іншомовними не доцільно.

З усвідомленням потреби обмежити вплив інших мов введенням нової лексики в історії багатьох народів раз у раз виникали і виникають вимоги розгортати боротьбу проти іншомовних впливів. Так з’являються пуристичні (від фр. *p u r i s m e* з лат. *p u r i s* – ‘чистий’) тенденції в ставленні до слів іншомовного походження. Виявляється це в намаганні очистити мову передусім від чужомовних елементів. Сам же процес очищення мови прийнято називати пуризмом (а його прибічників – пуристами). Цей термін означає концепцію, тенденцію, напрямок, мета яких – боротися за чистоту мови, стійкість її норм, у тому числі й проти невиправданих запозичень.

Особливо гостро пуристичні тенденції давали себе знати в періоди становлення національних літературних мов, а також у часи формування систем літературної норми. Так, становлення нової літературної російської мови супроводжувалося боротьбою з активним процесом витіснення російських слів іншомовною лексикою, викликаним штучним насадженням іноземних звичаїв, манер у XVIII ст. Були різні пропозиції протистояти цьому процесу. Так, передові діячі російської культури, науки, мистецтв виступали проти введення до російської мови замість слів *победа*, *крепость*, *донесение* іншомовних *виктория*, *фортеция*, *реляция*. Вони наполягали на відновленні тієї лексики рідної мови, яку необґрунтовано знехтувано і замінено чужомовною. Такі вимоги були справедливими. У них не було нігілістичного (від. лат. *n i h i l* – ‘ніщо’ – заперечення всього) заперечення будь-яких іноземних слів взагалі. Ішлося про невиправдану заміну питомих слів чужомовними. Такий напрям пуризму слід визнати прогресивним.

Тим часом на початку XIX ст. в Росії лунали пуристичні рекомендації іншого змісту: очистити мову від уже узвичаєних запозичень на тій лише підставі, що вони прийшли з інших мов. Пропонувалося замінити, наприклад, слово *эгоизм* – *ячеством*, *гимнастику* – *довкосилием*, *галоши* – *мокроступами*, *атмосферу* – *колоземницей*, *климат* – *погодьем*. Ці пропозиції не одержали підтримки, бо за своєю сутністю були антиісторичні, оскільки не визнавали вже закріплені в мові лексичні одиниці. До того ж вони не позбавлені суб’єктивності, тому що замість відомих слів пропонувалися вигадані словесні штучні утворення. У цьому виявився консерватизм таких рекомендацій. Отже, прогресивною слід визнати лише

боротьбу із засміченням мови непотрібними чужими словами. Прагнення ж усунути з мови закріплені в ужитку запозичення і замінити їх на штучно утворені позбавлене здорового глузду. Така логічна оцінка, яка підтверджується практикою.

У різні часи пуристичні тенденції (прогресивні й консервативні) спостерігалися в Болгарії в боротьбі з тюркізмами, в Чехословаччині – з германізмами.

Пуризм мав місце і в період формування системи літературної української мови в 20-ті роки XX ст. Відчутно він проявився у зв’язку із створенням національної термінології в різних галузях науки для потреб створеної після 1917 року Академії наук України, розширенням мережі вищих і середніх навчальних закладів з викладанням українською мовою. Прагнучи ствердити самобутність української мови і висловити непримириме ставлення до будь-яких запозичень, делто з пуристів пропонував замінити, наприклад, давнозапозичені, усталені *екватор* на *рівник*, *маятник* на *хитун*, *фільтр* на *цідило*. Ці крайні пуристичні пропозиції не були прийняті.

Мовний пуризм, який мав і має місце в різних країнах, пов’язаний не тільки із бажанням очистити мову від іноземних слів і виразів. Сьогодні поняття пуризму розширило свій зміст. У широкому сенсі пуризм розуміється як вияв надмірної турботи про чистоту літературної мови, що виявляється в обереганні її від іноземних запозичень, від різного роду новотворів, а також у неприйнятті елементів нелітературного мовлення, що огрублює і спотворює мову. Однак у його застосуванні слід бути надто обережним. У зв’язку з цим доречно згадати науково виважені й історично підтверджені слова І. Франка про літературну мову: “Кожна літературна мова доти живе і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи групи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору”¹. Мовний взаємовплив неминучий, але до нього треба ставитись зважено. Діалектний вплив невідворотний, проте має бути обґрунтований. У такому розумінні пуризм прийнятний.

Значить, у пуризмі є позитивні і негативні сторони. Позитивним є піклування про збереження самобутності мови, орієнтація на дотримання виробленої літературної норми і розвиток словотвірних і стилістичних ресурсів. Негативним слід визнати відмову від освоєних мовою запозичень і заперечення загальновизначаних новоутворень.

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1982. – Т. 37. – С. 207.

Пуризму як прояву історично мало обґрунтованих і чисто формальних вимог до норм мови протиставляється виважена боротьба з використанням чужомовних слів замість питомих, за мовленнєву культуру проти порушень її узвичаєних норм. Така боротьба виправдовувалася на всіх етапах розвитку літературних мов. Вона виправдовується і нині.

У сучасній Франції, наприклад, на державному рівні здійснюються заходи, спрямовані проти надмірного поширення англіцизмів (американізмів) через рекламу, телебачення, радіо.

Для українського суспільства сьогодні актуальними є, з одного боку, рішуче неприйняття немотивованих замінь узвичаєних в українській мові слів. А таких прикладів безліч. Знані всіма мовцями слова *крамниця*, *магазин* повсюдно замінюються на *маркети*, *бутики*. Вони і в рекламах, і на телебаченні й радіо. До найбільш улюблених потрапили слова *супер* (*супермаркет*, *суперклас*, *супершоу*, навіть *суперякість* за *суперціною*). З використанням немотивовано вжитих слів губиться точність передачі поняття, почуття, які можна диференційовано передати українськими словами. Так, замість слова *проблема* (як у виразі *У мене проблеми*), яке позбавлене відтінків, можна вжити *трудність*, *складність*, *затримка*, *сварка*, *журба* тощо. Не можна виправдати не відповідне ситуації вживання слова *нонсенс*, замість якого у відповідних ситуаціях можна вживати узвичаєні *дурість*, *безглуздя*. Засилля мови іноземними словами – свідчення безвідповідальності тих, хто робить це. Однак немає достатніх підстав заперечувати загальноживаність таких англоамериканізмів, як *менеджер*, *маркетинг*, тим більше вимагати їх заміну на слова *управитель* і *ринкування*.

З другого боку, важливого значення на сьогодні має набирати рух проти калічення рідної мови різного роду молодіжними сленгами, огрубленням мовлення, поведінки і взаємовідношень.

Ефективність боротьби за культуру мовлення бачиться лише в результаті дійових заходів на державному рівні.

§ 79. Лексика з погляду її вживання. Загальнонародна і діалектно та соціально обмежена лексика. Сферу вживання лексики передусім визначають дві форми мови – усна і писемна. Відповідно до цього розрізняють усно-розмовну (або розмовну) і книжно-літературну (або книжну) лексику. Розмовна лексика складається історично з різних діалектів незалежно від книжної лексики. У ній виробилася чітка закріпленість семантики і граматичних особливостей за певними словами. Цієї закріпленості дотримуються мовці всієї території поширеності мови: різної територіальної, соціальної і професійної належності. Саме це й становить основу для утворення літературної мови, а відтак і книжної лексики. Книжна лексика

базується головню на словах розмовного (за участі діалектів) характеру, до якої додаються лексичні елементи суто книжного вжитку (офіційно-ділові, наукові, публіцистичні слова), вироблені в процесі функціонування писемності. Сфера поширеності розмовної лексики (основною ознакою якої є її використання в усному мовленні) – повсякденний побут мовців. Місце книжної лексики – офіційні документи, наукові трактати, художня література, преса.

Уся сукупність слів тієї чи іншої мови поділяється на загальну розмовну лексику, діалектизми, професіоналізми, жаргонізми (або арготизми), книжну й загальномовну лексику.

Загальна розмовна лексика становить собою набір слів, використовуваних на всій території розселення певного народу. Це – наприклад: укр. *біготня*, *класти*, *латати*, *урядовець*; рос. *балагур*, *карануз*, *лихач*.

Різновид загальнонародної лексики, не обмеженої територіальними чи вузькосоціальними рамками, становлять просторіччя, інакше – просторічна лексика. Вона засвідчується в мовленні осіб, не знайомих з літературною мовою. Це слова на зразок: укр. *вичунювати* ('одужувати'), *достобіса*, *ружжю*; рос. *балбес*, *кальмичик*, *левак*. Просторічні слова досить часто відзначаються грубістю, тому їх використання небажане.

Діалектизми – своєрідні мовні елементи місцевих діалектів. Так, слово *вуйко* (дядько по матері) є діалектизмом, бо відоме воно лише в гуцульських і надпрутських говірках. Вузьке місцеве значення має і слово *вагани* (ночви), його знають лише на Лівобережній Україні.

Професіоналізмами називають слова, що їх вживають люди, об'єднані певною виробничою діяльністю. Професіоналізми становлять специфічну термінологію певної виробничої галузі, як-от: *алібі* – юридичний термін, що означає 'перебування обвинуваченого в момент злочину в іншому місці як доказ його непричетності до злочину'; *авізо* – фінансовий термін: 'повідомлення про зміни в стані взаємних розрахунків, про переказ грошей, висилання товарів тощо'; *сторно* – 'бухгалтерський запис, яким виправляється припущена в попередніх записах помилка'.

Жаргонізми (арготизми) – слова, що вживаються групою людей, не об'єднаних територіально і не пов'язаних виробничими інтересами. Вони засвідчуються в мовленні кримінальних осіб або осіб, об'єднаних віком, – студентів, школярів.

Між загальнонародною та діалектно і соціально обмеженою лексикою немає неперехідних меж. Найчастіше порушують це розмежування діалектизми і професіоналізми, які переходять до складу загальнонародної лексики. Українське *батрак* було територіально обмеженим словом.

діалектизмом. Тепер воно загальнономовне. Професіоналізмом за походженням є російський арготизм *дрейфить* ('відступати перед труднощами'). Він прийшов з морської лексики. Професіоналізмом було також російське слово *вздор* (дурнища, нісенітниця), яке колись означало 'стружки, сміття'. "Все то вздор, чего не знает Митрофанушка", – говорила Простакова у комедії Д.І.Фонвізіна "Недоросль" ("Недоросток"). Тепер стало загальнономовним.

Відбувається також зворотний процес: професіоналізація окремих загальноновживаних слів. Це помічається передусім у семантиці слів, які піддаються деякому переосмисленню, наприклад: *головка* (болта, гвинта), *борідка* (ключа), *лапка* (гайка з лапкою). Професіоналізація лексики може супроводжуватися появою своєрідного наголосу, з яким слово сприймається як професіоналізм, наприклад: укр. і рос. *кв́ртал* – у мовленні бухгалтерів (за нормою наголос має бути на другому складі – *квартáл*); *іскра́* – у мовленні автомобілістів (нормативна вимова *іскра*): *кóмп'юс, ра́порт* – у мовленні моряків (при нормативному наголошуванні: *кóмп'юс, ра́порт*) У моряків, до речі, кораблі *ходять*, а не *плавають*.

Книжна лексика характеризується пов'язаністю з книгою, а відтак і недоречністю в розмовному вжитку. Так, виразну книжність несуть у собі слова української мови *адекватний, акцентувати, високоповажний*; російської – *возвеличить, жизнеописание* тощо. Щоправда, значна кількість книжних слів використовується і в усному мовленні. Зумовлено це темою розмови, спеціальністю співрозмовників.

Загальнономовна лексика – найбільший шар лексики, який обіймає елементи як усної, так і писемної форми мови. Це – слова, що не мають ні розмовного, ні книжного забарвлення, як-от: укр. *водити, великий, далекий, їздити, жатва*; рос. *ведомость, достижение, елка* та ін. Лише ці зразки дають можливість висновувати, що загальнономовна лексика – це слова основного словникового фонду мови, які обіймають усі сфери людського життя і які дають початок новотворам, завдяки яким розширюється і збагачується лексичний склад мови.

§ 80. Стилістично забарвлена і стилістично нейтральна лексика. Відповідно до двох форм мови – усної і писемної, а також різних сфер її застосування – мова традиційно поділяється, як зауважувалось, на стилі: офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній, розмовно-побутовий. Поділ мови на ці функціональні різновиди пов'язаний з розрізненням тих мовних засобів, які існують у загальнонародній мові для задоволення відповідної мети вислову. Стилістичне розшарування властиве передусім лексичним елементам, які закріплюються у своєму вжитку за певними мовними стилями. Це й дає змогу класифікувати лексику кожної мови з

стилістичного погляду. Наприклад, слова *індукція* і *дедукція* належать до наукового стилю, слово *читалка* (читальний зал) і *самописка* (авторучка) – до стилю розмовно-побутового, а слова *розписка* і *протокол* становлять приналежність офіційно-ділового стилю. Проте таке розмежування словникового фонду не вичерпує всіх стилістично забарвлених одиниць мови. У лексичному фонді будь-якої мови нараховується велика кількість експресивної лексики. За експресивним забарвленням вона поділяється на слова урочистого, піднесеного плану, презирства або зневаги, жарту чи іронії, ласкавості чи пестливості, фамільярності або грубості. Усі вони становлять стилістично забарвлену лексику.

Звичайно, стилістичній диференціації піддається не вся лексика. У кожній мові є слова, позбавлені емоційного забарвлення і чіткої закріпленості за відповідним мовним стилем. Таку лексику називають нейтральною, або міжстильовою. Вона становить складову частину кожного мовного стилю і створює контекст, у якому розпізнається специфічно стильове вживання слів і виразів. Жоден стиль мови немислимий без цього важливого шару лексики.

§ 81. Змінність лексики, зумовлена змінами в житті суспільства і розвитком мислення. Неологізми. Помітною особливістю лексики у зіставленні з іншими одиницями мови є її безпосередній зв'язок з життям суспільства. Зміни, які стаються в житті народу, в суспільних відносинах, знаходять відображення в лексичі. Поява нових предметів, виникнення нових понять фіксується в мові створенням нових найменувань або зміною семантики тих чи інших слів. З'являються неологізми (від грец. *neos* – 'новий' і *logos* – 'слово') – новоутворені слова або сполуки слів, які не набули ще широкого вжитку.

Доля неологізмів різна. Одні з них ніколи не потрапляють до активного діючого словникового фонду, інші перетворюються в загальноновживані одиниці і переходять до активного словникового запасу, внаслідок чого перестають бути неологізмами. Це означає, що неологізм – поняття конкретно історичне. У момент його появи і протягом певного часу лексичне новоутворення сприймається як неологізм. У подальшому його новизна може втрачатися, і час виникнення певного новотвору встановлюється тільки спеціальними дослідженнями. Так, історичні розвідки становлення лексики російської мови показують, що слова *предмет, общество, очертание, разумность, достоверность, естественность* були неологізмами приблизно 250 років тому. Їх творцем був відомий російський учений і поет В.К.Тредьяковський. Уведення в ужиток слів *промышленность, впечатление, пароход* пов'язується з творчістю М.М.Карамзіна. Сучасним поколінням ці слова не сприймаються як неологізми. В українській мові приблизно до

періоду другої половини XIX ст. належить виникнення слів *людство*, *збірник*. Слово *звіт*, що органічно увійшло в українську мову, вперше вжив І.Г.Верхратський, учений і один з учителів І.Франка. Слова німецької мови *Unbewußtsein* ('несвідомість') і *bewußtlos* ('несвідомий') були вперше вжиті 1776 р. У свій час слово *логарифм* уведене Ніпером, *інерція* – Ньютоном.

Зрозуміло, що точне датування новотворів можна зробити лише за наявності відповідних писемних пам'яток, хоч і вони не гарантують від можливих неточностей. Важко, наприклад, напевно сказати, коли східні слов'яни почали користуватися окулярами. Проте один з документів, датований 1636 роком, свідчить про існування цього предмета вже в першій половині XVII ст. На той час слово, що позначає цей предмет, було неологізмом.

Коли неологізм стає загальноновизнаним, тобто втрачає новизну, мовці навіть не уявляють, як суспільство обходилося без нього. Ми настільки звикли до таких слів, як *аеробус*, *космоплавання*, *універсам*, *чорнобилець*, що не одразу повіримо в те, що 20 – 50 років тому про ці назви і поняття люди не мали уявлення. Сьогодні ми є свідками появи в українській мові нових слів, таких як *приватизація*, *реалізатор* (продавець у лотку), *рухівець* (член партії Руху).

Розрізняють два типи неологізмів: лексичні і семантичні.

Лексичні – це новоутворені слова, що формуються з уже відомого мовного матеріалу на основі власних словотвірних законів. Саме тому неологізми, як правило, мають прозору морфологічну будову, а їх значення мотивовані. У цьому легко переконатися. Слово української мови *літак* свого часу (початок XX ст.) утворилося з давно існуючого кореня *-літ-* (пор. *літати*) і суфікса *-ак-*; за існуючою в українській мові словотвірною схемою елементи слів *народні депутати* склали абревіатуру *нардени*, яка в 90-х роках сприймалася як неологізм. Тепер це слово – елемент активного вжитку.

Семантичні неологізми – це нові значення, які з'являються в існуючих словах. Приклад такого неологізму становить слово української мови *супутник*. До недавнього часу воно побутувало із значеннями: 'той, хто з ким-небудь здійснює подорож'; 'те, що супроводить щось'; 'небесне тіло, яке рухається навколо планети, зорі'. З появою в 50-х роках штучних супутників це слово набуло нового значення – 'прилад, що запускається в космос з науковою (або практичною) метою і рухається навколо якогось небесного тіла'. Сьогодні це значення в слові *супутник* не сприймається як неологізм. Відоме в українській мові слово *вірус* у сполученні *комп'ютерний вірус* функціонує із значенням 'спеціально створеної програми, що вносить розлад в інші комп'ютерні програми', що оцінюється як семантичний неологізм. Подібних прикладів безліч: *стінка* ('шкаф, що займає всю стінку'),

платформи ('туфлі на товстій підшві'), *відмивати* ('легалізувати, уводити в обіг гроші, які зароблені незаконно').

У національних мовах кількість зафіксованих у газетах і журналах протягом року лексичних і семантичних неологізмів складає десятки тисяч. Це обумовлено соціальною потребою в називанні нового, а також завданнями експресивно-емоційної, стилістичної виразності. Уявлення про кількість появи неологізмів дають випуски серії "Новое в русской лексике", здійснені в 60 – 80 роки XX ст. Кожен випуск містив понад 2500 новотворів з поясненнями значень і вказівкою на джерело фіксації. Подібні видання здійснені й українськими лексикографами.

Неологізми бувають загальномовні й індивідуальні. Ознакою перших є їх загальнопоширеність. Всенародного визнання набули в українській і російській мовах неологізми останнього півстоліття й останніх десятиліть: *електровоз*, *тепловоз*, *спецназ*, *касетник* (касетний магнітофон). Вони кимсь були утворені для позначення нових предметів чи вираження нових понять. Їх роль номінативна, "називальна". Мовців цікавлять слова, а не їх автор, якого ніхто, крім спеціалістів (і то не завжди), не знає.

Неологізми індивідуальні – це індивідуально-авторські новотвори діячів науки, мистецтва, літератури. Вони відомі здебільшого в контексті, в якому функціонують, наприклад:

Розцвітай же, слово,
І в родині, і у школі, й на заводі, і у полі
Пречудесно, пречудово –
Розцвітай же, слово! (П.Тичина).

Такі неологізми називають ще індивідуально-стилістичними, оскільки вони створені автором певного твору з певною стилістичною метою. У поезії П.Тичини вони вжиті для підкреслення збільшеної міри якості розцвітання рідного слова.

Індивідуальні неологізми відіграють велику роль в образному змалюванні дійсності. Не випадково в творчості кожного поета і письменника можна знайти власні новотвори: у Лесі Українки – *чарівливий* (співець), у Д.Павличка – *змозолілі* (пальці), у М.Стельмаха – *веселозубий* (чоловік).

На відміну від загальномовних неологізмів вони, як правило, не набувають поширення, не входять до активного словникового складу мови. Щоправда, деякі новоутворені письменниками і вченими слова стають загальноновживаними. Таке сталося з словом *росток*, що його ввів у російську і українську мови видатний вітчизняний учений XIX ст. М.О.Максимович. Видатному українському письменникові XIX ст. М.Старицькому завдячуємо утворенням слова *мрія*, І.Франку – слів *поступово*, *чинник*.

Загальнонародне освоєння нових слів – складний і досить тривалий

процес. Суспільство чутливе до нововведень. Якщо вони відповідають запитам спілкування, мовці їх приймають; коли ж у соціальних відносинах відбуваються зміни, нещодавно утворені неологізми перетворюються в історизми (див. § 83). Таке сталося з словами *жовтень, колгосп, трудовень*, які в 20-ті роки ХХ ст. були неологізмами, а тепер стали історизмами.

Поява нових слів – свідчення зміни словникового складу, зокрема ознака його поповнення. Вивчення неологізмів має теоретичне значення: їх аналіз дозволяє виявляти активні процеси словотворення, а значить встановлювати тенденції розвитку мови – організму живого, динамічного, пов'язаного з життям і змінами суспільства. Однак рухомість лексичного складу характеризується не тільки виникненням неологізмів.

§ 82. Оказіоналізми. До розряду новоутворених слів відносять і оказіоналізми (від лат. *o c c a s i o n a l i s* – ‘принадійний’, від *o c c a s i o* – ‘нагода’) – слова, що не відповідають загальноприйнятому вживанню, мають виразно індивідуальний і, як правило, одноразовий характер. Доводилось, наприклад, чути, як один мовець назвав *козлятниками* тих, хто грає в доміно “на козла”. Незвичне слово виникло в специфічній ситуації і використане однією особою, що робить його елементом одноосібного користування. Проблема виділення серед нових слів окремої групи оказіоналізмів складна. Так, лексеми української мови *першачки* (першокласники), російської *самоварничать* (пити чай з самовара) на думку одних мовознавців визнаються різновидом неологізмів, за твердженням інших – це відмінні від неологізмів елементи лексичної системи – оказіоналізми. Складність у визначенні статусу оказіоналізмів викликана тим, що і термін “неологізм”, і термін “оказіоналізм” пов'язані спільним змістом: це – новотвори, що важко диференціюються, які з них неологізми, а які – оказіоналізми.

І все ж є деякі ознаки, за якими не можна ставити між ними знак рівності. На відміну від неологізмів оказіоналізми звичайно утворюються з порушенням словотвірних законів або будуються за зразком непродуктивних або неактивних схем словотвору. Український письменник Борис Харчук написав: “Самозакоханий начальник *розліктився* на столі”. Дієслово *розліктитись* становить зразок оказіоналізму, будова якого не узгоджується з діючими в українській мові продуктивними словотвірними схемами: дієслово з префіксом *роз-* від іменників не утворюються.

Подібного типу оказіоналізм ужито в газетній замітці про харківського байкаря Віктора Лагозу. Відзначаючи його ще молоді роки, газета пише, що в нього все попереду, що він багато чого *набайкує* про наші дні. Поєднання префікса *на-* з іменниковим коренем *-байк* – нетипове для української мови в словотвірній моделі дієслів.

За непродуктивною моделлю словотворення побудовано й оказіоналізм *зенітвець* (солдат, що обслуговує зенітні гармати): суфікс *-івець* поєднано з назвою предмета, що нетипово для української мови.

Оказіональні утворення часто засвідчуються в мовленні дітей, які починають освоювати мову. Згадаймо хоч би відоме російське *намакаронился* (тобто наївся макаронів), утворене хлопчиком, про якого є згадка в книзі російського письменника К.І. Чуковського “От двух до пяти”.

Якщо з таких позицій виділяти своєрідні новотвори, то поняття терміна “оказіоналізми” окреслюється більш чітко. За неологізмом залишається розуміння його як новотвору, побудованого за діючими словотвірними моделями.

§ 83. Застарілі слова. Історизми. Архаїзми. Паралельно з появою нових слів і виникненням нових значень словниковий склад переживає і процеси, за якими слова виходять з активного вжитку або втрачають деякі із значень. Такі слова називають застарілими.

Термін “застарілі слова” застосовується до лексичних одиниць, що або повністю втратили активне використання, або зберігаються в пасивному словнику й здебільшого залишаються зрозумілими носіями мови. До слів, що зараз зовсім не вживаються, належать, наприклад, *синовець* (син брата), *сестриниць* (син сестри). Їхня семантика затемнена для сучасних мовців. Дещо іншого плану застарілі слова на зразок *сплох, яснотельможний*, які, будучи елементами пасивного словника, зрозумілі нашим сучасникам.

Сукупність подібного зразка слів утворюють систему застарілої лексики. Залежно від причин застарілості виділяється два їх розряди: історизми й архаїзми.

Історизми – слова, що вийшли з ужитку у зв'язку із зникненням позначуваних ними реалій історичного минулого. Серед них – назви старовинного одягу (*кобеняк, каптан*), назви зброї (*секира*), назви грошей (злотий), знярядь праці (*рало*). Історизмами, що залишилися з часів Київської Русі, є слова *посадник* (‘намісник князя для управління містом, областю чи обраний вічем правитель міста’), *послух* (‘свідок на суді’), *кмет* (‘витязь’).

Поняття певної історичної доби (до 1917 року) передають історизми *десятина, наділ, десятицький, соцький, городовий*.

Історизмами стали слова недавнього минулого, наприклад, *МТС* (машинно-тракторна станція), *радгосп* (радянське господарство), *раднарком* (Рада народних комісарів). Історія мов знає випадки відновлення в нових умовах розвитку суспільства старих назв, тобто введення архаїзмів до активного словника. Таке в 40-ві роки ХХ ст. сталося з словами *офіцер, генерал*, а в останні десятиліття з лексемами *прапорщик, хорунжий*.

Історизми як засіб створення колориту відповідної епохи використовуються письменниками. Без них не уявляється підручник з історії, історична наукова розвідка. У змалюванні історичних подій у художньому творі чи науковому трактаті історизми замінити нічим, бо вони не мають синонімів у сучасній мові.

На відміну від історизмів *архаїзми* – це застарілі слова, що вийшли з активного вжитку, будучи заміненими синонімічними лексичними одиницями. Так, у сучасній українській мові з двох слів (*чоло* і *лоб*), що позначають ту ж саму частину людського тіла, перше є архаїзмом, бо витіснене синонімічним словом *лоб*. Архаїзми існують тільки на тлі (на фоні) слова, що з'явилося на позначення тієї ж самої реальії (від лат. *г е а л і с* – 'речовий, дійсний'). Наприклад, активно вживане в сучасній українській мові слово *кінематограф* протиставляється застарілому *ілюзіон*. Реалія – одна, слова для її називання різні. Вони різняться характером текстового використання, зумовленого задумом письменника, поета, журналіста.

Архаїзми вживаються для найменування сучасних понять і явищ тільки з певною стилістичною метою. Так, архаїчною формою *єсть* П. Тичина надає урочистого забарвлення текстові вірша, що починається словами *Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була*. Виразно іронічний відтінок створює архаїзм *благоденствіє* ('спокійне щасливе життя') в такому контексті вірша Т. Шевченка, як: *Добрідень же, новий годе, в торішній свитині! Що ти несеш в Україну в латаній торбині? Благоденствіє, указом новеньким повите*. Тому архаїзми вважаються категорією стилістичною. Вони входять у синонімічні гнізда, чим поповнюють арсенал образних засобів мови, пор.: *ланіти* – *щоки*, *уста* – *губи*, *грядущий* – *майбутній*.

Кожна мова має свою систему архаїзмів. Це треба враховувати в аналізі близькоспоріднених мов. Наприклад, в російській мові слово *очи* – є архаїчним, йому відповідає сучасна лексема *глаза*. В українській мові слово *очи* – не архаїзм. Подібне і в прикметниках російської мови *червонный* (архаїзм, бо є *красный*) і української мови *червоний* (не архаїзм).

§ 84. Слова активного і пасивного вжитку (активна і пасивна лексема). Аналіз архаїзмів та історизмів дає підстави твердити, що вони, не будучи широкоживаними, складають шар пасивної лексики. Крім архаїзмів та історизмів, до пасивного запасу належать неологізми, які тільки-но з'явилися в мові і не стали ще загальноновизнаними. Отже, архаїзми, історизми і неологізми становлять пасивну лексику.

Протилежним пасивному є шар активної лексики, до якої входять слова повсякденного вжитку в різних сферах спілкування. До активного запасу лексичних елементів належать з дещо обмеженим функціонуванням наукові,

технічні і мистецькі терміни, а також професійні й емоційно забарвлені слова. Вони, хоч і не є загальнонародними, досить активно використовуються певною частиною суспільства. Саме тому ці слова вважаються одиницями активного словникового фонду.

Таким є розподіл об'єктивно існуючих загальномовних шарів активної і пасивної лексики. Діалектизми й жаргонізми не розглядалися тому, що вони лежать за межами літературної мови.

§ 85. Групування слів за семантичним відношенням між ними.

Семантика слова визначається не лише здатністю слова позначати ті чи інші явища позамовної дійсності. Вона також характеризується властивістю співвідноситися з іншими словами. За різними співвідношеннями певного слова з іншим або іншими в лексичній системі виділяються синоніми (і пов'язані з ними евфемізми, дисфемізми, табу), антоніми, омоніми.

§ 86. Синоніми. Терміном "синоніми" (від грец. *συνώνυμος* – 'однойменний') прийнято називати слова однієї частини мови, що частково або повністю спільні за лексичним значенням, але відмінні значеннєвими чи стилістичними відтінками. Так, близькими за значеннями (але не тотожними, бо різняться семантичними і стилістичними нюансами) є слова а) *договір* ('визначення певного кола обов'язків, покладених в основу діяльності осіб, установ, держав') – *контракт* ('звичайна комерційна угода') – *пакт* ('міжнародний договір значної політичної ваги'); б) *радіти* ('відчувати задоволення з чогось') – *веселитись* ('розважатись') – *торжествувати* ('радіти великій удачі'). Це – синоніми.

Іноді групу синонімів становлять слова на зразок: укр. *азбука* – *алфівит*, *багатозначність* – *полісемія*, *воротар* – *голкипер*; рос. *самолет* – *аэроплан*, *языкознание* – *лингвистика*, англ. *fast*, *rapid*, *quick*, *speedy* – 'швидкий'. Їх особливість у тому, що вони позначають ті самі предмети, явища, дії без будь-яких значеннєвих відтінків чи емоційно-експресивних забарвлень, тобто їхні значення тотожні.

Слова обох цих груп включаються в синонімічні словники як елементи синонімії певної мови. Терміном "синонімія" визначається тип семантичних відношень слів, що виявляється в повному чи частковому збігові їх лексичного значення.

Як об'єкт наукового дослідження більшу увагу привертають слова близької семантики, які тільки й визнаються синонімами у власному розумінні цього слова. Слова ж, ідентичні в своєму значенні, іменуються словами-дублетами, вартість яких оцінюється лише за їх властивістю усувати в тексті повторення тих самих слів. Їх ще називають абсолютними синонімами.

Щоправда, такі назви подібних слів правомірно визнати умовними. Хоч цим словам притаманне тотожне значення, все ж вони мають розбіжність у сполучуваності з іншими словами. Наприклад, один з розділів мовознавства називають “Структурна і прикладна лінгвістика”, а не мовознавство.

Далі мова йтиме лише про синоніми, спільні значенням, а не абсолютні синоніми.

Починаючи їх аналіз, ще раз наголосимо, що визначальною ознакою синонімів є критерій близькості, а не тотожності їх семантики. Саме тому синонімами вважаються слова, що мають спільне ядро значень, але відрізняються смисловими або стилістичними відтінками. Наприклад, слова *хоробрий, сміливий, відважний* об’єднані спільним значенням – ‘той, що не знає страху’, і водночас кожному з них властиві значеннєві нюанси: *хоробрий* – ‘той, що виявляє хоробрість’, *сміливий* — ‘той, що не тільки не знає страху, а й рішучий у подоланні перешкод’, *відважний* – ‘той, що виявляє особливу сміливість, відвагу’.

Синоніми бувають ідеографічні, стилістичні і семантико-стилістичні.

Ідеографічні (від грец. *idea* – ‘поняття’), або семантичні, синоніми – це стилістично нейтральні слова, які відрізняються одне від одного відтінками основного, спільного для кожного з них значення. Слова *хоробрий, сміливий, відважний* становлять зразок ідеографічних синонімів. Семантичними синонімами є, наприклад, лексеми російської мови *продолжаться – длиться – тянуться* (перше слово вказує на розпочату дію, яка не закінчується; друге – виражає дію, що продовжується тривалий час; третє – дію, яка тягнеться настільки довго, що починає надокучати); слова німецької мови *verbrauchen, ausgeben*, перше з яких означає ‘витрачати матеріали, їжу’, а друге – ‘витрачати гроші’; лексеми англійської мови *soon, instantly, swiftly*, перше з яких має значення ‘скоро’, друге – ‘одразу’, третє – ‘швидко’.

Ідеографічні синоніми бувають у всіх (крім числівника) повнозначних частинах мови: *актор – артист, останній – кінцевий, усякий – будь-який, остигати – холонути, особливо – своєрідно*.

Стилістичні синоніми являють собою тотожні за значенням слова, але відмінні в стилістичному вживанні. У ролі стилістичних синонімів виступають передусім архаїзми, яким у сучасній українській мові відповідають інші назви тих самих предметів, явищ, дій. Вони вживаються переважно в художніх творах з метою відтворення історичної епохи або надання вислову необхідного стилістичного забарвлення (урочистості, піднесеності або іронії, сарказму). Наприклад, у синонімах української мови *зуби – уста*, семантика яких тотожна, перше слово є загальноновживаним, друге – відоме як лексема архаїчних виразів і як елемент поетичної мови, пор.: *ні*

пари з уст – ‘мовчки’; Моя ти доле молодая! <...> Учи неложними устами сказати правду (Т.Шевченко).

У ряді випадків до синонімічного ряду входять запозичені слова. Сфера їх поширення вузька: вони сприймаються як слова книжні, а в усному вжитку можливі у мовленні спеціалістів, пор.: *байдужість – апатія, оплески – аплодисменти, краєвид – ландшафт, пейзаж*.

Стилістичними синонімами виступають також грубі слова, як-от: укр. *обличчя – пика, балакун – базікало*; рос. *голова – башка, спать – дрыхнуть*.

Семантико-стилістичними синонімами вважаються слова, що відрізняються не лише стилістичною забарвленістю, але й деякими значеннєвими відтінками. Лексеми російської мови *идти і плестись* – семантико-стилістичні синоніми. Відмінність їх стилістична в тому, що слово *идти* – стилістично нейтральне, а слово *плестись* – розмовне, крім цього, воно має додатковий смисловий нюанс: *плестись* – це йти поволі, насилу переставляючи ноги. Такого ж типу й синоніми української мови *їсти – жерти*. На відміну від лексеми *їсти* синонім *жерти* і стилістично забарвлений (це вульгарне слово), і семантично дещо відмінний: *жерти* означає ‘жадібно їсти’.

Сукупність синонімів різного виду на позначення близькоспоріднених явищ утворює синонімічне гніздо, або синонімічний ряд. У кожному синонімічному гнізді (ряді) виділяється основне слово, яке іменується стрижневим, або домінантою (від лат. *dominans* – ‘пануючий’). У тлумачних словниках таке слово синонімічного ряду називають заголовним. У ньому найповніше виражається значення, властиве всьому ряду синонімів і кожному з них окремо. З ряду синонімів української мови: *завжди, постійно, повсякчас* – слово *завжди* виділяється як домінанта; серед синонімів *ювілей, річниця* стрижневим є перше слово.

Визначення домінанти – річ досить складна. Заважає цьому багатозначність слів. Часто трапляється так, що те ж саме слово може входити в різні синонімічні гнізда: в одні – як домінанта, в інші – як рядовий синонім. Слово української мови *робота*, означаючи ‘зусилля, що їх спрямовує людина на виконання чогось’, є домінантою в синонімічному гнізді – *робота, праця, заняття, діло*. Коли ж воно сприймається як результат праці, тоді стає в ряд таких синонімів, як *твір, виріб, продукт і робота*.

Полісемія викликає труднощі і в доборі відповідних синонімів, бо кожне значення полісемічного слова вимагає своєрідного синонімічного ряду. У “Короткому словнику синонімів української мови” (Київ, 1960) П. М. Деркача слово *верх* у розумінні ‘верхів’я дерева’ має синоніми *верхів’я, верхівка, верховина, верховіття*. Це саме слово із значенням ‘вершина гори’ об’єднує ряд таких синонімів, як *верхів’я, вершина, шпиль* і обласне *грунь*.

Надто часто трапляються випадки, коли різні слова, які не мають спільного значення, в певному контексті сприймаються як синоніми. Наприклад, у репортажах про футбольні матчі коментатор радіо і телебачення називає гравців однієї з команд то *динамівцями*, то *гостями*. Ці слова в лексичній системі української мови не синоніми. Але в певній ситуації, у відомому слухачам (і глядачам телевізора) контексті вони розуміються як одиниці одного синонімічного ряду. Звідси і назва "контекстуальні, або ситуативні, синоніми".

Поняття "синонімія" включає не лише синоніми-слова (пор.: укр. *завірюха, хуртовина; майдан, площа, плац; рішучий, категоричний*; рос. *любить, боготворить, обожать; прочно, надійно, твердо, крепко*), а й синоніми-фразеологізми. Синонімічними можуть бути: а) слова і фразеологізми (напр.: укр. *пожежа – червоний півень, обдурити – обвести навколо пальця, нерідко – часто-густо*; рос. *молчать – держать язык за зубами*); б) фразеологізми і фразеологізми (напр.: укр. *ні пари з вуст – пеначе в рот води набрати; ніде голкою ткнути – ніде курці клонутися – ніде яблуку впасти – ніде пальцем просунути*; рос. *куда Макар телят не гонял – куда ворон костей не заносил*).

Термін "синонім" використовується і в граматиці. У синонімічні відношення вступають форми слів і синтаксичні конструкції. Так, форми інфінітива на *-ти* і *-ть*, допустимі в українській мові (*ходити* і *ходить, писати* і *пишать*), становлять синоніми; форми на *-ти* належать книжним стилям, форми на *-ть* – розмовно-побутовому. У стосунках синонімічного вираження думки перебувають прості речення з дієприслівниковим зворотом і складні з підрядними обставинними предикативними частинами; прості з дієприкметниковим зворотом і складні з підрядною означальною частиною.

Отже, синонімія – явище не лише лексичне й фразеологічне, а й граматичне. Таке розширене розуміння синонімії потрібне для правильного усвідомлення проблем стилістики і завдань культури мови.

§ 87. Евфемізми, дисфемізми, табу. Своєрідними синонімами стилістичного і семантико-стилістичного типу є так звані е в ф е м і з м и (від грец. *eu* – 'добре', *phemi* – 'говорю'), які являють собою заміну небажаного, грубого, непристойного, нетактовного, різкого слова чи виразу іншим, емоційно нейтральним – для пом'якшення вислову. Евфемізмами до слова української мови *брехати* є *помилкатися, відступати від істини*. У польській мові замість *slużąca* ('служанка') використовується словосполучення *potoc domowa* ('хатня допомога'); у французькій мові замість *mettre à mort* ('віддати на смерть') – *exécuter* ('страчувати', буквально – 'виконати'). У розмовній мові евфемізми подекуди виникають як народно-поетичні образи. Так

з'явився в українській розмовній мові евфемізм *найшлось*, яким позначають народження дитини.

В українській мові евфемізації піддається демонічне (від *демон* – у християнській міфології: 'злий дух, диявол') наймення: диявола називають *лихим, кущим* (пор. фразеологізм *Лихий попутав*).

Евфемізмам протиставляються дисфемізми (від грец. *dys...*, лат. *dis...* – префікса, який означає 'порушення') – заміна емоційно й стилістично нейтральних слів більш грубими, зневажливими, вульгарними лексемами. пор. в українській мові *паща* замість *рот, не гавкай – замовчи*; у російській мові *осточертеть* замість *надоесть*.

Культура мови, звичайно, забороняє використання будь-яких непристойних, лайливих слів. Коли йдеться про заборону в уживанні слів, що лежать за межами літературної норми, іноді вживають термін *табу* (від полінезійського *tabu* – 'заборонений', 'священний'). Табуйовані слова заступаються евфемізмами.

Явище табу історично пов'язується з усвідомленням магічної функції мовлення, тобто з вірою у можливість безпосереднього впливу на оточуючі предмети з допомогою мови. Табу характерне для мов народів з архаїчною культурою (Африка, Австралія, Океанія), але так чи інакше засвідчується в усіх мовах. Так, у деяких африканських, австралійських, океанійських племен поширені табу (заборони) на називання стороннім свого або чужого імені, на вимову імені родичів (чоловіка, свекра, шурина), на вживання імені умерлого, імені вождя. Зумовлене це вірою в те, що називання імен може привабити до носіїв цих імен ворожі сили, як кажуть – "накликати". Тому власні імена передаються описово. Те ж спостерігається і з назвами тварин, які є предметом охоти, звідси й поява табу мисливського, рибальського. Прикладом цього є називання у східних слов'ян *ведмедя* – господарем лісу, волохатим, клишоногим.

Практика сучасних мов доводить, що табу – не специфічно мовне явище. Уживання цього терміна поширюється на ті чи ті акти поведінки людини, контакти з певними людьми, використання страв чи певних матеріалів.

§ 88. Антоніми. Слова різного звучання, що передають протилежне значення, називаються антонімами (від грец. *anti* – 'проти' і грец. *onyma* – 'ім'я'), наприклад: укр. *молодість* – *старість, гарний* – *поганий, всякий* – *ніякий, хвалити* – *гудити*.

В антонімічні відношення вступають, як правило, слова, що передають якісну або кількісну характеристику, мають просторове або часове значення, називають дію. Саме такими є пари: укр. *жар* – *холод, свіжий* – *черствий, говорити* – *мовчати, далеко* – *близько*; рос. *правда* – *ложь, прилежний*

ленивий, сухо — мокро; пол. *śmiech — płacz* ('сміх' — 'плач'), *wysoki — niski* ('високий' — 'низький'), *jasno — ciemno* ('світло' — 'темно'), *wszystko — nic* ('все' — 'нічого'); англ. *deep — shallow* ('глибокий' — 'мілкий'); нім. *viel — wenig* ('багато' — 'мало').

Не мають антонімічних пар власні імена (*Іван, Семен, Памалія*), назви істот (*кінь, корова, вовк*), предметів (*будинок, вікно, двері*), числові позначення (*два, три, десять*).

Розгляд антонімів показує, що на основі протиставлення групуються, насамперед, слова різних коренів. Проте антонімічними можуть бути й однокореневі слова. У них на семантичне протиставлення вказують префікси, пор. укр. *вхід — вихід, відчинити — зачинити, наземний — підземний, вбігати — вибігати, воснний — антивоснний, вдало — невдало*; рос. *решительный — нерешительный, удачный — неудачный, вкусный — безвкусный*; нім. *vorgehen* — *nachgehen* (поспішати — відставати).

Не слід, однак, змішувати антонімічне протиставлення лексем із запереченням, яке передається часткою *не*, як-от: *день — не день, червоний — не червоний, хоробрий — не хоробрий, учити — не учити*. Пари такого типу не визнаються за антоніми. Частка *не* не виражає протиставлення, вона становить заперечення предметів, ознак, дій, яке виникає синтаксично. Антонімія ж передає лексичні відношення слів.

Антоніми широко використовуються в різних стилях мови як засіб створення антитезних конструкцій для художньої виразності, для відчутного протиставлення. Яскравий зразок майстерного введення в текст антонімів знаходимо, зокрема, у творі Т.Г.Шевченка "Якби ви знали, паничі": *В тій гаю, у тій хатині, у раю, я бачив пекло...*, де протиставлення *рай — пекло* створює вражаючу картину нужденного, безправного життя селян часів кріпацтва, коли й рідний дім ставав пеклом.

В антонімічні відношення, як і в синонімічні, в певному словесному оточенні можуть вступати слова, які не є антонімами у власному розумінні терміна. Такі антоніми називають контекстуальними. Високохудожні зразки контекстуальних антонімів знаходимо у творі О.С.Пушкіна "Евгеній Онегін": *Они сошлись: волна и камень, стихи и проза, лед и пламень не столь различны меж собой*, де виділені слова усвідомлюються антонімами лише у цьому контексті. У рядках П. Грабовського *Я не літав в надзоряні країни, а все державсь бездомної землі, боровся я за щастя для людини, за світло в чорній млі* немає антонімів у прямому розумінні. Але в контексті вірша антонімічними виступають слова *не літав — державсь, не літав — боровся*, сполучення слів *в надзоряні країни бездомної землі*.

Подібні зразки прийнято кваліфікувати як індивідуально-стилістичні антоніми, оскільки вони не закріплені в загальному вжитку, а трапляються

лише в мові творів окремих авторів (письменників, журналістів, учених).

§ 89. Омоніми. Термін "омонім" (від грец. *h o m o s* — 'однаковий' і *o p o m a* — 'ім'я) позначає звуковий збіг двох або більше різних за змістом мовних одиниць. Омонімічними бувають слова, наприклад, в українській мові: *укісI* (кількість скошеної трави) і *укісII* (схил); граматичні одиниці (як-от: *матиI* — іменник і *матиII* — неозначена форма дієслова); корені слів (зокрема: у дієслові *берегти* (-берег-) і в іменнику *берег* (-берег-).

Наведені приклади демонструють незаперечний факт, що існують мовні одиниці з тотожним звучанням і нічим не схожим значенням. Це означає, що спільність звукового складу слів не дає права визнавати в українській мові лише одне слово *укіс*, одну частину мови *мати*, один корінь *-берег-*. В усіх наведених прикладах слід вбачати наявність двох різних слів, різних частин мови, відмінних коренів. Для такого твердження існують вагомі підстави. Пошлемося в цьому на аналіз омонімів-слів.

У § 66 вказувалося на те, що слово як окрема лексична одиниця (а це можна поширити і на частини мови і на корені) характеризується не тільки зовнішнім оформленням, а й наявністю відповідного змісту. Природно, виникає запитання: якому з цих двох компонентів у визначенні окремо існуючого слова надати перевагу: звучанню чи змісту? Відповідь недвозначна: пріоритетним у визнанні самостійності слова (а також частини мови, кореня чи іншого елемента слова) є зміст, а не звучання. Усвідомлення цього було покладено в розрізнення наведених вище слів.

Візьмемо ще один приклад. Саме відмінною семантикою в російській мові розрізняються слова *парI* і *парII*, які звучать однаково, але різняться змістовно: *парI* — 'газ, у який перетворюється вода при нагріванні' і *парII* — 'рілля, залишена на одне літо обробленою, але не засіяною, для підготовки її під посів озимих'. Ці слова мають відмінні лексичні значення, тобто вони співвідносяться з різними предметами оточуючої дійсності, які не пов'язані між собою ні схожістю зовнішньою, внутрішньою чи функціональною, ні суміжністю. У цьому специфічна ознака омонімії, яку не можна плутати з полісемією (багатозначністю) слова, яка визнається в слові, коли ним позначаються різні предмети, наприклад: *крило птаха, крило літака, крило вітряка*, але вони об'єднані одним значенням за схожістю. Це означає, що якщо звуковий комплекс передає низку пов'язаних значень, одне з яких переходить в інше за тією чи іншою семантичною асоціацією (за метафорою, метонімією чи функціональною спільністю), то в цьому разі йдеться про багатозначність одного слова. У тлумачних словниках такий ланцюг семантичних варіантів слів подається однією словниковою статтею, в якій перелічуються його значення (пряме і вторинні), наприклад:

“Верхній, я, с. 1. Який міститься, знаходиться зверху, вище чого-небудь; протилежне н и ж н і й. *Свої пакунки поклав на верхню полицку* (Коцюб., І. 1955, 428).

2. Який одягається поверх вбрання. Який одягається поверх білизни. *Несміливо, заклаклими пальцями зняли верхній одяг* (Хижняк. Тамара, 1959, 167).

3. Близький від витоків, початку річки. *Верхня течія Десни.*” (Словник української мови. – К., 1970. – Т.І).

Коли ж між предметами, які позначаються однаковими звуковими комплексами, немає ніяких смислових чи асоціативних зв'язків, тоді треба визнати наявність різних, хоч і тотожних звучанням, слів. Цілком очевидно, що ніякими ознаками, зовнішніми чи внутрішніми, значення слова *укісІ* як кількості скошеної трави не нагадує семантики слова *укісІІ* як похилої поверхні землі. Це ж саме можна твердити і про слово *туманІ* (скупчення водяної пари біля земної поверхні) і *туманІІ* (іранська золота монета). Ці однакові за звучанням лексеми незалежно одна від одної позначають різні явища дійсності. Тому вони й становлять окремі слова. У словниках різних типів кожне з таких слів представлено окремою словниковою статтею з цифровими позначками, які вказують на кількість омонімів. Кількість омонімів позначається або арабськими (наприклад: *туман¹*, *туман²*), або римськими (зокрема: *диванІ*, *диванІІ*) цифрами. Для ілюстрації візьмемо омоніми з першого тому одинадцятитомного “Словника української мови”:

“Браво¹. Присл. до *бравий*. *Браво клацнувши каблучками*, (Денис Блаженко) *питається дозволу гвардії старшого лейтенанта звернутись до нього* (Гончар, III, 1959, 85).

Браво², виг. Уживається як вияв похвали, схвалення чого-небудь. *Всі (звірі) схвалили річ лиса, гукнули “браво”* (Укр. казки, 1951, 61).”

Отже, явище полісемії являє собою об'єднання в одному слові схожих семантичних ознак, які склалися внаслідок перенесення найменувань з одного предмета на інший на основі схожості, суміжності, однотипних функцій. Омонімія – це позначення тотожними за звучанням словами нічим не схожих понять.

Омонімія – явище різноманітне. Своєрідність вияву омонімії в усній і писемній формах мови дає можливість виділити власне омоніми й омоформи, омофони й омографи.

В л а с н е о м о н і м и – слова з відмінним значенням, звучання і написання яких збігається в усіх або в більшості граматичних форм. Омоніми – це слова того ж самого граматичного класу, тобто тієї самої частини мови.

Розрізняють повні і неповні омоніми. Повними омоніми вважаються тоді, коли в них збігаються всі граматичні форми. Такими є омоніми

української мови *люлькаІ* – ‘трубка для куріння’ і *люлькаІІ* – ‘частина лафета’; *штучнийІ* – ‘той, що являє собою окрему одиницю, штуку’, і *штучнийІІ* – ‘зроблений на зразок справжнього’; омоніми російської мови *найтиІ* – ‘відшукати’ і *найтиІІ* – ‘наскочити’, ‘наштовхнутись’.

Неповними визнаються такі омоніми, в яких не збігаються деякі з граматичних ознак і форм. Омоніми української мови *лайкаІ* (порода собак) і *лайкаІІ* (сорт шкіри) вважаються неповними, оскільки другий з них не має форм множини. Слова *образІ* – ‘вид, тип, характер’ і *образІІ* – ‘портретне зображення святого’ – мають різні закінчення в родовому відмінку однини: перше – у, друге – а. До неповних омонімів слід віднести й дієслова недоконаного виду російської мови *намащиватьІ* і *намащиватьІІ*, які є формами різних дієслів доконаного виду: *намостить* і *намастить*.

О м о ф о р м и – це слова того ж самого граматичного класу і слова різних класів, схожі у звучанні лише в окремих їх формах. Так, іменник російської мови *люди* (множина до однини іменника *человек*) становить омоформу до невідмінюваного іменника *люди* (стара назва букви л), який є іменником середнього роду. Або інший приклад: у звучанні збігається форма називного відмінка числівника української мови *три* і форма другої особи однини наказового способу дієслова *три* (від інфінітива *терти*). Інші форми цих слів нічого спільного не мають.

Для розрізнення омонімів і омоформ іноді застосовують іншу термінологію: слова того самого граматичного класу іменують лексичними, а звуковий збіг слів різних частин мови – морфологічними омонімами. До наведених вище прикладів морфологічних омонімів додамо ще один: слово *бути* – зв'язка і *бути* – дієслово із значенням ‘буття’, ‘існування’, ‘наявності’, пор.: *Вона є (була, буде) студентка(-ою)* (є – форма теперішнього часу дієслова *бути*; виконує функцію зв'язки головних членів речення); *У студента є (було, буде) житло* (є становить форму дієслова *бути*, яке вказує на наявність житла, тобто *Житло є (наявне, існує) у студента*).

О м о ф о н а м и називають слова і форми слів різного значення, вимова яких однакова, а написання різне. Приклади омофонів становлять зразки вимови і написання деяких загальних і власних назв української і російської мов типу *лев* і *Лев*, *роман* і *Роман*, вимови і написання російських слів *плот* і *плод* (обидва вимовляються, як [плот]), *рог* і *рок* (вимова обох слів [рок]). Однакова вимова двох останніх пар слів пояснюється фонетичною закономірністю російської мови – приглушенням кінцевих дзвінких приголосних.

Омофонами особливо багаті ті мови, в яких переважають нефонетичні принципи правопису, тобто помітні значні відмінності між вимовою і написанням. До них належать, зокрема, англійська (*meet* – ‘зустрічати’ і *meat*

– ‘м’ясо’, вимова обох слів [miim]; *tail* – ‘хвіст’ і *tale* – ‘оповідання’, вимова [teil]); німецька (*Stadt* – ‘місто’ і *statt* – ‘замість’, вим. [uimamm]; *fiel* – ‘упав’ і *viel* – ‘багато’, вим. [fiil]); французька (*pain* – ‘хліб’ і *pin* – ‘сосна’, вим. [pɛ]; *ver* – ‘черв’як’ і *verre* – ‘скло’, вим. [vɛr]).

О м о г р а ф і – слова, що мають однакове написання, але відмінне звучання і значення. Такими є: українські і російські *замок* і *замо́к*; рос. *смело* і *смелó*; англ. *inlet* (вим. [inlet]) – ‘вузька морська затока’ і *inlet* (вим. [inlét]) – ‘вставляти’; нім. *übersetzen* (приблизна вимова [úberzétzen]) – ‘переправляти’ і *übersetzen* (приблизна вим. [úberzétzen]) – ‘перекладати’.

Причини виникнення омонімії різні. Омонімія виникає:

а) внаслідок звукового збігу різних за походженням слів, наприклад: *ген* – біологічний термін, що походить від грецького *γενεσις* – ‘народження’, і український прислівник *ген* – ‘далеко’ (пор.: *Подався С’ємен дорогою ген за село*. М.Коцюбинський); *лама* (‘південноамериканська в’ючна тварина родини верблюдів’) – з іспанської *lana* і *лама* (у Тибеті й Монголії – монах-буддист) – з тибетського *blama*;

б) у результаті історичних звукових і граматичних процесів, наслідком збігу яких стає однакове звучання різних слів, як-от: іменника української мови *мати*, що відповідає давньослов’янському *mati* та інфінітив *мати* з етимологічного **ǵmati* – ‘брати’; іменника російської мови *лук* (‘зброя’) і *лук* (‘рослина’), які колись звучали по-різному: *лжкъ* (‘зброя’), *лоукъ* (‘рослина’);

в) завдяки різночасовому незалежному паралельному словотворенню від того самого кореня за тією ж самою морфологічною моделлю, напр.: укр. *затопити*I (почати топити що-небудь (піч, грубу і т. ін.); *затопити*II (покривати водою який-небудь простір; залити); *затопити*III (сильно ударити).

Проте, чим би історично не була викликана омонімія, визначається вона синхронно, тобто з погляду сучасного стану мови.

Іноді твердять, начебто омонімія перешкоджає точності виразу думки. Погляд спірний. На практиці омонімія легко нейтралізується словесним оточенням і ситуацією мовлення. Переконає в цьому зіставлення таких речень: *Сичі в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів* (Т.Шевченко) і *Та світи ж ти ім дорогу, ясен місяць угорі* (П.Тичина). Розуміння різного значення слів *ясен* і *ясен* у першому і другому реченнях не потребує якихось додаткових пояснень. Контекст допомагає чітко сприймати їх семантику.

Те, що омоніми не утруднюють сприйняття думки, доводиться використанням омонімії для створення каламбурів, тобто дотепної гри слів, як-от у висловленнях російської мови: *Он заговорил и вскоре совсем заговорил своих слушателей*. І в цьому випадку контекст підказує чітке

розуміння кожного з омонімів.

Інша річ – міжмовні омоніми, що виникають у споріднених мовах. пор.: українське *наглий* (‘раптовий’, ‘моментальний’; *нагла смерть*) і російське *наглий* (‘нахабний’, ‘зухвалий’); лексеми болгарської мови *направо* (‘прямо’), *коса* (‘волосся’) й українських *направо*, *коса*; російське слово *запомнить* (‘зберегти в пам’яті’) і польське *zapomnieć* (‘забути’); фр. *veste* ([вєсм]) – ‘куртка’ і нім. *West* ([вєсм]) – ‘захід’; укр. *артист* (‘актор’, ‘музикант’, ‘співак’), фр. *artiste* ([артісм]), англ. *artist* ([артісм]) – ‘художник’. Розумінню міжмовних омонімів контекст не допоможе. Треба певно знати їх семантику. Допоможуть у цьому відповідні словники, серед них ‘Словник російсько-українських міжмовних омонімів’ (автор М.П.Кочерган, 1997 р. видання), ‘Англо-русский и русско-английский словарь “ложных друзей переводчика”’ (колектив авторів під керівництвом В.В.Акулєнка, 1969 р.).

§ 90. Ономастика. Серед багатосоттисячної кількості слів будь-якої мови виділяється своєрідний шар лексики – власні назви, які є предметом вивчення лексикологічної науки ономастики (від грец. *ονομαστική* – ‘майстерність давати імена’). Ономастика вивчає виникнення, розвиток, зміни, функціонування і структуру власних назв у мові і мовленні. Від іменника ‘ономастика’ утворений прикметник ‘ономастичний’, вживаний у словосполученні ‘ономастична лексика’, ‘ономастична одиниця’. Терміном ‘ономастика’ називають також сукупність власних назв, яка позначається терміном ‘онімія’ (від гр. *ονομα* – ‘ім’я’, ‘назва’).

Власні назви становлять значну частину словникового складу мови. Достатньо послатися хоч би на такий факт: іменний покажчик географічних назв Атласу світу (М., 1954) нараховує близько 220 тисяч географічних назв.

Від інших шарів лексики, елементи якої називають предмети і виражають поняття, ономастичні одиниці відрізняються функцією індивідуального знака, тобто наявністю тільки функції називання (номінативної функції). Наприклад, українське слово *ялинка* – являє собою назву тієї ялинки, яка росте біля вашого дому, і всіх ялинок, які є у вашому місті або в лісі. На відміну від загальної назви (апелятива) власні назви даються одному предмету, вони є його власністю: *Денис* (це конкретна особа; якщо є кілька Денисів, вони різні), *Львів*, *Дніпро*.

Залежно від категорії об’єктів, що володіють власною назвою, ономастика ділиться на кілька відгалужень. Серед них:

а н т р о п о н і м і к а (від грец. *ανθρωπος* – ‘людина’) – наука про антропонімію, тобто власні імена осіб (імена, по батькові, прізвища, прізвиська): *Петро*, *Іванович*, *Глібов*, *Нездіймишапка*;

т о п о н і м і к а (від грец. *τοπος* – ‘місце, місцевість’) – наука про

топонімію, тобто географічні назви, кожна з яких іменується топонімом (*Десна, Харків* – це топоніми); відповідно до характеру географічних об'єктів виділяються такі види топонімів: *г і д р о н і м и* (від грец. *h y d r o n* – 'вода') – назви рік, озер, морів, океанів: *Байкал, Чорне море, Атлантичний океан*; *о й к о н і м и* (від грец. *o i c o s* – 'житло, оселя') – назви населених пунктів: місто *Запоріжжя*, село *Обухівка*; *о р о н і м и* (від грец. *o r o s* – 'гора') – назви особливостей рельєфу: *Казбек, Араратська долина*;

у р б а н о н і м и (від лат. *u r b a n u s* – 'міський') – назви внутріміських об'єктів: вулиць, площ, провулків: *Хрещатик* (у Києві), *Таганка* (у Москві);

к о с м о н і м и (від грец. *k o s m o s* – 'всесвіт') – назви позаземних об'єктів: планет, зірок тощо: *Марс, Місяць*;

з о о н і м и (від грец. *z o o* – 'тварина, жива істота') – клички тварин: *Жучка, Гнідаш*.

Дослідження ономастичної лексики має культурно-історичне значення. Так, порівнюючи ономастичну лексику, зафіксовану в писемних пам'ятках, із записами її в документах пізніших і сучасних, можна констатувати появу певних її груп, їх початкові форми. За пам'ятками, наприклад, установлено, що до XVI ст. у східних слов'ян не було прізвищ у сучасному розумінні (прізвище – це спільна назва членів родини, яке наслідують понад два покоління). Були назви з ім'ям і по батькові, ім'ям і прізвищем. Але це ще не прізвища. Лише в XVI–XVII ст. з'являються прізвища. Однак обов'язковими спадковими родинними назвами, що додавалися до особового імені, вони стали в Україні тільки в кінці XVIII – на початку XIX ст. з необхідності юридично закріпити відповідні власницько-правові відносини між членами родини.

Вивчення власних назв входить до ряду лінгвістичних проблем. Відомо, зокрема, що власні назви переходять у розряд загальних, розширюючи словниковий фонд активної лексики, наприклад: *ампер* (від прізвища Ампер): *джерси* – назва тканини від географічної назви; *рентген* – за прізвищем вченого.

Не менш цікавим є традиційне найменування вулиць за топонімами. Первісні їх назви формувалися за назвами доріг, що вели з населеного пункту до іншого населеного пункту. У Києві, наприклад, є Велика і Мала Житомирська вулиці. Брест–Литовське шосе, у Харкові – Полтавський шлях. Ясно, звідки назви. Це – вулиці, що виводили на Житомир, Брест, Полтаву. Подібні назви виникають і зараз. У Сумах, зокрема, нещодавно з'явилася Харківська вулиця, яка виводить на шлях до Харкова.

Спостерігається і зворотній процес – перехід загальних назв у власні, наприклад, географічні назви *Захід* – у значенні "західні країни", "*Космос*" – назва кінотеатру. Таке спостерігається в сучасних мовах.

В історії мов власні назви, зокрема, імена, здебільшого походять від загальних. Наприклад, ім'я *Андрій* перенесене з грецької, в якій воно мало значення 'мужній', 'хоробрий'; *Валентин* – з латинської, що означало 'сильний', 'здоровий', 'міцний'.

Вивчення ономастики вимагає глибоких і різнобічних знань. У розплутуванні таємниць походження особових імен чи власних назв учені досить часто користуються даними різних мов і діалектів. Торкається це й встановлення джерел появи імен людей і походження географічних чи інших назв. Особливо значимі ці дані для пояснення історії топонімів. Так, назву річки Середнього Поволжя – *Худoleyка* дехто виводить з поєднання слів *худо* і *лей*. Тим часом назва ця мордовська, тільки пристосована за звуковими ознаками до російської мови. Назва цієї річки по-мордовськи *Кудо-лей*, де *кудо* – хата, а *лей* – річка.

Цей приклад має застерегти тих, хто вивчає чи вивчатиме топоніміку, від спокуси пояснювати виникнення власної назви за схожою співзвучністю з іншим словом. Відомі численні приклади такого переосмислення назв за співзвучністю і намагання знайти в цьому поясненні того, як виникла назва. Ось один з них. На березі Збруча (притоки Дністра) розкинулось селище Сатанів. Існує легенда, за якою назва ця начебто походить від латинського вигуку *sal ant non!* (зупинись), який буцімто був проголошений тут римськими легіонерами при завоюванні Дакійського царства. Але ж це легенда. Імовірніше назву Сатанів пов'язати з молдавським *сам*, що означає велике село, селище.

Будучи пов'язаними з певною територією, її історією, топоніми зберігають таку інформацію, яка досить часто не засвідчена в пам'ятках. Саме вони допомагають встановити давнє розселення народів, територію їх поширення. На основі даних давніх слов'янських діалектів доведено, що назва німецького міста Дрезден, розташованого на річці Ельбі, – слов'янського походження, як і ряд інших населених пунктів, розміщених вздовж цієї річки. Назва міста походить від слов'янського племені *дрездани*, тобто лісні, а *дрездани* від слов'янського слова *дрезда* – ліс. Це дає підстави твердити, що на території розміщення цього міста колись жили слов'янські племена. На основі таких даних встановлені кордони поширення давніх слов'ян. Такі лінгвістичні дослідження надто корисні для істориків. Не випадково тому історики, географи й представники інших наук звертаються до ономастичних даних для розв'язання спірних питань. У такому твердженні немає перебільшення. І ось чому.

Географічні назви – це така ж матеріальна культура, як залишки первісних поселень, посуду тощо. Зникають стародавні держави, руйнуються міста, зникають мови і самі народи, знищені іншими народами, а назви

залишаються як красномовні свідки історії, свідки прогресу чи трагедій давніх предків. Не випадково тому кожне історичне дослідження починається з вивчення географічної карти, а назви на ній не можна зрозуміти без лінгвістичних тлумачень. Так, на основі топонімічних даних встановлено, що територія Верхнього Подніпров'я раніше була заселена балтійськими народами, предками сучасних латвійців (латишів) і литовців.

Історія народу, держави, поселень відбита в різних топонімах, але найбільш надійними посиланнями на давню історію є назви великих річок. Місто, село, приміром, можна завоювати, спалити, від них з часом не залишається і сліду. Такі приклади численні. Нарешті, назву міста можна перейменувати, що приведе до забуття первісного найменування. Наприклад, сучасне покоління не знає, що російське місто Волгоград колись називалось Царицин, і зовсім не уявляє, що назва ця не пов'язана з царями, а є русифікацією тюркського *Сарису* – 'жовта річка', що було назвою ріки, на якій побудоване місто. Перейменовувалась і назва столиці Норвегії. У глибоку давнину вона іменувалась Осло. У 1624 р. її перейменовували в Христіанію, а в 1924 – знову в Осло.

Зробити так з річкою не можна, річку ж бо знають не тільки мешканці одного міста. На ній живе населення різних міст, а то й різних країн. Щоправда, великі ріки, як свідчать факти, не завжди мають єдину назву. Наприклад, і зараз Західна Двина в Латвії називається Даугавою. Однак це не свідчить про заміну однієї назви на іншу. Великі ділянки цієї річки так чи так зберігають назву певного народу. Тому за лінгвістичним розшифруванням топоніма можна встановити територію поширення племен, народів, адже саме біля рік розташовувалися поселення. Урахування первісної появи назви ріки, а потім назви міста дозволяє твердити, що, наприклад, назва міста Москва з'явилася на основі назви ріки Москва, званої на значній території.

Іноді, щоправда, трапляється і таке, що населений пункт дає назву річці, що по ньому тече. Як правило, це невеликі річки, ручаї. Наприклад, річка *Сумка* в обласному центрі України – в Сумах, річка *Душанбинка* в місті Душанбе (Таджикистан), річка *Казанка* – в Казані (Росія).

Розгляньте в цьому параграфі дозволяє констатувати, що ономастика як лінгвістична наука нерозривно пов'язана з історією, географією. Але її цінність не тільки в цьому. Вона перехрещується з історією мови, діалектологією, етимологією. Нарешті, вона пов'язана і з літературознавством. Так, вивчення власних імен, що фігурують у художніх творах, формує окрему проблему в літературознавстві. Відомо ж, що письменник не випадково добирає прізвище літературному герою. Досить часто в ім'я персонажа вкладається певна його характеристика. Згадаймо: в "Ревізорі" М.В.Гоголя городничий названий подвійним прізвищем *Сквозник-*

Дмухановський. За відомим словником В.І.Даля, *Сквозник* – у прямому значенні 'протяг', у переносному – 'хитрий пройдисвіт', а *Дмухати* – українською значить 'дути'. Таке подвійне прізвище розкрило сутність гоголівського героя – у подвійному продувному шахрайстві.

Вивчення ономастичної лексики – не лише предмет наукових студій. Ознайомлення дітей з виникненням і функціонуванням власних назв має велике освітнє значення. Учням знати походження імен і географічних назв не тільки цікаво, а й корисно для їхньої освіти і формування наукового світогляду. Тому бажано ширше знайомити учнів з ономастичними даними.

§ 91. Фразеологія. Поняття лексикалізації. Предмети і явища, ознаки і дії позначаються не лише словами, а й стійкими сполуками слів, поширеними в мові з відповідним змістом. Наприклад, в уривку з твору А.Головка "Артем Гармаш": *Куди поткнешся з позичкою? До того ж Гмірі чи Пожытка? А це вже хомут на шию* – поєднання слів *хомут на шию* сприймається в розумінні 'кабала', 'залежність'. Із значенням 'безладно', 'врозбрід' виступає в російській мові *кто в лес, кто по дрова*. Зворот білоруської мови *не мазолиць вачей* означає "не докучати".

Такі сполуки слів, граматично організовані за моделлю словосполучення чи речення, що виступають з усталеним цілісним змістом, називаються фразеологізмами, або фразеологічними зворотами, чи фразеологічними виразами. Вони становлять предмет фразеології (від гр. *frasis* – 'вираз, зворот мови' і *logos* – 'учення') – учення про значеннєво цілісні сполуки слів і цілі речення, що функціонують у мові як еквіваленти (рівноцінні відповідники) слів.

Подібно до слів фразеологізми виконують номінативну функцію – позначають предмети, ознаки, дії оточуючої дійсності. Більшість фразеологізмів співвідносна з частинами мови. Є звороти, рівнозначні іменникам (польськ. *biały kruk* – 'рідкість', 'унікум'), прикметникам (укр. *гострий на язик* – 'дотепний, різкий у виразах'), дієсловами (польськ. *dać dęba* – 'утекти'), займенникам (рос. *ноль без палочки* – 'ніщо'), прислівникам (укр. *не по собі* – 'неспокійно, тривожно, незвично'). Як і частини мови, вони виступають членами речення. Ця функціональна подібність фразеологізмів до слів дозволяє говорити про їх еквівалентність, тобто рівноцінність цих мовних одиниць. Перетворення сполук слів у стійкі елементи мови, рівноцінні лексемам, називається *лексикалізацією* (від нім. *lexikalisiert* – 'перетворення в одне слово').

§ 92. Класифікація фразеологізмів. Ідіома як фразеологічна одиниця. Фразеологізми розрізняються: 1) за граматичною будовою. 2) за

лексичним складом, 3) за характером злитості семантики фразеологізму в цілому і значень складових його частин.

1. Щодо г р а м а т и ч н о ї б у д о в и фразеологізми бувають: а) структурно рівнозначні реченню: укр. *Волосся на голові піднімається*; рос. *Не в свои сани не садись*; польськ. *Kto wiele mówi, mało czyni* ('Хто багато говорить, той мало робить'); нім. *Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm* ('Яблуко від яблуні далеко не падає');

б) структурно рівнозначні сполукам слів: укр. *лягти кістками: хоч греблю гати*; рос. *заморить червяка; что есть духу*; польськ. *bić w oczy* ('мати на оці'); нім. *Gefahr laufen* ('наражатися на небезпеку'); англ. *play gooseberry* ('бути третім зайвим').

Серед фразеологізмів, рівнозначних структурі речення, є такі, що передають ціле повідомлення, тому можуть уживатися як самостійні речення (укр. *Язык до Києва доведе*; рос. *Русь – благородное дело*; польськ. *Gdy mróz w lutym ostro trzyma, tedy już niedługa zima* ('Якщо мороз у лютому сильний, тоді вже недовга зима'), і такі, що виступають лише як номінативні одиниці для називання окремих фактів дійсності, зокрема: укр. *серце кипить (горить)* – 'хвилюватися, злитися'; *аж пір'я летить* – 'немилосердно, розпечено'; рос. *кот заплакал* – 'мало'. Їхня синтаксична роль – бути складовою частиною речення.

2. З погляду лексичного складу фразеологізми поділяються на дві групи.

а) Першу з них становлять звороти, що складаються з активної лексики сучасної мови, тобто з таких слів, які побутують і у фразеологічних, і у вільних словосполученнях (вільними називаються словосполучення, які не мають цілісного змісту і кожен член яких зберігає власне значення, наприклад: *високий будинок; бачу дерево*). Це фразеологізми зразка: укр. *на руку ковінька*, рос. *заговаривать зубы*; болг. *От дядо и баба* ('з давніх пір, здавна'). Кожне з цих фразеологізмів може вживатися у вільних словосполученнях, напр.: *рука болить, ковінька стоїть*.

б) Другу групу становлять фразеологізми, до складу яких входять слова, не вживані поза фразеологічним поєднаннями. Наприклад, слова *баки, баяндраси, дрижаки, чосу* знані лише компонентами фразеологізмів української мови: *баки забивати* ('заморочувати, задурити голову комусь або собі'), *баяндраси нести* ('займатися пустою балаканиною'), *дрижаки їсти* ('тремтіти від страху чи холоду'), *давати чосу* ('бити'). У вільних словосполученнях вони не вживаються. Подібного типу є слова *кулички, тютелька* у фразеологізмах російської мови: *У чорта на куличках* ('дуже далеко'), *тютелька в тютельку* ('точнісінько').

У ролі специфічної, закріпленої за фразеологізмами, лексики виступають

архаїзми, історизми, діалектні слова. Так, архаїзм французької мови *guise*, який колись мав значення 'манера, спосіб', у сучасній французькій мові як самостійна лексема не існує, але зберігається у фразеологізмі *en guise de*, пор. у фразі *brandir un bâton en guise de lance* – 'розмахувати палицею, як списом'. У фразеологізмі російської мови *мал золотник, да дорог* історизм *золотник* – назва старої російської міри ваги. Поза фразеологізмом це слово не вживається. Фразеологічний зворот української мови *крижем падати* ('падати, упасти пластом') утримує існуюче тільки в діалектах української мови слово *крижем* ('хрест на хрест'; від слова *криж* – 'хрест'). У загальнонародній мові такого слова немає.

3. Фразеологізми розрізняються за х а р а к т е р о м злитості змісту звороту в цілому і значень його складових частин. В одних випадках цілісне значення фразеологізму не залежить від змісту його компонентів, інакше кажучи, воно позбавлене значеннєвої мотивації. Наприклад, фразеологізм української мови *у свинячий голос* означає 'пізно', 'несвоєчасно', значення ж кожного з його елементів (*свинячий* і *голос*) нічого спільного не мають із поняттям 'пізно', 'несвоєчасно'. Далекий від семантики слів *показати, раки, зимують* і загальний зміст українського фразеологізму *показати, де раки зимують*, який означає 'провчити'. Не співвідноситься загальний зміст фразеологізму французької мови *attendez moi sous l'orme* (він відповідає українському *на Миколи та й ніколи*) з його складовими елементами, переклад яких становить: *attendez* – почекайте, *moi* – мене, *sous* – під, *l'orme* – в'язом (порода дерева). Такі неподільні фразеологічні звороти, цілісний зміст яких не мотивується значенням слів, з яких вони складаються, називаються ідіомами (від гр. *idíoma* – 'своєрідний вираз'), а сукупність їх – ідіоматикою. Цим же терміном визначають і вчення про ідіоми.

В інших випадках цілісний зміст фразеологізму впливає з семантики окремих його елементів, тобто мотивується. Такі значеннєво мотивовані фразеологізми називають фразеологічними сполученнями. Цю групу фразеологізмів становлять: а) сполучення типу: укр. *Верховна рада, атомна енергія, педагогічний університет*; б) прислів'я і приказки: укр. *книга вчить, як на світі жити; хто знання має, той і мур знає*; англ. *Every cloud has a silver lining* (дорівнюється укр. *нема добра без лиха*); в) крилаті вирази видатних людей, а саме: рос. *А ларчик просто открывался* (І. Крилов), укр. *Великих слів велика сила* (Т. Шевченко), лат. *O tempora, o mores* – о часи, о нориви (Цицерон).

Проте такий поділ фразеологізмів є надто загальним, оскільки він не відбиває відтінків значеннєвої мотивованості зворотів. Нині в науці триває вивчення специфіки фразеологізмів конкретних мов і можливостей їх класифікації. У сучасному російському і українському мовознавстві прийнята

класифікація фразеологізмів, запропонована В.В.Виноградовим, який виділяє фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення. З деякими доповненнями ця класифікація вводить у підручники і посібники з російської й української мов.

§ 93. Етимологія. Термін “етимологія” (від гр. *e t y m o n* – ‘істина’ і *l o g o s* – ‘учення’) вживається з двома значеннями: 1) етимологія – мовознавча (історична) наука, яка вивчає походження слів, їх частин, зміни їхніх значень і звукового оформлення, а також генетичні зв’язки (зв’язки за походженням) з іншими словами тієї самої чи інших мов; 2) етимологія – походження слова і його споріднені зв’язки з іншими словами тієї самої або інших споріднених мов (трапляється у виразах: “Яка етимологія слова?”, тобто: “Якого походження слово?”).

Від іменника “етимологія” в другому значенні походить прикметник “етимологічний” (наприклад, *етимологічний словник*) і дієслово “етимологізувати”, тобто “займатися етимологією” – встановлювати походження слова і його споріднені зв’язки з іншими словами тієї самої й інших споріднених мов. Звідси й “етимологізація” – встановлення етимології (походження) якого-небудь слова.

Важливість етимології як науки незаперечна. Ми, скажімо, без будь-якого додаткового тлумачення розуміємо, як утворилося слово української мови *ошиїтник* (о-ший-ник), бо в ньому прозора будова. Однак, загадкою залишається походження російського слова *ожерелье*, хоч його утворення пов’язано з тією ж частиною людського організму, що й українського *ошиїтник*. Чому так, звернімося до пояснення. Виникнення лексеми *ожерелье* засноване на слові *горло* (у праслов’янську добу **гърдо*), що означало передню частину шиї, від нього внаслідок фонетичних змін утворено *жерело* (засвідчене в писемних пам’ятках Київської Русі), а потім *ожерелье* (о-жерелье), в якому префікс *о-* означає ‘навколо’. Або ще один приклад. Етимологічні студії можуть дати відповідь на запитання, що означає незрозуміле для нас слово *йму* в українському фразеологізмі *не йму віри*. Завдяки історичним пошукам доходимо висновку, що в основі форми *йму* лежить корінь –*йм-*, який означав ‘мати, брати, хватати, держати в руках, володіти, правити’. Звідси *не йму віри* дорівнюється *не держу віри*.

Етимологічні пошуки дозволяють підтвердити генетичні за походженням зв’язки мов на прикладах слів, які неозброєним оком важко визнати спорідненими. У цьому легко переконатися, зіставивши слова російської мови *разоряться, разориться*, що вживаються в розумінні ‘позбавлятися всього стану’, й слова української мови *орати* в значенні ‘обробляти землю плугом, сохою’. Семантика їх надто відмінна, проте вони

походять від одного слова: *орити*. В українській мові воно збереглося, хоч вигляд змінився (тепер – *орати*), із значенням ‘обробляти землю для посіву’. У російській мові це дієслово знане тільки з префіксом *раз-* і функціонує з набутих ще в епоху Київської Русі переносним значенням ‘губити’. У давні часи після зруйнування якогось міста часто проходили по цьому місцю плугом, щоб знищити будь-які сліди людського поселення.

Як переконують приклади, етимологізування слів пов’язане з “розплутуванням” складних фонетико-граматичних і семантичних змін, що сталися зі словами в процесі історичного розвитку. Допомагають у цьому і глибоке розуміння історичних процесів певної мови, і знання закономірностей розвитку споріднених мов та їх діалектів.

До завдань етимології входить також визначення давніх запозичень. У них, крім встановлення первісної звукової оболонки і значення, визначаються джерело і шлях цих запозичень. Без етимологічного пошуку неможливо, наприклад, встановити, чи слово *козак* є слов’янського походження, чи воно запозичене. Звернення до історії появи його в українській мові доводить, що воно прийшло з тюркських мов й означає ‘вільна людина’. А ось шахова фігура *тура* походить від латинського *turrus*, тобто – ‘башта’.

Предмет вивчення етимології – лексика, а саме: всі слова мови (мов), що засвідчуються в давніх і новітніх текстах, тобто слова загальних і власних назв. Так, загальна назва російської мови *понедельник* виникла з поєднання *по неде* і суфікса *-ник*. Прикметник *по* в цьому сполученні виступає із значенням ‘після’. Можливість уживання його з цим значенням підтверджується такими фразами, як: *по окончании школы, по истечении срока*. З’ясувати, що таке *неделя*, допомагає українська мова, в якій це слово зберегло давнє значення ‘неробочий день’ (пор.: ...*п’ятниця, субота, неділя*), тобто день, в який, за давнім уявленням, нічого ‘не делали’. Звідси стає зрозумілим, що етимологічно слово *понедельник* означало ‘день, що йшов після неробочого дня – після неділі’. Завдяки етимологічним пошукам вдається розшифрувати слово *меценат*. Встановлено, що в VIII ст. до н.е. воно було власним ім’ям, яке перетворилося в загальну назву: ім’я Мецената, оспіваного Горациєм за сприяння поетам, залишається в європейських мовах для позначення щедрого покровителя наук і мистецтв.

Помилково думати, що прийоми етимологізування застосовні лише до слів давніх, тобто тих, які “стерли” свою первісну форму, а що, мовляв, слова недавніх періодів виникнення зрозумілі без етимологізування. Факти цього не підтверджують. Наприклад, етимологія таких слів, як *рококо* (‘архітектурний і декоративний стиль XVIII ст., який відзначається вишуканою складністю форм і вигадливим орнаментом’), *нейлон* (‘схоже на шовк синтетичне волокно і тканина з нього’), до цього часу залишається

нерозкритою.

Наукове етимологізування слова ґрунтується на порівняльно-історичному методі. Він передбачає порівняння слова з словами того ж самого кореня в даній мові (й діалектах) і в споріднених мовах (та діалектах), пояснення його первісного значення. При цьому необхідно враховувати відповідності між звуками даної мови в різні періоди її розвитку і звуками споріднених мов, а також імовірностей переходів від одного значення до іншого. Удаватися до суворого врахування морфологічних, семантичних і фонетичних відповідностей порівнюваних слів необхідно тому, що в процесі історичного розвитку слова піддавали морфологічним, семантичним і фонетичним змінам. Унаслідок цього затемнюється істинна форма і первісне звучання і значення слова. Стається деетимологізація (про що наступний параграф).

§ 94. Поняття деетимологізації. Етимологічні студії (ретельне вивчення, дослідження) викликаються потребою визначити первісне звучання, значення і будову в споконвічних словах і давніх запозиченнях, які втратили свій початковий зміст і форму, що зумовило деетимологізацію слова.

Під деетимологізацією (лат. префікс *de-* означає 'скасування, усунення чогось', у даному випадку усунення давнього зв'язку слів) розуміють процес втрати словом етимологічних (давніх, історичних) зв'язків із спорідненими за походженням словами. Ізоляції етимологічних зв'язків (або деетимологізації) сприяють найрізноманітніші фонетичні процеси і зміни морфологічної структури слова, зокрема: асиміляція і дисиміляція, метатеза і гаплогія, опрощення і перерозклад та ін. (див. §§ 53-59, 117-118). Унаслідок їх дії стає несхожим зовнішнє оформлення колись споріднених слів. При цьому може втрачатися їхня семантична близькість. І як результат – єдиний з походження корінь набуває несхожих звучання і морфологічної будови, віддаленого, а почасти і протилежного значення. Справді, важко без детальних етимологічних пошуків погодитися з тим, що слово української і російської мов *масть* (основне значення якого – 'колір шерсті тварин') і *мазать* (головна з семантичних ознак якого вказувати на дію, пов'язану з 'покриттям предмета шаром чогось рідкого чи масного') мають спільне походження. А тим часом це слова одного кореня *-маз-*, у якому кінцевий дзвінкий [з] у сполуці з глухим [г] (*мазь*) втратив дзвінкість і перетворився у відповідний йому глухий [с], що й зумовило утворення слова *масть*. Деетимологізація сталася внаслідок асиміляції.

Втратили етимологічні зв'язки і слова української мови *хист* ('здібність', 'обдарованість') і *хитрий* ('виверткий', 'лукавий'). За походженням у них корінь *-хит-*, який залишився незмінним у слові *хитрий*

і піддався дисиміляції у первісному сполученні морфологічних елементів *-хит-* (корінь) і *-ть-* (суфікс), що остаточно оформились як *хист* (пор.: *хитть* > *хист*; один з двох проривних звуків [тт] розподібився на фрикативний (шпінний) [с]).

У процесі історичного розвитку несхожими стали українське слово *обертати* і *вертати*, у першому з яких завдяки приєднанню префікса *об-* до кореня *-верт-* (*обвертати*) відбулося спрощення в групі приголосних, звідси й етимологічне розходження цих слів (*обвертати* > *обертати*).

Велику роль в етимологічних розвідках відіграє обізнаність дослідника з діалектами порівнюваних мов, дані яких досить часто допомагають "розшифрувати" і семантику сучасної лексеми, і значення засвідченого в історичних джерелах слова. Пояснити це можна на прикладі українського слова *бджола*. Чому виникла така назва комахи? Пам'ятки тисячолітньої давності донесли до нас давнє написання цього слова у вигляді *бъчела*. Для розуміння його будови і первісного значення в пригоді стають дані діалектів російської мови. Учені встановили, що слово *бъчела* утворене так само, як і діалектне слово *кошела*, знане в говірках російської мови із значенням 'кошіль', 'корзина'. У слові *кошела* виділяється корінь *-кош-*, суфікс *-ел-* і флексія (закінчення) *-а*. Слово *бъчела* також поділяється на три морфологічні одиниці: *бъч-*, *-ел-* і *-а*. Корінь *-бъч-* споріднений з діалектним словом *буча*, яке означає 'шум', пор. у Словнику В. Дала: "бучать-бунчать, жужжать". Звідси роблять висновок, що *бъчела* походить від звуконаслідувального кореня *буч-*, у якому звук [у] редукувався в [ъ]. Подальші зміни цієї давньої форми пов'язані із занепадом [ъ] (*бъчела* > *бчела*) і процесом регресивної асиміляції у російській мові (*бчела* > *пчела*) та прогресивної асиміляції в українській мові і лабіалізацією [e] в [o] після шиплячого [*бчелá*] > [*бѣчелá*] > [*бѣчолá*].

Здійснювати етимологізування слів нелегко. Труднощі зумовлюються тим, що аналізу піддаються слова з утраченими в них колишніми значеннями, будовою й вимовою. Зовсім інше спостерігається, коли стикаємося з словами, які мають, як кажуть, живу, прозору будову і значення. Вони не потребують етимологічних досліджень. Їхнім аналізом займається не етимологія, а морфологія, зокрема її розділ словотвір. Такі слова української мови, як *квітень*, *жовтень*, *листопад*, *виставка*, *варення*, *дармоїд*, *порічки*, *пам'ятник*, *відвійки*, *одноліток* і багато інших, не потребують складних етимологічних розвідок. Вони розкривають своє значення разом з розбором їх морфологічного складу. Назва місяця *листопад* виникла внаслідок поєднання двох слів *листя* і *падати*, у слові *пам'ятник* без будь-яких труднощів виділяється корінь *-пам'ят-*. Ясно, що слово *варення* є похідним від слова *варити*, *відвійки* – від *віяти*.

§ 95. Побутова (наївна) етимологія. Наведені в попередньому параграфі приклади порівняно легкого розуміння будови слів і семантичної близькості схожих за звучанням слів можуть створити неправильне уявлення, за яким начебто будь-яке співзвуччя слів або їх частин є свідченням їхньої морфологічної і семантичної спорідненості. І таке трапляється часто.

Так, в оповіданні І.Шмелюва “Наполеон” відвідувач балагана пояснював, що герої п'єси називаються маршалами тому, що вони марширують. Так на підставі випадкової співзвучності слів утворилося своєрідне значення слова *маршал*, яке не відповідає ні його загальноприйнятій семантиці, ні його етимології. Лексема *маршал* походить від французького *maréchal*, що є історизмом: “конюший” – придворний чин; *марширувати* ж запозичене з німецької *marschieren*, яке походить з французького *marche* – “ходьба”.

Такий процес переосмислення семантики, а почасти й зміни звуків за зразком відомих при випадковому збігові звучання називають побутовою етимологією. Назва “побутова етимологія” викликана побутовим (а не науковим) осмисленням, зумовленим нерозумінням справжнього значення слова, трактованого за співзвучністю. Це дає підстави назвати цей процес наївним, тобто науково не обґрунтованим. Зачіпає він запозичені або давні, а значить, не зрозумілі мовцям слова, які вони прагнуть пояснити відомими їм близькозвучними одиницями. Так, відомий в українській мові фразеологізм *немає ні грана правди* іноді передається, як *немає ні грама правди*. У ньому слово *грам* ужито замість давньої назви одиниці аптекарської ваги *гран*, що дорівнюється 0,0062 г. Фонетичне і семантичне переосмислення сталося внаслідок незнання цієї лексики, звучання якої близьке до відомого слова *грам*.

Подібного типу переосмислені слова здебільшого залишаються у сфері розмовно-побутового життя.

Термін “етимологія” в сполученні “побутова, або наївна етимологія” вжито умовно. Він не має того смислу, про який ішлося в попередніх двох параграфах. Його вживають лише для пояснення процесу переосмислення окремих невідомих слів за зразком знаних. Стається це в розмовно-побутовому мовленні, тому й іменується цей процес “побутовою етимологією”.

Виділення слів з неправильно осмисленою семантикою відоме з часів Давнього Риму. Для них існував термін *etymologia bovina* (бичача етимологія). У XIX ст. західноєвропейські лінгвісти на протигагу науковій назвали її народною етимологією. Термін цей уживається до цього часу, хоч було б доцільно відмовитися від нього, оскільки слово “народна” має надто широке значення. Правомірно закріпити за цим явищем назву “побутова, або наївна,

етимологія”.

§ 96. Лексикографія. Типи словників. Лексикологічна наука, яка визначає теоретичні засади і практично втілює їх в укладання словників різного типу, називається лексикографією (від гр. *lexikos* – “словниковий” і *graphein* – “пишу”).

Лексикографія має багаторічну історію, великий досвід створення різноманітних словників і знаменні досягнення. Як одна з важливих у сучасній лінгвістиці, вона набуває дедалі більшого розвитку. Спричинюється це зростаючими міжнародними контактами, потребою у вивченні малодосліджених і поглибленому аналізу всіх мов для задоволення наукових і загальнокультурних та освітніх запитів суспільства. Застосування електронно-обчислювальної техніки в укладанні словників збагатило теорію і практику цієї лінгвістичної науки.

Відповідно до завдань і подачі словникового матеріалу прийнято розрізняти словники енциклопедичні і лінгвістичні. Принципова відмінність їх полягає в тому, що енциклопедичні словники подають відомості про поняття, речі, явища, історичні події, видатних людей, а лінгвістичні пов'язані з аналізом слів: розкривають лексичне і граматичне значення, сферу вживання, походження, вимову, написання, переклад іншою мовою, але вони не містять відомостей про всебічний характер самого предмета, позначеного відповідним словом.

Енциклопедичні і лінгвістичні словники становлять собою набір словникових статей, які складаються із заголовного (пояснюваного) слова і тих даних, які його торкаються. Заголовні слова розташовуються в алфавітному порядку. Оскільки в енциклопедичні словники вводяться виключно загальні і власні назви, словникові статті в них представлені іменниками або словосполученнями з іменником. В енциклопедичному словнику позначається наголос у заголовному слові, є етимологічна довідка іншомовних термінів, але вони не подають граматичної чи стилістичної характеристики представлених назв. Статті можуть супроводжуватися ілюстраціями. До енциклопедичних словників належать всі термінологічні словники (наприклад, “Словник лінгвістичних термінів”), енциклопедії (як от “Українська енциклопедія”), біографічні словники (зокрема: “Хто є хто: Біо-біографічний словник”).

Лінгвістичні словники подають усі граматичні класи слів з огляду на те, що їх основним об'єктом описування є слово, що вимагає розгляду всіх частин мови. Для пояснення слів застосовується їхня різнобічна характеристика: семантична, стилістична, етимологічна.

Існують одно-, дво- і багатомовні словники, які призначаються головню

ГРАМАТИКА

для навчальної мети.

Відповідно до завдань і способів лексикографічного описування слів лінгвістичні словники бувають різних типів: тлумачні (словники, що пояснюють слова), іншомовних слів, історичні, етимологічні, діалектні, орфографічні, орфоспічні, частотні, фразеологічні, словники омонімів, синонімів, антонімів, мови письменника та ін. Кожен з них відзначається своєрідністю в будові словникової статті, характеру ілюстративного матеріалу, що зумовлено завданнями конкретного словника.

Перед сучасною лексикографією кожної мови стоїть важливе завдання – зібрати якомога більше даних про слова відповідної мови. Це дасть змогу зробити серйозний крок до створення тезаурусів (від гр. *thesauros* – ‘скарбниця, сховище’) національних мов, тобто, словників, що подають лексичний склад мови в повному обсязі, про що мріють лексикографи світу. Поряд з цим лексикографічна наука має розв’язувати ряд інших актуальних проблем: укладання словників письменників, словників епохи, словників певних спеціальностей та ін. Здійснення цієї титанічної праці бачиться лише з допомогою комп’ютерів. Перші позитивні наслідки в застосуванні комп’ютерів для створення тезаурусів досягнуто лексикографами різних країн, у тому числі й України.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 94-136.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 181-261.
3. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1959.
4. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 140-161.
5. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 63-93.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2003. – С. 60-156.

§ 97. Предмет граматики як науки. Її розділи – морфологія і синтаксис. Граматика (від грец. *grammatiké*, від *gramma* – ‘написання’, ‘літера’) – мовознавча наука, яка досліджує форми слів та існуючі в мовах засоби поєднання їх у речення. Навіть це найбільш загальне визначення граматики вказує на своєрідний аспект у вивченні слова, який полягає в аналізі його форми і властивостей сполучатися з іншими словами для вираження думки. Такий підхід до розгляду слова є новим порівняно з тим, як воно розглядалося в лексикології. Для лексикології слово – це елемент, що позначає різні сторони дійсності і має закріплене за ним певне значення (називає предмет, виражає поняття). Для граматики слово – одиниця, в якій розгляд значення тісно пов’язаний із засобами його оформлення, тобто з розглядом того, що служить показником форми слова, яка втілює відповідне значення. Різний кут зору в аналізі слова лексикологією і граматиною можна передати термінологічно: одиницею лексикології вважається слово (лексема) (звідси іназва ‘слово-тип’), одиницею граматики – форма слова (слово-член).

Форма слова виникає в зв’язках слів у реченні, коли слово функціонує в ньому як його складова одиниця. Тому в граматиці вивчаються форми слів і їх функціонування в їх зв’язках з іншими формами в реченні для вираження думки. У цьому виявляється діалектичний взаємозв’язок різних рівнів граматики – морфологічного і синтаксичного. Наявність цих рівнів свідчить про складність завдань граматики, а саме: з одного боку – вивчаються форми слів, а з другого – встановлюються їх поєднання в реченні. Це викликало поділ граматики на два розділи – морфологію і синтаксис, а відтак і виділення двох граматичних рівнів (морфологічного і синтаксичного).

Морфологія (від грец. *morphe* – ‘форма’ і *logos* – ‘учення’) становить учення про зміну форм слова і пов’язаних з ними граматичних значень (роду, числа, відмінка, часу, особи тощо) та їх граматичних властивостей: вона включає в себе також учення про частини мови як лексико-граматичні класи слів, відмінні семантично і граматично.

Синтаксис (від грец. *synthesis* – ‘поєднання’) вивчає словосполучення і речення, їх будову і типи.

Сукупність своєрідних елементів будови слів і здатність їх (елементів) передавати граматичні властивості (тобто те, що є предметом вивчення морфології), а також сукупність засобів зв’язку слів у словосполученні і в реченні (що є предметом синтаксису) створюють граматичну будову мови. Граматична будова становить основу мови, її, образно кажучи, кістяк, який виявляє стійкість до зовнішніх мовних впливів, тому залишається незмінним протягом століть.

У розумінні граматичної будови вживається також термін “граматика”. Це й зумовило подвійне усвідомлення цього терміна: 1) ним називають мовознавчу науку, завдання якої визначене вище; 2) він служить синонімом до поняття “граматична будова”. Щоб запобігти подвійному сприйняттю терміна “граматика”, прийнято для називання мовознавчої науки вживати слово “граматика”, для граматичної будови – “граматика мови”. У середній і вищій школах при вивченні граматики як зібрання правил про зміни слів і сполучення їх у реченні мають на увазі і граматичну будову (граматику мови), і науку про неї (граматику).

Кожна мова має свою граматичну будову, тією чи іншою мірою відмінну від інших споріднених і неспоріднених мов. Проте в граматах різних мов існує й спільне. Виділення спільного дає змогу виробити загальні принципи підходу до аналізу граматичних будов мов. На їх основі будується теорія граматики, або загальна граMATика. Основні її положення будуть розкриті у подальшому викладі.

§ 98. ГраMATична форма слова. Поняття словоформи і форманта.

Слово “форма” походить від латинського *f o r m a* – ‘вигляд’. В історії мовознавства термін “форма слова” визначається по-різному. П.Ф.Фортунатов, Д.М.Ушаков під формою розуміли властивості слова виділяти зовнішні (у відношенні до кореня) елементи (закінчення), які при видозміні слова додаються до кореневої частини і вказують на розрізнення граматичного значення. В українській мові, наприклад, завдяки зовнішнім елементам досягається розмежування відмінків іменників, пор.: *міст-о, міст-а, міст-у, міст-ам*, (у/в, на) *міст-і*; у німецькій мові відмінкових форм прикметників (наприклад, *kleiner* – ‘малий’): *klein-er, klein-es, klein-em, klein-en*; в англійській – однини і множини: *cat* (‘кіт’), *cat-s* (‘коти’).

Згідно з таким усвідомленням терміна “форма слова” розрізняються слова, що мають форму (наприклад, укр. *порт-а, вікн-о*), і слова, позбавлені її (зокрема, іменники – укр. *какаду, каное*; прикметники – укр. *хакі, беж*; прислівники – укр. *там, тут*).

Це розуміння форми слова покладено не тільки в протиставлення слів формальних і неформальних, а й в основу поділу мов на формальні і неформальні. Українська, російська, польська, німецька належать до мов формальних. Неформальними вважаються в’єтнамська, китайська: у них немає закінчень, суфіксів (за винятком деяких у китайській мові), префіксів, які беруть участь у творенні форм слів.

Однак такий поділ на формальні і неформальні мови умовний, оскільки у формальних мовах не поспіль усі слова мають формальні прикмети, а в деяких неформальних мовах трапляються випадки зміни форм слів. Щоб

переконатися в цьому, достатньо згадати, що в таких формальних мовах, як українська і російська, крім відмінюваних, є й невідмінювані слова: укр. *депо, кенгуру, регбі*; рос. *пальто, панно, хиппи*. Для підтвердження другого положення можна взяти неформальну китайську мову, де наявні ознаки формальності слів (переважно в дієсловах). У ній, наприклад, для утворення доконаного виду дієслів уживається суфікс *-ла*: дієслово *лай* означає ‘приходити’, форма *лайла* – ‘прийшов’. Але це не дає підстав уважати китайську мову формальною, як і наявність деякої кількості невідмінюваних слів в українській чи російській мовах не є перешкодою при віднесенні їх до мов формальних. Пояснюється це незначною питомою вагою, яку названі елементи формального чи неформального типу посідають у зіставлюваних мовах.

Більш широке розуміння форми слова було висловлене О.О.Потебнею, О.О.Шахматовим, Л.В.Щербою, Л.А.Булаховським. ГраMATичну форму вони розуміли не тільки як властивість слова передавати синтаксичні відношення і формувати граматичні значення елементами слова, що додаються до його кореневої частини, наприклад, укр. *вод-а, вод-и, вод-у*; нім. *das Bild* (портрет), *die Bild-er* (портрети), а й як властивість слова розрізняти граматичні значення і вступати в синтаксичні зв’язки з допомогою не тільки закінчення, а й інших засобів. Серед інших засобів є, наприклад, (1) чергування звуків, пов’язаного з розрізненням граматичного числа в англійській мові: *foot* (нога) – *feet* (ноги), в німецькій: *die Mutter* (мати) – *die Mütter* (матері); (2) наголос (укр. *пукі* – род. відм. однини, *п’уки* – наз. відм. множини); (3) службові слова (в українській мові, зокрема, частки: *зробив би*; в німецькій – артиклі: *das Lager* – ‘табір’ (однина), *die Lager* (множина); (4) порядок слів: при відсутності формальних показників – закінчень – граматичні зв’язки і члени речення встановлюються за порядком слів: на першому місці – підмет, після присудка – додаток. У реченні української мови *Човен зачепив очерет* слово *човен* і *очерет* можна сприймати в однаковій мірі і як іменники у формі називного, і як іменники знахідного відмінка. Це означає, що в цьому реченні припустимо вважати іменник *човен* підметом, а *очерет* – додатком, у той же час не виключається можливість іменник *очерет* кваліфікувати як підмет, а *човен* – як додаток. Стається така непевність через те, що розглядувані іменники не мають відмінних формальних показників, які б напевно вказували на відповідний відмінок (називний чи знахідний), що дозволило б чітко відрізнити підмет від додатка. Саме в таких випадках за основу розрізнення граматичного значення (у даному разі – членів речення) береться прямий порядок розміщення членів речення (те, що інакше називається порядком слів). У наведеному реченні іменник *човен* – підмет, виражений формою називного відмінка, *очерет* – додаток, що має форму знахідного відмінка.

Якщо ж у цьому висловленні поміняти місцями іменники (*Очерет зачепив човен*), то доведеться обґрунтовано визнати іменник *очерет* – підметом, а іменник *човен* – додатком.

Щойно названих засобів вираження граматичних значень достатньо для того, щоб стверджувати, що форма слова утворюється не лише завдяки закінченням. Існує ряд інших засобів, що беруть участь у визначенні форми слова. На підставі цього робиться висновок про те, що будь-яке повнозначне слово функціонує в мові як граматично оформлена одиниця. Це твердження справедливе як для змінних слів, тобто слів, що видозмінюють свої форми (наприклад, *студент-студентка*; *великий-великого*; *п'ять-п'яти*; *іду-ідеши-іде*), так і для невідмінюваних слів типу укр. *таксі*, рос. *а́либи*. У них, наприклад, граматичне число й відмінок встановлюється за формою узгоджуваного слова: *Під'їхало нове таксі* (іменник *таксі* виступає в називному відмінку однини: на це вказує формальний показник прикметника *нове*); *Одержано десять нових таксі* (іменник *таксі* завдяки узгодженню з ним слову *нових* сприймається у формі родового відмінка множини).

Таке розширене розуміння форми слова дало змогу О.О.Потебні висловити твердження про те, що всім мовам – формальним і неформальним – властива формальність. Тільки в одних мовах основну формотворчу роль виконує зміна слів, що досягається завдяки закінченням, при можливій дії інших засобів у творенні форм слова (як це доводять приклади з української мови), в інших – відсутність формальних показників слова (закінчень) або їх обмежена кількість компенсується порядком розташування слів, роллю службових слів, наголосом та іншими засобами (це китайська та в'єтнамська мови, також й англійська мова).

У сучасному мовознавстві перевагу віддано другому поглядові на форму слова. (Про способи розрізнення форм слів і вираження граматичних значень – у § 112).

Оскільки форма слова пов'язана з розрізненням розглядуваних у граматиці граматичних значень (однини чи множини, чоловічого, жіночого чи середнього родів; називного, родового, давального та інших відмінків; недоконаного чи доконаного виду та ін.), її прийнято називати граматичною формою.

Граматична форма слова – це варіант видозміни слова, який з допомогою елементів його будови (наприклад, укр. *парт-а*, *парт-и*) або інших способів мови (зокрема, нім. *der Fisch* – ‘риба’) стає граматичною одиницею: виражає комплекс граматичних значень (див. § 101) і вказує на синтаксичні відношення з іншими формами слів у реченні. Саме завдяки граматичним формам стає можливим оформлення висловлень у мовленні.

Вияв слова в тій чи іншій граматичній формі, тобто у відповідній

видозміні, прийнято називати словоформою. Наприклад, слово *парта* як граматична одиниця реалізується в словоформах як морфологічних видозмінах, а саме: *парта* – *парти* – *парті* та ін. Кожна з цих словоформ означає той самий предмет, але разом з цим виражає певне граматичне значення (*парта* – наз. відмінок; *парти* – род. відмінок; *парті* – див. відмінок та ін. (детальніше – у § 101).

Форми змінюваних слів (словоформи) мають певну морфологічну структуру: вони членуються на основну і формальну частини, наприклад: *школ-а*, *учн-і*, *пиш-у*, *пиш-еш*. Основна частина слова становить основу слова (див. § 113). Формальна частина представлена передусім закінченнями, а також формотворчими префіксами, інфіксами, суфіксами, постфіксами (див. § 105). Ці формальні частини називаються **фо р м а н т а м и** (від лат. *formans* (*formantis*) – ‘створюючий’, ‘формуючий’). Так, у словоформах *груша*, *груши*, *груші* розрізнення відмінків (називного, родового, давального) визначають форманти *-а*, *-и*, *-і*; а протиставлення недоконаного виду дієслова *робити* і доконаного виду *зробити* досягнуто завдяки форманту *з-* (формотворчого префікса, – див. § 108).

§ 99. Форми словозміни і форми словотворення. Поняття деривації.

Видозміни слова бувають двох типів: (1) не пов'язані зі зміною семантики слова (*ліс*, *лісу*, *лісом* та ін.), (2) пов'язані з утворенням семантично нових мовних одиниць (*ліс*, *лісний*, *лісівник*, *лісистий*). Відповідно до цього розрізняють (1) форми словозміни і (2) форми словотворення.

Видозміни *рука*, *рукі*, *руці*, *руку*, *рукою*, *в/у руці*, *руко* становлять зразок форм словозміни. При всій несхожості зовнішнього оформлення вони є лише формами одного слова, значення якого – ‘одна з верхніх кінцівок людини від плеча до кінців пальців’ – залишається незмінним у всіх наведених словоформах. Інші приклади словозміни: укр. *іду*, *ідеши*, *іде*; *пиратити* (недоконаний вид), *спиратити* (доконаний вид).

Інакше сприймаються форми словотворення, які мають своїм результатом творення слів з новим лексичним значенням або з своєрідним семантичним відтінком (зменшеності, пестливості, згрубілості, збільшеності, більшої міри вияву). Так, від слова *дід* утворюються слова *дідусь*, *прадід*. Перше з них (*дідусь*) виступає з семантичним відтінком пестливості, друге (*прадід*) – з новим лексичним значенням (‘батько діда чи баби’).

Розрізнення форм словозміни і форм словотворення дало привід до виділення понять ‘словозміна’ і ‘словотвір’, які в розділі граматики, що іменується морфологією, вводили до понять ‘морфологія словозміни’ і ‘морфологія словотвору’. У ‘Курсі сучасної української літературної мови’, виданому за редакцією Л.А.Булаховського, розділ ‘Морфологія’ складається

з трьох частин: 1. Загальна частина. 2. Словотвір. 3. Словозміна. У цьому випадку “Словотвір” становить розділ морфології.

У сучасних наукових виданнях з української і російської мов словотвір виносять за межі морфології. Йому надано статус окремого розділу мовознавства. Це означає, що в морфології розглядається тільки словозміна на основі частин мови. Словотвір же як окремий розділ науки про мову вивчає будову і творення похідних слів на основі різних (не тільки морфологічних) способів словотворення (див. § 116).

У межах словотвору, в якому, крім одиниць словотвірної системи, розглядаються способи словотворення, паралельно з терміном “словотворення” вживають синонім “деривація” (від лат. *derivatio* – “відведення, творення”). Вони пов’язані з творенням похідних простих і складних слів за дериваційними правилами і словотвірними типами.

З часом термін “деривація” почав трактуватися розширено. Його розуміють як процес створення одних мовних одиниць (*derivativ* – похідних, тобто вторинних одиниць) на базі інших – вихідних. Уживання в цьому визначенні словосполучення “мовні одиниці” не випадкове. Річ у тому, що широке розуміння деривації включає до похідних одиниць: 1) деривацію лексичну, тобто творення нового слова (інакше кажучи, словотвір), 2) деривацію морфологічну, що передбачає творення одних граматичних форм від інших (по-іншому говорячи, словозміну), 3) деривацію синтаксичну, яка полягає в утворенні похідних одиниць з новою синтаксичною функцією на основі того самого лексичного значення, наприклад: *читати книжку* → *читання книжки*; *Вироби із золота піднялись у ціні* → *Золоті вироби піднялись у ціні*.

У цьому посібнику деривація (словотвір) в широкому розумінні розглядається не окремо, а в розділі “Граматика” (див. § 116). Пояснюється це логікою викладу матеріалу: деривація як процес утворення мовних одиниць виникла на ґрунті словотвору і пов’язана зі змінами форми слова, що є предметом морфології – одного з розділів граматики. Тому в процесі з’ясування форм словозміни і словотвору (деривації) доречною стала вказівка на використання терміна “деривація” у розширеному значенні.

§ 100. Форми синтаксичні і несинтаксичні. Синтетичні й аналітичні форми слів. Синтаксичними вважаються такі форми слів, утворення яких залежить від синтаксичних відношень членів речення. В українській мові, наприклад, форми відмінка іменників викликаються валентністю (від лат. *v a l e p t i a* – “сила”) дієслова, тобто його здатності визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, пор.: *беру* (що?) *сокиру*, *беру* (чим?) *рукою*. Формальні ознаки роду, числа і відмінка

прикметників залежать від відповідних ознак іменників, як-от: *рідний край*, *рідна країна*, *рідне дитя*, *рідні місця*. Форми особи і числа дієслів пов’язані з синтаксичними зв’язками із займенником чи іменником, зокрема: *я стою*, *ми стоїмо*, *тролейбус стоїть*, *тролейбуси стоять*. Отже, синтаксичними виступають лише словозмінні форми, формальний елемент (формант) яких вказує на відношення між формами того ж самого слова.

Несинтаксичними визнаються граматичні форми, утворення яких не залежать від синтаксичних відношень між членами речення, як це було ілюстровано щойно наведеними прикладами. Несинтаксичними виступають передусім форми словотворення, а саме: *ліс*, *лісний*, *лісник*, *узлісся*, *перелісок*. Їх виникнення не зумовлене залежністю від інших слів у словосполученні чи в реченні. Вони утворені для задоволення потреб називання різних реалій оточення.

Несинтаксичними є й окремі граматичні форми, об’єднані вираженням протиставлених граматичних значень у межах однієї граматичної категорії, наприклад: граматичних значень чоловічого, жіночого, середнього родів (*стіл*, *парта*, *озеро*), однини і множини (*стіл* – *столи*), звичайного, вищого і найвищого ступенів порівняння (*білий*, *біліший*, *найбіліший*), недоконаного і доконаного виду (*робити* – *зробити*), дійсного, умовного, наказового способів (*робив*, *зробив би*, *зроби*), минулого, теперішнього, майбутнього часу (*робив*, *роблю*, *робитиму*). Розрізнення перелічених граматичних значень виникає внаслідок самостійного (а не залежного від зв’язку з іншими словами) процесу граматичних утворень.

Форми слова бувають синтетичними й аналітичними. Синтетичними (від грец. *s y n t h e s i s* – “з’єднання”) вважаються форми, граматичні показники (форманти) яких містяться в межах слова. Для ілюстрації цього твердження звернемося до української мови, в якій розрізнення відмінків досягається, як зазначалося, завдяки формантам (закінченням), які є структурною частиною слова, пор.: *голова*, *голові*, *голові*, *голову*, *головою*, (у/на) *голові*, *голово*; розрізнення осіб однини також за допомогою закінчень, як-от: *пишу*, *пишеш*, *пише*. Синтетичними є й форми слів, протиставлення яких пов’язане з чергуванням голосних, як це має місце в англійській мові: *foot* (“нога”) – *feet* (“ноги”) – розрізнення однини і множини. У всіх наведених прикладах однією формою слова передається і лексичне (воно закладене в основі слова), і граматичне (формант є його носієм) значення. Ці синтетичні граматичні форми називають ще простими.

Граматичні форми аналітичні (від грец. *a p a l y s i s* – “роз’єднання”) прийнято називати складеними, тому що вони становлять собою поєднання слів повнозначного (яке передає лексичне значення) і службового (що виражає граматичне значення), які сприймаються й функціонують як одна

морфологічна одиниця (одна форма слова). Наприклад, у словах німецької мови *der Wald* ('ліс'), *die Stadt* ('місто'), *das Kind* ('дитина'), які становлять зразок розрізнення граматичних родів, лексичне значення передають повнозначні слова (*Wald, Stadt, Kind*), а граматичне значення конкретного роду формують артиклі: *der* вказує на чоловічий рід, *die* – на жіночий, *das* – на середній.

Аналітичними, тобто складеними (не складними!), є й форми дієслів майбутнього часу недоконаного виду української мови *буду читати*, *буду вчитись*, у яких повнозначні слова (інфінітиви) втілюють лексичні значення, а граматичні значення першої особи однини, майбутнього часу недоконаного виду передає допоміжне дієслово *бути*. Наведені поєднання повнозначного і службового слів становлять одну з трьох форм майбутнього часу, пор.: *прочитаю* (проста форма), *читатиму* (складна форма), *буду читати* (складена, аналітична, форма). Аналітичною (складеною) формою в українській мові є й поєднання *зробив би*, в якому частка *би* вказує на умовний спосіб. Без цієї частки форма *зробив* не має ознак умовного способу. Форма умовного способу існує тільки у вигляді *зробив би*. Будучи однією формою майбутнього часу (*буду читати*) й однією формою умовного способу (*зробив би*), у синтаксичній будові речення вони функціонують як один член, а саме: простий (!) присудок: Я буду робити; Я зробив би.

§ 101. Граматичне значення слова. Як свідчать приклади, проаналізовані в попередньому параграфі, синтетична й аналітична форми слів як граматичних одиниць служать вираженням єдності двох значень – лексичного (назви предмета, ознаки, дії) і граматичного (роду, числа, відмінка, особи, часу, виду тощо). Будучи принципово відмінними, лексичне і граматичне значення в кожній формі існують у діалектичній єдності. Їх відмінність ґрунтується на трьох протиставленнях. Розглянемо їх.

(1) Лексичне значення є індивідуальним для певної форми, оскільки співвідноситься з певним предметом оточення і формує поняття відповідного предмета в мисленні. Слово *стілець* називає індивідуальний предмет, узагальнене уявлення якого створює поняття *стілця*.

На відміну від лексичного граматичне значення не є індивідуальним, а загальним. Воно не становить приналежність тільки однієї якоїсь форми слова. Навпаки, воно спільне для багатьох різних за лексичним значенням форм. Так, форми слів *село*, *вікно*, *озеро* – різні за семантичними ознаками (тобто за лексичним значенням), але їх об'єднує значення єдиничності на противагу значенню множинності, яку виражають форми цих же слів *села*, *вікна*, *озера*. Єдиничність і множинність становлять граматичні значення, наявні в протиставлених формах перелічених лексично відмінних слів.

Ще один приклад. Відмінні якості, що передаються формами прикметників *веселий*, *високий*, можуть виявлятися в порівнюваних предметах (у граматиці під предметами розуміються і істоти, і неістоти) більшою чи найбільшою мірою, як-от: *брат веселіший за сестру*; *син вищий за батька*; *найвеселіший з нас Петро*; *найвищий серед нас Семен*. Розрізнення більшої чи найбільшої в порівнюваних особах якості, вираженої формами ступенів порівняння (вони виділені), також є одним з граматичних значень слів. У цих прикладах, як і в попередніх, граматичні значення не індивідуальні, а загальні: обіймають слова різної семантики (*веселий*, *вищий*).

Крім названих граматичних значень єдиничності і множинності, звичайного, вищого і найвищого ступенів порівняння, в сучасній українській мові наявні ще граматичні значення: чоловічого, жіночого і середнього родів; відмінків: називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного; першої, другої і третьої особи; недоконаного і доконаного видів; теперішнього, минулого, передминулого і майбутнього часів; дійсного, умовного і наказового способів; активного, пасивного і середнього станів дієслів.

(2) Лексичне значення конкретне: дає уявлення про факт об'єктивної дійсності. Слово *школа* має конкретну семантику: 'навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молодого покоління'.

Граматичні ж значення будь-якого повнозначного слова є одним з проявів граматичної абстракції. На відміну від лексичного значення граматичні значення не співвідносяться з предметами оточення, не тотожні реальним (логічним) поняттям, крім окремих випадків збігу граматичного і реального (логічного). Так, розрізнення чоловічого і жіночого граматичного роду можна пов'язати з статтю людей чи тварин (наприклад, *чоловік* – *жінка*; *кінь* – *кобила*). Але ж такий збіг реального і граматичного торкається невеликої кількості слів, конкретно назв істот, хоч серед них існують слова, граматичний рід яких не співвідноситься з статтю, пор.: іменник *людина* сприймається як слово жіночого роду, лексичне ж значення його 'суспільна істота', а словом *дитина*, яке має значення граматичного жіночого роду, можна називати й істоту чоловічої, й істоту жіночої статі. І зовсім не можна перенести поділ на статі на розрізнення граматичного роду в назвах неістот, як-от: іменники *лоб*, *зуб* – чоловічого роду, *земля*, *стеля* – жіночого. Що ж до середнього роду, то він взагалі виявляється загалом через відсутність у житті такої статі. Між тим іменники, наприклад, *дитя*, *теля*, сприймаються як лексеми середнього роду. До граматичного середнього роду належать і слова *студентство*, *суспільство*, не пов'язаних з конкретним розумінням статі.

Наведені приклади доводять, що граматичні значення (у даному разі – значення граматичного роду) не можна виводити з реальних (логічних)

уявлені. У деяких випадках можна пояснити виникнення назв цих граматичних значень: чоловічий рід, можливо, від того, як розрізняються займенники: *він* пов'язується з чоловічою статтю, *вона* – з жіночою. Відсутність статі, але наявність формального протиставлення (*він*, *вона*, але *воно*) змусила назвати утворення з формантом **-о** середнім родом (як в українській мові) або ніякого роду (як у білоруській мові).

Грамматичні значення – це абстракції, кожне з яких пов'язується з формальними ознаками слів. Вони встановлюються на основі співвідношень, опозицій (протиставлень) формальних показників (формантів). Тільки це дає підстави висновувати про наявність певних граматичних значень. Ми говоримо про граматичне значення роду іменників української мови лише тому, що в ній у конкретних випадках вживання іменники вимагають від узгоджуваних з ними слів певних родових форм, а саме: *білий папір*, *біла фарба*, *біле небо*. За формальними показниками перша група слів пов'язується з так званим чоловічим родом, друга – з жіночим, третя – з середнім. Це розрізнення родів за вихідною (початковою) формою встановлює протиставлення в іменниках: **Ø**¹ – нульове закінчення (*папірØ*), **-а** (*фарба*), **-о** (*небо*).

Ці протиставлення формантів не чітко однозначні (пор.: *небо* – середнього роду і *батько* – чоловічого, *вода* – жіночого роду і *собака* – чоловічого роду; у них форманти однакові – граматичні роди різні). І все ж, незважаючи на це, провідну роль у розрізненні граматичних родів відіграють формальні ознаки (закінчення, а також різна система відмінювання). Це означає, що якщо в мові існують формальні протиставлення (опозиції) роду, то є всі підстави констатувати наявність таких граматичних значень. Відсутність же такої опозиції вказує на те, що в мові немає значення граматичного роду. В англійській мові, наприклад, іменники не мають подібного до української мови протиставлення, тому й граматичні значення роду в ній не виділяються. Родових протиставлень позбавлена й вірменська мова.

Значень відмінків (наприклад, називний відмінок функціонує переважно зі значенням суб'єкта дії, знахідний – об'єкта, родовий – приналежності, орудийний – знаряддя дії тощо), так звичайних для української мови, немає в спорідненій болгарській, оскільки іменники в ній не змінюються за відмінками, значить, у них немає відмінкових протиставлень. Подібне спостерігається також у французькій мові. Тим-то й зрозуміло, що граматичні значення не універсальні для мов світу: в одних мовах вони є, в інших їх немає. Вони виводяться з матерії і форм конкретних мов, а тому й виявляють специфіку кожної з них. В українській, російській, польській мовах

¹ Тут і далі **Ø** – позначення нульового закінчення (флексії) або суфікса.

розрізняються три граматичних роди, у французькій – два (чоловічий і жіночий); українська мова має дві форми минулого часу, німецька – чотири.

(3) На відміну від лексичного значення, яке в слові є основним, визначальним, граматичне значення є супровідним. Співвідносність граматичного значення з предметами, властивостями, процесами дійсності опосередкована завдяки лексичному значенню. Почувши словоформу *стіл*, ми співвідносимо її з предметом, а не пов'язуємо її з називним відмінком однини чоловічого роду, тобто з граматичними значеннями, які має ця лексема.

Закінчуючи розгляд протиставлення лексичного і граматичного значень, зауважимо, що граматичні значення виявляються на основі морфологічної опозиції. Так, завдяки опозиції *стіло* – *парта* визначається чоловічий рід слова *стіл*; зіставлення ж *стіл* – *стола* – *столу*, *столом*, *столи* показує, що воно має значення називного відмінка, а наявність форм *стіл* – *столи* – демонструє відмінність одиничності і множинності.

Отже, граматичне значення – це узагальнене, абстрактне значення чи їх сукупність, що супроводжує (супроводжують) лексичні значення семантично відмінних розрядів слів у кожному окремому випадку їх вживання. Вони виражаються формантами слова, тобто зовнішніми чи внутрішніми у відношенні до кореня елементами або службовими словами, які створюють граматичну форму слова (див. § 98).

Звідси висновок: граматична форма сама для себе не існує. Вона втілює в собі значення. У граматиці розглядаються дві сторони граматичних явищ: внутрішня, тобто те, що виражено, і зовнішня, тобто те, чим воно виражене.

§ 102. Поняття граматичної категорії і грамеми. Грамматичні категорії (від грец. *k a t e g o r i a* – ‘судження, визначення’) являють собою родові поняття щодо конкретного вияву граматичних значень як видових понять. Вони об'єднують ряд співвідносних граматичних значень, виражених відповідними формальними показниками (формантами), і узагальнюють їх. Так, узагальнене розуміння виду дієслова, наприклад, української і російської мов становить граматичну категорію (родове поняття). Їй підпорядкованими (видовими поняттями) є окремо граматичне значення недоконаного і окремо граматичне значення доконаного виду. Форми недоконаного і доконаного видів є елементарними одиницями (виявом) граматичного значення, тобто грамемами (від грец. *gramma* – ‘риска’, ‘обрис’, ‘межа’), які є видовим поняттям щодо категорії виду як родового поняття. Або інший приклад: видові поняття: граматичні значення називного, родового, давального та інших відмінків – об'єднуються родовим поняттям категорією відмінка. Форми називного та інших відмінків – це грамеми – видові поняття щодо категорії

відмінка як родового поняття. Схематично це можна передати так:

Отже, граматична категорія – це клас граматичних значень, що об'єднує в собі різні протиставлені формальні одиниці, які становлять елементи (грамеми) цього узагальненого класу значень.

Кількість протиставлених членів у межах певних категорій буває різною. Це демонструють наведені схеми: видів – два, відмінків – сім.

Без співвідносних граматичних значень як видових понять не існує граматичних категорій – понять родових. Оскільки у болгарській мові іменники не відмінюються, то й немає категорії відмінка, в англійській не розрізняються за родами, то й немає категорії роду.

До кола граматичних категорій, наприклад, у морфології української і російської мов, входять категорії роду, числа, відмінка, ступенів порівняння, особи, часу, виду, способу, стану. Насамперед, стосовно їх і прийнято вживати термін “граматична категорія”.

Узагальнюючий характер граматичної категорії виявляється в тому, що вона об'єднує слова з різним лексичним значенням і граматичними особливостями. Зокрема, категорія числа української і російської мов властива іменникам, прикметникам, числівникам (порядковим), займенникам, дієсловам; категорія роду – іменникам, прикметникам, числівникам (порядковим), займенникам, дієсловам.

Наповнюваність одних і тих же граматичних категорій протиставленими граматичними значеннями в мовах світу характеризується значною строкатістю. Так, відмінків іменників у німецькій мові чотири, в російській – шість, в українській – сім, у фінській – чотирнадцять, у деяких дагестанських мовах – до сорока.

Крім названих граматичних категорій, засвідчуваних в українській мові, в мовах світу виділяються, наприклад, категорія визначеності/невизначеності в англійській і німецькій мовах, категорія ввічливості в японській і корейській мовах.

Іноді терміну “граматична категорія” надають розширеного значення: ним називають частину мови з усіма належними їй граматичними ознаками, тому засвідчуються такі формулювання: *іменник як граматична категорія; дієслово як граматична категорія*. Правомірність уживання цього терміна стосовно частин мови обґрунтовується тим, що частина мови – це клас слів, об'єднаних на основі врахування семантичних, морфологічних і синтаксичних рис, але відмінних за характером граматичних значень, форм і функціонування.

У синтаксисі граматичними категоріями вважають речення, предикативність, модальність, члени речення (підмет, присудок, додаток та ін.), типи синтаксичних зв'язків (координація, узгодження, керування, прилягання).

§ 103. Морфологічна будова слова. Поняття морфеми. Як зауважувалося (§ 99), форми словозміни і форми словотворення складаються з морфологічних елементів, одні з яких несуть у собі речове значення, інші – служать або для творення видозмін слова, або для формування слів з іншим лексичним значенням, наприклад: *школ-а, школ-и*; але *школ-яр*. Ці морфологічні компоненти називають морфемами (вони відокремлені: *школ-, -а, -и, -яр*).

Морфема (від грец. *m o r p h e* – ‘форма’) – найменша морфологічна частина слова, що має значення. У наведених вище словах морфема *-школ-* передає речове значення (навчальний заклад), морфеми *-а* та *-и* відтворюють граматичні значення: *-а* – значення називного відмінка однини жіночого роду; *-и* – значення родового відмінка однини жіночого роду; морфема *-яр* – служить для називання особи за заняттям, діяльністю.

Морфема – не тільки найменша морфологічна частина слова, вона є найменшою значеннєвою одиницею мови. Більшими і складнішими за неї є такі значеннєві одиниці мови, як слово і речення. Кожне з них складається з менших семантичних компонентів: речення – з слів, слова – з морфем. Тимто речення ділиться на окремі слова: *Защепетав | соловейко – | пішла | луна | гаєм* (Т.Шевченко); слово – на морфеми: *рук-а*. Поділ морфем на менші значеннєві елементи неможливий. Морфему можна поділити на фонєми, але вони належать до іншого мовного рівня (фонетико-фонологічного), який має план виразу і не має плану значення. Морфема – значеннєвий компонент слова, фонема – лише звукове, матеріальне його вираження. Для доведення цього звернімося до прикладу. Морфему *ваз-* у слові *ваза* можна поділити на звукові елементи < в >, < а >, < з >, з яких перший елемент становить фонему < в >. Її наявність у цій морфемі робить дану морфему відмінною від інших морфем, таких як *баз-* (у слові *база*), *фаз-* (у слові *фаза*). Конкретного ж

значення фонема < в > у морфемі *ваз-* не має, не мають його і фонем < б >, < ф > у морфемах *баз-*, *фаз-*. Вони є лише матеріальною основою морфем і показниками їх розрізень, а тому не визнаються морфемами.

На основі аналізу цього прикладу не слід робити висновок про те, ніби фонема < в > здатна лише до функціонування як звуковий компонент морфем. Вона може бути матеріальним вираженням самостійної морфем. Доводить це розгляд дієслова української мови *вбігти*, у якому фонема < в > втілює морфему *в-*, адже за семантичним наповненням дієслово *вбігти* означає дію, спрямовану в середину, пор.: *бігти* і *вбігти*. Цього значення розглядуване дієслово набуло завдяки морфологічному елементу *в-*, який вказує на дію саме такого спрямування. Оскільки це так, то треба визнати, що елемент *в-* має значення. Те, що *в-* здатний надавати саме такого значення дієсловом української мови, підтверджують інші лексеми, як-от: *втиснути*, *влетіти*, *внести*, *вскочити*, в яких елемент *в-* виконує ту ж функцію, що і в слові *вбігти*. Значить, елемент *в-* у цьому слові є не тільки фонемою, а й морфемою. Отже, розглядаючи слово *вбігти* як морфологічну одиницю, слід констатувати наявність у ній морфем *в-*, матеріальним виразом якої є фонема < в >. У морфемі ж *ваз-* елемент *в* є лише фонемою, а не матеріальним втіленням морфем.

Морфема відрізняється від інших значеннєвих елементів мови (слова і речення) не тільки неможливістю ділитися на менші значеннєві одиниці. Її відмінність від них ще й у тому, що морфема не виступає самостійною одиницею, яка автономно передає значення. Як значеннєва частина змінюваних слів морфема виявляє свою значеннєву якість лише в сполучі з іншими морфемами. Навіть у словах з так званою чистою основою, таких як *ліс*, *ніс*, *кінь*, виділяється дві морфем: наявні і нульові: *ліс* – \emptyset , *ніс* – \emptyset , *кінь* – \emptyset (див. § 111). Тому в змінюваних словах щонайменше може бути лише дві морфем. Незмінні слова – одноморфемні.

До розряду морфем відносять службові слова, зокрема артиклі: фр. *le*, *la*; нім. *der*, *die*, *das*; частки: укр. *би*; рос. *ли*, які, не маючи самостійного лексичного значення, виконують важливу граматичну роль: вказують на граматичні значення роду, числа, умови, запитання тощо. Подібно до морфем вони беруть участь у граматичному оформленні слова. З їх участю, як зауважувалось (§ 100), утворюються аналітичні (складені) граматичні форми. Наприклад, у французькій мові *le père* (батько), *la mère* (мати) артикль *le* вказує на чоловічий рід, *la* – на жіночий; у німецькій мові *der Brief* (лист), *der Staat* (держава) (у них артикль *der* вказує на граматичне значення іменників чоловічого роду однини); в українській мові частка *би* служить засобом оформлення умовного способу: *ходив би*, *писав би*. Уявити згадані тут граматичні значення без цих службових слів неможливо. Цим і

виправдовується віднесення службових слів до розряду морфем. Вони іменуються аналітичними синтаксичними морфемами.

§ 104. Виділення морфем і встановлення їх значення. Морфема – це морфологічна частина слова, яка в сполучі з іншими морфемами надає слову певного значення. Значить, щоб виділити в слові морфему, необхідно встановити, яка вона є, тобто в якому вигляді вона наявна в слові. Досягається це зіставленням: по-перше, різних форм того самого слова, по-друге, спільнокоренєвих слів, якщо морфемі піддаються подальшому поділу. Для ілюстрації цього проаналізуємо два приклади слів української мови: прикметник *лісовий* й іменники *вода*, *ліс*.

Для встановлення форм слова *лісовий* (це перша умова виділення морфем) змінимо його за відмінками. Утворення лише трьох відмінкових форм дозволяє констатувати, що в них є морфологічні елементи які заступають один одного (це: *-ий*, *-ого*, *-ому*), і елемент, який повторюється в усіх формах (це *лісов-*). З цього зіставлення робимо висновок, що елементи, які заступають один одного при зміні форм слова, становлять не що інше, як морфологічні складники цих форм. Вони є показниками форм прикметника, його структурними компонентами, причому кожен з компонентів самодостатній. Це й дає право говорити про те, що перелічені елементи (*-ий*, *-ого*, *-ому*) є морфемами, тобто морфологічними частинами розглядуваного слова. Так доводиться процес виділення морфем як морфологічних частин слова.

Але щоб переконатися в тому, що це морфем як значеннєві одиниці, треба довести їх здатність передавати певне значення. Досягається це зіставленням з іншими словами, але з цими ж морфемами. Виявляється, що морфема *-ий* властива іншим прикметникам (наприклад: *степовий*, *гайовий*, *польовий*) і служить формантом прикметників однини чоловічого роду, а морфема *-ого* вказує на граматичне значення родового відмінка, *-ому* – значення давального відмінка (пор.: *лісового*, *степового*, *гайового*, *польового*; *лісовому*, *степовому*, *гайовому*, *польовому*). Отже, зіставлення з різнокоренєвими, але одноморфемними словами переконує в тому, що виділені морфологічні компоненти (*-ого*, *-ому*) є значеннєвими, тобто доводить їх морфемний статус. Вони не діляться на менші морфологічні одиниці і служать для вираження певного значення в поєднанні з іншими морфемами.

Тепер залишається під цим кутом зору проаналізувати морфологічну частину слова *лісовий*, яка залишилася після вилучення морфем *-ий*. Чи можна твердити, що вона становить неподільну частину прикметника? Щоб дати відповідь на це запитання, необхідно вдатися до пошуків

спільнокореневих слів. Таким є слово *ліс*. Зіставлення *лісов-* з *ліс-* дає змогу виділити морфологічну частину *-ов-* як морфему. Щоб підтвердити морфемний статус *-ов-*, подивимось, чи є в українській мові слова з цим морфологічним компонентом. Виявляється, існують. До раніше наведених слів *степовий, гайовий, польовий* додамо *береговий, річковий*, у яких, як і в слові *лісовий*, морфема *-ов-* вказує на відношення до простору. Це дозволяє остаточно твердити, що *-ов-* є морфемою, яка не ділиться на менші морфологічні частини і служить для передачі певного значення. Отже, із залишеної після вилучення *-ий* частини *лісов-* виділилася ще одна частина *-ов-*. Залишився компонент прикметника *лісовий* у вигляді *ліс-*. Знову задаємося запитанням: це неподільна чи подільна частина слова? Оскільки вона не ділиться на менші морфологічні елементи, її слід визнати самостійною морфемою, що несе в собі речове значення ряду однокореневих слів. Так, усі слова з цим коренем, а саме: *ліс, лісник, лісовий, пролісок* – пов'язані з поняттям лісу. Отже, *ліс* – це ще одна морфема.

Кількість морфем у слові визначається тим, на скільки морфологічних частин поділяється слово. У прикметнику *лісовий* морфем три, тому що після вилучення морфем *-ий* частина слова *лісов-* виявилася такою, що поділилася на дві морфем (*ліс-* і *-ов-*). Таке спостерігається у словах з похідною основою (див. § 113), тому у виділенні морфем застосовується зіставлення з формами словозміни і з формами словотворення.

Коли ж у слові наявна несподівана основа, виділення морфем обмежується лише зіставленням словозмінних форм: *парт-а, ліс-ø*.

Такі загальні вимоги виділення морфем і встановлення їх значеннєвої функції. Вони розраховані на наявність регулярних, постійно виділюваних складових елементів слів.

Тим часом у деяких словах трапляються нерегулярні, спорадичні (випадкові), одиничні морфем. Вони виділяються при зіставленні спільноморфемних споріднених за смыслом слів, але в різнокореневих словах не повторюються. Наприклад, у слові української мови *козел* виділяється одинична морфема *-ел* (пор. *коза*), у слові російської мови *хвалятьсЯ* вичленується елемент *ба-* (пор. *хвалятьсЯ*). Їх значення осмислюється разом з головною морфемою, що передає смисл споріднених слів. У словах з іншими коренями виділені морфем *-ел* і *ба-* не функціонують.

§ 105. Види морфем. Корінь і афікси. Варіанти морфем (аломорфи). Поняття інтерфікса. Залежно від семантичної і граматичної ролі в слові морфем поділяються на два види: кореневі й афіксальні, відповідно – корінь і афікси.

Корінь – єдина обов'язкова для кожного слова морфема, яка є носієм

речового значення у граматичних формах того ж самого слова і в споріднених (інакше – однокореневих) словах, у яких вона є стрижневою. Ілюстрацію цього може становити ланцюг слів української мови *зима* (словоформи: *зими, зимі, зимою*). *зимовий, зимовник, зимувати, перезимувати*, в яких усі слова, хоч і мають індивідуальний зміст, речово пов'язані коренем *-зим-*. У них він становить основну смислову частину слова.

Найчастіше корінь поєднується з іншими матеріально вираженими морфемами, як у наведених вище словах (*-и, -і, -ою; -ов-, -ник-, -ува-, пере-*). Рідше корінь бере участь у творенні слова без матеріально вираженої морфем, наприклад: укр. *дімø, кітø, садø*.

Іноді корінь називають незмінною частиною мови. Таке визначення виникло не випадково: численні приклади підтверджують його: пор. укр. *дід – дідок – дідусь – прадід – дідівський; сміливий – сміливіший – найсміливіший; два – двох – двадцять; долати – здолати – подоланий*. Але ж у мовах світу існує не менше зразків слів, корінь яких не залишається незмінним і у випадках словозміни (укр. *берег – на березі*; рос. *лететь – лечу*), і при словотворенні (укр. *берег – прибережний*; рос. *лететь – полёт*). Такі фонетичні видозміни однієї морфем називають варіантами морфем, або а л о м о р ф а м и (від грец. *ἄλλοσ – 'інший'* і морф.). Приклади аломорф: укр. *-ход-, -ходж-* (фонетичною транскрипцією [xоdж] у формах *ходити, ходжу*; рос. *-друг-, -друж-, -друз'-* (у словах *друг, дружба, друзья*); *-берег-, -береч'-* (у словах *берегу, беречь*); біл. *-гар-, -гор-* (у словах *гарá, гóрка*). Ці й подібні зразки зміни форми кореня часто стають для учнів камнем спотикання, коли перед ними виникає проблема морфемного (морфологічного) розбору (це один чи різні корені?). Тому доцільно відмовитися від визначення кореня як незмінної частини слова.

А ф і к с и (від лат. *a f f i x u s – 'прикріплений', 'причеплений'*) – морфем, що прикріплюються до кореня або вставляються в нього і видозмінюють його. За цією властивістю їх називають формантами. Не будучи самостійними одиницями, вони завжди пов'язані з коренем і виконують словозмінну або словотвірну роль.

За місцем у слові у відношенні до кореня афікси поділяються на префікси (від лат. *p r a e f i g o – 'те, що перед чимось'*) – морфем, що стоять перед коренем (укр. *заїти, приїти, перейти, зїти*; англ. *impossible – 'неможливий'*; нім. *aufstehen – 'вставати'*); інфікси (від лат. *i n f i x u s – 'установлений'*) – морфем, що вставляються в корінь слова (англ. *stand – 'стояти' при stood – 'стояв'*; інші приклади див. у § 108); постфікси (від лат. *p o s t f i x u s – 'те, що розташоване після чогось'*) – морфем, місце яких стояти після кореня; конфікси (від лат. *c o n f i x u s – 'разом узятий'*), або циркумфікси (від лат. *c i r c u m – 'навколо'*), морфем, що складаються з

двох частин, одна з яких стоїть перед, друга після кореня (у німецькій мові *ge-...-t*, наприклад, у формі дієприкметника *gemacht* – ‘зроблений’, утвореного від дієслова *machen* – ‘робити’); інтерфікси (штучно утворене від лат. *inter* – ‘поміж’, ‘між’ і лат. *fixus* – ‘прикріплений’); цей термін можна передати українським словом ‘міжзакріплені’. Інтерфікси вичленовуються: (1) у складних словах (наприклад, укр. *пароплав, землетрус*) і служать тільки для пов’язання коренів чи основ при творенні нових слів способом основоскладання; вони функціонують як структурні одиниці складних слів; (2) як афікси без самостійного значення, розташовані між коренем і суфіксом і використовувані для полегшення сполучуваності постфіксальних афіксів з твірними основами, пор.: *купє-(й)-н-ий; вчора-(ш)-н-ий; (й) і (ш)* – інтерфікси.

З названих афіксів деталізації потребують постфікси. До постфіксів належать:

а) суфікси (від лат. *suffixo* – ‘прибавляти’) – частина, що стоїть після кореня або іншого суфікса перед закінченням (укр. *лиж-ник, рад-іс-н-ий*);

б) флексії (від лат. *flexio* – ‘те, що згинається’), або закінчення, – словозмінна морфема, що виражає в словоформах, наприклад, української й російської мов, значення роду (*степ-Ø, вод-а, неб-о*), числа (*степ-и*), відмінка (*степ-у, степ-ом*), особи (*пиш-у, пиш-еш, пиш-е*);

в) постфікси – афікси, що стоять після флексії. В українській мові це: *-ся (умивати-ся), -небудь (що-небудь), -но (скажи-но), -бо (послухай-бо)*; в російській мові в словах *мыть-ся, кто-то, что-нибудь, какой-либо*.

Легко помітити, що у цьому параграфі два рази вжито термін ‘постфікси’ з різним семантичним наповненням. І це не випадково. У сучасному мовознавстві він узвичаєний з двома значеннями. Перше: постфікси – це будь-який афікс, що стоїть після кореня. Уживання цього терміна з цим значенням має давню історію. Серед постфіксів виділяли лише суфікси і флексії. Афікс *-ся* в академічних, вузівських і шкільних граматиках з української і російської мов відносили до суфіксів, хоч він посідав місце після флексії, пор. укр. [bɔrˈʲutˈcʲa], рос. [mɔjˈʲeʲ]. У шкільній практиці, щоб усунути недоречність, яку доводилося констатувати в дієсловах на *-ся*, адже суфікс стоїть після закінчення, – афікс *-ся* називали часткою. У результаті цього сталося змішування назви морфологічного елемента слова (*-ся*) і назви службової частини мови (часток *бо, би, чи, хай, нехай, тільки* та ін.).

З метою знаходження адекватної (відповідної) назви такому афіксу, який посідає місце після флексії (закінчення), почали вживати термін ‘постфікс’ із значенням не будь-якого афікса, що стоїть після кореня, а афікса, розташованого саме після флексії. Цей термін тільки з цим значенням подає

¹ У російській транскрипції середньоязиковий сонорний щільний передається буквою *ј*.

енциклопедія ‘Українська мова’ (2000 р. видання). Він використовується і у сучасних вузівських та шкільних підручниках з української мови.

Усі названі вище афікси виділено на основі даних різних формальних мов. Підкреслюємо ‘різних’, тому що шукати їх в одній якійсь мові буває нездійсненним завданням. Так, існують мови, багаті префіксами. Такими є, зокрема, українська, російська, польська мови. Перед коренем українського слова може стояти один (*поділити*), два (*розподілити*) і більше (*перерозподілити*) префіксів. Зате в киргизській і узбецькій мовах префіксів немає. Інший приклад. Для тих, хто знає граматику української мови, термін ‘інфікс’ не відомий, бо такої морфологічної частини слова в українській мові немає. У мові ж латинській інфікс – досить поширений значущий елемент слова (приклади див. у § 108). Ще продовжимо: у словах української, російської, білоруської, польської мов вичленовуються флексії, наприклад: укр. *місто, міста, місту; червоний, червона, червоне; ходжу, ходиш, ходить*. Але є мови, у будові слова яких флексії як афікси не виділяються (наприклад, турецька мова). З таких фактів можна зробити висновок, що кожна мова має своєрідну морфологічну структуру слова.

§ 106. Омонімія морфем. Приклади аломорфів наводились для ілюстрації можливих труднощів у морфемному аналізі слів (див. § 105). Пильності в морфологічному розборі вимагають також і випадки омонімії морфем, як-от в українській мові: *-вод-* (в іменнику *вода*) і *-вод-* (у дієсловах *водити*). Те, що ці корені різні, не потребує доведення. Корінь, як відомо, – смислова одиниця. Його існування й відмінність від інших елементів такого ж порядку визначається тільки змістом. Збіг звучання різних коренів буває випадковим, а тому і не вважається основною ознакою тотожності їхнього значення. Саме таке спостерігалось у коренях української мови *-низI-* (у словах *низенький, низина, низом*) та *-низII-* (*низати, нанизати, донизати*) і в коренях російської мови *-налI-* (у словах *палить, воспаление*), *-налII-* (*палец, беспальный*), *-налIII-* (*палка, палочный*).

Омонімія можлива також у системі афіксів. Вона дає себе знати і в лексемах тих самих граматичних класів, і в лексемах різних морфологічних груп (тобто частин мови). Наприклад, суфіксами-омонімами є *-окI-* і *-окII-* в українських іменниках зменшено-пестливого відтінку (*садок, візок*) і в іменниках абстрактного значення (*напрямок, сміток*). Омонімічними слід визнати й суфікси російської мови *-ерI-* і *-ерII-* у словах *удочерить* і *мастер*.

Омонімія засвідчується також у флексіях: а) знахідного відмінка однини іменників жіночого роду (*сестру, парту*); б) давального відмінка однини іменників чоловічого роду (*брату, столу*); в) першої особи однини дієслів (*пошу, прощу*).

§ 107. Фонологічна структура морфем. Поняття морфології. З погляду фонологічного морфема не завжди виступає сталою одиницею: вона може бути представлена з фонемними змінами. пор.: укр. *осінь – осені, дуг – дужок*, рос. *хочу – хотим, крепкий – крепче*. Проблеми різного фонемного наповнення морфем розглядає порівняно недавно сформований розділ мовознавства, що посідає проміжне місце між морфологією і фонологією, який зветься морфофонологією (термін утворився від складного слова *морфофонологія* завдяки гаплогії: *морфофонологія – морфонологія*). Об'єктом цього розділу є вивчення фонологічної структури морфем різного типу, а також варіювання, тобто чергування, фонем у складі морфем.

Так, для морфофонології важливо встановити не тільки те, що слово української мови *парта* поділяється на дві морфемі: *парт-а*, але і те, що коренева морфема складається з чотирьох фонем, тобто становить п'ятифонемну структуру. Графічно це передається так: ПГППГ, де П – приголосний, Г – голосний. Це важливо не тільки для встановлення фонемної структури кореня, але й афіксів, наприклад: у словах *приходити* (ППГ), *перебігати* (ПГПГ), *студентство* (ППП), *білуватий* (ГПГП). Такий аналіз допомагає усвідомленню фонемної структури морфем як морфологічних одиниць граматичної системи мови.

Значне місце в морфофонології посідає вивчення морфофонологічних процесів – чергувань. Залежно від того, в якій мовній підсистемі здійснюється чергування, вони поділяються на парадигматичні і дериваційні, що належать до словотворення. Перші відбуваються при словозміні і формотворенні. Це чергування зразків: укр. *коля – кінь* (чергування *о* з *і*), *помагати – допомогти* (*а* || *о*). Другі – дериваційні – це: укр. *уродити – урожай* (*о* || *ж*), *Галич – галицький* (*ч* || *ц*), рос. *строка – строчка* (*к* || *ч*), *подруга – подружка* (*з* || *ж*).

Фонемі, що чергуються в складі морфемі, називаються морфонемами. Їх призначення – посилювати диференціацію на морфологічному рівні. Наприклад, чергування в російському слові *сухой – суше* (*х* || *ш*) за наявності в ній форм на зразок *муха – о мухе* засвідчує, що це чергування не обумовлене позицією чи сусідством звуків, а пов'язане з функціональною відмінністю флексій *-el* і *-elII*. З них перша служить для утворення вищого ступеня прикметника (*суше*), друга – місцевого відмінка (*о мухе*).

Морфофонологічні правила існують лише в тих мовах, в яких морфемі можуть бути представлені варіюваними алломорфами і в яких це варіювання не пов'язане з чисто фонетичними причинами. До таких мов належать передусім індоєвропейські мови.

Морфофонологію розглядають або як розділ мовознавства, або як частину граматики – “передморфологію”.

§ 108. Словозмінна (реляційна) і словотвірна (дериваційна) функції афіксів. Поняття формотворчих афіксів. Функції афіксів у слові неоднорідні: вони функціонують і як словозмінні, тобто змінюють форми слів, і як словотвірні одиниці. Афікси, що вживаються в словозмінній ролі, називаються словозмінними, або реляційними (від лат. *relatio* – ‘віднесення’). Ті ж афікси, які використовуються для творення нових слів, іменують словотвірними, або дериваційними, а сам процес утворення слів з їх участю – словотворенням¹, або деривацією (від лат. *derivatio* – ‘відведення’). Однак таке розмежування ролі афіксів не є категоричним, хоч і загальноприйнятим. Переконаємося в цьому на аналізі тих і тих афіксів.

Типово словозмінним (реляційним) афіксом є флексія, здатна виражати граматичні значення і вказувати на відношення між словами. Так, граматичне значення роду в прикметниках української мови визначається завдяки наявності флексій: *-ий* – чоловічого роду, *-а* – жіночого, *-е* – середнього (*веселий, весела, веселе*). Крім цього, флексії є основним показником відмінювання іменників, прикметників, дієприкметників, числівників, займенників, дієвідмінювання дієслів. За допомогою флексій досягається вираження синтаксичних відношень між словами; пор.: *учень працює, учні працюють*.

Однак роль флексій цим не обмежується. Вони мають і ширше граматичне значення: становлять формальні показники частин мови, за якими розрізняються і самі морфологічні класи, і системи їх відмінювання та дієвідмінювання. А оскільки флексії однотипних граматичних значень (наприклад, роду, числа, відмінка, особи) виступають одиницями для розрізнення семантичних значень слів, як-от: Н.в. *добр-о*, Р.в. *добр-а*, Д.в. *добр-у* та ін. (іменник) і Н.в. *добр-ий*, Р.в. *добр-ого*, Д.в. *добр-ому* (прикметник), то їх можна вважати й словотвірними афіксами. О.О.Реформатський пропонує їх називати суфіксо-флексіями². І все ж основна функція флексій словозмінна.

Зате префікси, інфікси, суфікси і постфікси характеризуються основною дериваційною роллю, оскільки здебільшого виступають у функції словотвірних елементів. Однак у ряді випадків окремі префікси, інфікси і суфікси вживаються не для творення нових слів, а для утворення різних граматичних форм слова, для надання слову відмінних граматичних значень. Інакше кажучи, вони служать для формальних розрізень слів.

За цією особливістю такі префікси, інфікси, суфікси називають формотворчими. Сказане проілюструємо на аналізі прикладів ролі кожного

¹ Слід розрізняти герміни “словотворення” і “словотвір”. Словотворення – це творення похідних і складних слів за дериваційними правилами, а словотвір – це, за традиційними оцінками, – розділ граматики, за сучасним уявленням, – розділ мовознавства. Уявлення про словотвір подає § 116.

² Реформатський А.А. Введение в языковедение. – М., 2003. – С. 266

з названих афіксів.

1. Префікс – досить активний словотворчий засіб, принаймні в таких мовах, як українська, російська, польська, німецька. У сучасній українській мові, наприклад, нараховується близько двох десятків дієслівних префіксів. Численна група слів може сполучатися майже з кожним з них і утворювати слова відмінної семантики. Серед них, наприклад, в українській мові, на першому місці дієслова, надто активні у префіксальному словотворенні, як-от: *вимовити, відмовити, замовити, намовити, підмовити, змовити, умовити, обмовити, перемовити; вилетіти, відлетіти, залетіти, палетіти, підлетіти, злетіти, перелетіти* тощо.

Префіксальними твореннями дієслів багата і російська мова: *приходить, заходить, виходить, исходить, входить, уходить, переходить*. Приклади словотворення за допомогою префіксів дає також німецька мова: *aufgehen* ('сходити', 'підніматись'), *angehen* ('починати'), *abgehen* ('відставати'), *umgehen* ('обходити'); польська: *chodzić, schodzić*.

Але в цих же мовах префікси виконують і формотворчу роль. У розрізненні граматичного значення вищого і найвищого ступенів в українській мові на перший план висувається відсутність чи наявність префіксів: *кращий – найкращий, сильніший – найсильніший, більший – найбільший*.

Відмінність граматичних значень недоконаного і доконаного виду дієслів української і російської мов часто досягається завдяки префіксам, пор.: укр. *писати – написати, бачити – побачити*; рос. *делать – сделать, формировать – сформировать*. Подібне в польській (приклад – вище).

Загальновідома формотворча роль префіксів німецької мови, зокрема основних форм дієслова, наприклад: *schreiben* ('писати'): Präsens – *schreibt* ('пише'), Imperfekt – *schrieb* ('писав'), Partizip II – *geschrieben* ('писаний'); *sprechen* ('говорити'): *spricht* ('говорить'), *sprach* ('говорив'), *gesprochen* ('сказаний').

Серед префіксів можна виділити специфічно словотвірні і виразно формотворчі. В українській мові, наприклад, типово словотвірними слід визнати *від-, під-, пере-*, формотворчим є префікс *най-*.

Однак не всі префікси піддаються чіткому групуванню за ознаками словотворення і формотворення. Пересвідчитись у цьому можна на аналізі ролі українських префіксів *на-, з-*, які виявляються активними і в словотворенні, і у формотворенні, порівняймо:

п р и к л а д и	п р и к л а д и
с л о в о т в о р е н н я	ф о р м о т в о р е н н я
(утворення слів з різним лексичним значенням)	(розрізнення недоконаного і доконаного виду в словах одного значення):

мовити — *намовити*

писати — *написати*

мовити — *змовити*

робити — *зробити*

Отже, говорити про такі префікси лише як про словотвірні чи як формотворчі немає достатніх підстав. Їх роль подвійна.

2. Словотвірна і формотворча роль інфіксів може бути розкрита на прикладах з латинської мови. Від слова, що становить назву предмета, *jugum* — 'ярмо', 'хомут', 'упряж' биків і коней — у латинській мові за допомогою інфікса утворюється слово, що означає дію: *jungere* — 'поєднувати', 'пов'язувати', 'сполучати'. Словотвірну роль відіграє тут інфікс *-п-*, вставлений у середину кореня: *-jug- > -jung-*.

Активно діють інфікси латинської мови і у випадках формотворення. Наприклад: відмінність теперішнього часу дієслова від минулого досягається завдяки інфіксу *-п-*: *vinci* (вим. [в 'іц'і]) – 'я переміг' (корінь *vic-*) і *vinco* (вим. [в 'інко]) – 'я перемагаю'.

3. Подібно до префіксів та інфіксів суфікси виконують також подвійну роль. Суфіксальне словотворення проявляється і тоді, коли в слово вносяться лише значеннєві відтінки, наприклад, відтінки зменшеності: *столик*; пестливості: *бабуся*; збільшеності: *здоровенний*; і тоді, коли з допомогою суфіксів виражаються відмінні поняття: *риба* — *рибалка*; *учити* — *учень*; *п'ять* — *п'ятка*.

Формотворчу роль суфікси виконують при розрізненні ступенів порівняння: *червоний* — *черво́ніший*, *довгий* — *довши́й*, при протиставленні дієслівних видів: *штовхати* — *штовхну́ти*, *смикати* — *смикну́ти*.

§ 109. Продуктивні і непродуктивні, активні і пасивні афікси. Продуктивні і непродуктивні морфологічні моделі слів. Поняття продуктивності і непродуктивності афіксів пов'язується з частотою їх вживання у словах. Так, підраховавши кількість слів з суфіксом української мови *-б-* (*боротьба, молотьба, лічба, ходьба*), можна сказати, що він недостатньо продуктивний. «Малу продукцію» дав також префікс *су-*: *сусід, суспільство, сукупність, сунісок*. Це зауваження можна віднести і до суфіксів російської мови *-нь*: *жизнь, болезнь, боязнь*; *-ух*: *пастух*.

Коли згрупувати слова з суфіксом *-к-*, який уживається на позначення назв осіб жіночої статі за родом занять і за місцем походження (*вчителька, студентка, артистка, співачка, господарка, секретарка, друкарка, лікарка, доярка; полтавка, киянка, харків'янка, подолянка, грузинка, сибірячка, словачка, селянка*), то стане ясно, що цей суфікс справді продуктивний.

Терміни "активні" і "пасивні" афікси пов'язуються з їх активною чи пасивною роллю у творенні нових слів: активним визнається афікс, який

з'являється у багатьох новотворах сучасної мови: пасивним вважається той, який існує в мові, але не увійшов до складу жодного новотвору сучасної мови.

Поняття продуктивності й активності, непродуктивності і пасивності дуже часто переплітаються, що можна простежити на прикладах з суфіксом -л- (*дуло, шило*), який при своїй непродуктивності виступає в сучасній мові ще й пасивним, тим часом як суфікс -к- не тільки продуктивний, а й активний: входить до складу новотворів: *вузівка, радистка, вихователька* і багато ін.

Однак названі поняття не тотожні. Щоб підтвердити це, треба розглянути такі поняття, як продуктивні і непродуктивні словотвірні моделі. Під словом "модель" (від французького *m o d è l e*, що означає 'зразок') розуміють конструкцію, структуру, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня¹. Модель слова – це, наприклад, корінь + флексія (*вод-а*), префікс + корінь + суфікс + флексія (*під-вод-н-ий*).

Моделі слова бувають словозмінні і словотвірні. Словозмінні – це моделі відмінювання іменників (*сестр-у, парн-у, трав-у, вод-у*), прикметників (*біл-ого, велик-ого, світл-ого*), числівників (*сорок-а, дев'яност-а, ст-а*), моделі дієвідмінювання (*роб-иш, нос-иш*).

Словотвірні моделі являють собою схеми утворення нових слів від відповідних коренів чи основ за допомогою того чи іншого афікса. Прикладами словотвірних моделей української мови можуть бути зразки утворення іменників від дієслівних коренів: *ход-іння* (від *ходити*), *нос-іння* (від *носити*); утворення чоловічих імен по батькові: *Петр-ович, Семен-ович, Карп-ович*.

Серед словозмінних і словотвірних моделей виділяються продуктивні і непродуктивні. Продуктивність і непродуктивність моделі залежить від того, яку кількість лексичного матеріалу вона охоплює, а також чи служить вона зразком для творення нових слів або підпорядковує своїй схемі зміну інших.

Наявність продуктивних схем спричиняється до аналогій. Так, за зразком моделі *бібліотека* з'явилися новотвори *фонотека, фільмотека, ігротека, дискотека*.

Продуктивні моделі можуть підпорядковувати собі запозичені слова. Наприклад, іншомовне слово *пальто*, що походить від французького іменника чоловічого роду *paletot*, підведено під морфологічну модель іменників середнього роду (*вікно, озеро*), а тому й набуло граматичних ознак цієї моделі. В українській мові воно сприймається як іменник середнього роду і відмінюється за їх зразком: *пальто, пальта, пальту, пальтом, пальті; пальта, пальт, пальтам, пальтами, пальтах*.

Непродуктивні моделі обмежені невеликою кількістю прикладів і не

служать зразком для словотворення чи словозміни інших слів. В українській мові непродуктивну модель становлять, наприклад, іменники IV відміни, які у непрямих відмінках набувають суфіксів -ен- і -ят- (*ім'я — імені, теля — теляти*).

Активна дія афіксів пов'язується з продуктивністю морфологічної моделі. Афікс може бути продуктивним з різними морфологічними моделями. Тим часом активно діючим для творення нових слів він може бути тільки стосовно певних моделей. Для ілюстрації цього твердження розглянемо приклади з суфіксом російської мови -ец.

Якщо перегорнути сторінки існуючих словників російської мови, то можна легко знайти кілька десятків слів з цим суфіксом, що вживається на означення осіб чоловічої статі. Це слова: а) *боєц, зенитовец, партиєц, просвещенец*; б) *бакинец, запорожец, ятинец, батумец*; в) *слепец, глуpec, мудрец, щастливец, ревнивец*; г) *певец, купец, гонец*. При такій поширеності слів з цим суфіксом навряд чи можна заперечити його продуктивність. Коли ж додати до цього ще й слова-новотвори XX ст., такі, як *ганец* (від *Гана*), *суданец* (від *Судан*), *вьєтнамец* (від *Вьетнам*), а також *мичуринец, папанинец* (від прізвищ *Мичурин, Папанин*), то стане ясно, що цей суфікс у минулому столітті був ще й активним. Але чи активним був він в усіх тих моделях словотворення, в яких відзначався як продуктивний?

Щоб відповісти на це запитання, потрібно встановити морфологічні моделі слів з цим суфіксом і зіставити з ними новотвори.

У наведених вище групах лексем виділяються принаймні три моделі: "основа іменника + суфікс -ец" (*боєц, бакинец*); "основа прикметника + -ец" (*мудрец*); "основа дієслова + -ец" (*певец*). За твердженням спеціалістів російської мови, суфікс -ец втратив властивість поєднуватися з прикметниковими основами. Цим і пояснюється відсутність неологізмів, утворених за моделлю "основа прикметника + суфікс -ец", таких як давні слова *мудрий > мудрец, слепой > слепец*. Пасивний він і в моделі "основа дієслова + -ец" (*купец, борец, гонец*). Зате з основами іменників він легко утворює нові слова (*вьєтнамец, ганец, кениец, суданец*). Виявляється, що модель "основа іменника + суфікс -ец" не тільки продуктивна, а й активна: суфікс -ец виконує активну роль. Отже, активний у межах одних морфологічних моделей, той самий афікс може бути пасивним в інших. Тому й не ставиться знак рівності між поняттями активних і продуктивних афіксів

§ 110. Поняття парадигми. Термін парадигма (від грец. *p a r a d e i g m a* – 'приклад', 'зрінець') виник на позначення системи флексивних змін якогось слова, що дається як зразок словозміни певного ряду чи класу слів. Наприклад, парадигмою є словозміна іменника *країна*.

¹ Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000 – С.339.

оскільки його відмінкові закінчення типові для іменників I відміни:

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н. <i>країн-а</i>	Зн. <i>країн-у</i>	Н. <i>країн-и</i>	Зн. <i>країн-и</i>
Р. <i>країн-и</i>	Ор. <i>країн-ою</i>	Р. <i>країн-о</i>	Ор. <i>країн-ами</i>
Д. <i>країн-і</i>	М. <i>країн-і</i>	Д. <i>країн-ам</i>	М. <i>країн-ах</i>
	Кличн. <i>країн-о</i>		Кличн. <i>країн-и</i>

Парадигму становить зміна дієслова *писати* за особами як зразок дієвідмінювання дієслів I дієвідміни теперішнього часу:

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. <i>пиш-у</i>	<i>пиш-емо</i>
2 ос. <i>пиш-еш</i>	<i>пиш-ете</i>
3 ос. <i>пиш-е</i>	<i>пиш-уть</i>

Ці значення слова "парадигма" не втратились і зараз. У викладанні мов говорять про парадигми відмінювання прикметників твердої чи м'якої групи, парадигми відмінювання кількісних або порядкових числівників, парадигми відмінювання займенників та ін. як зразків відмінювання чи дієвідмінювання.

Однак паралельно з розумінням парадигми як морфологічного зразка змін форм слів поширилось усвідомлення того, що парадигма оцінюється як сукупність словоформ конкретної лексеми без урахування того, чи становить вона зразок для класу слів, чи не становить. На цій підставі парадигму становить і зміна дієслова української мови *їсти*, і зміна індустанського *karna* ('робити'), хоч вони не служать зразками дієвідмінювання цілого ряду слів, а мають індивідуальну систему словозміни (*їсти*: *їм, їси, їсть* та ін.).

У сучасному мовознавстві поняття парадигми набуло розширеного значення, а саме: парадигма – це будь-який клас лінгвістичних одиниць, кожна з яких визначається певним відношенням до іншої, але об'єднаних наявністю загальної ознаки.

Залежно від рівня, до якого належить розглядуваний клас зіставлених одиниць, розрізняють парадигми фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, словотвірні.

Фонетичні – це позиційні чергування звуків, наприклад, у російській мові: [о] – [л] – [ъ] – [го́лва], [гло́ф], [гьлва́].

Морфологічні парадигми демонструють системи словоформ, пор. наведені вище слова *країна, писати*. Щоправда, в деяких парадигмах можливі відхилення від загальної зразка. Так, в українській мові немає форми першої особи однини теперішнього часу дієслова *пилососити*, в російській мові – дієслова *убеждать*.

У синтаксисі поняття "парадигма" застосовується для називання рядів синтаксичних конструкцій як видозмін певної конструкції, викликані зміною синтаксичних значень, пор.: *Студент читає; Студент читав; Студент буде читати; Студент читав би; Хай студент читає*.

До лексико-семантичної парадигми входять слова, що протиставляються одне одному за певною семантичною ознакою. Лексична парадигма об'єднує синоніми, як-от: укр. *чорногуз – лелека – бусол*, антоніми, зокрема: укр. *холод – тепло*, слова однієї тематичної групи, наприклад, за ознакою "професія": укр. *вчитель, лікар, інженер*, за ознакою "розмір": укр. *великий, малий* та ін.

Поширення набуває і поняття словотвірної парадигми, тобто парадигматичного об'єднання похідних слів від однієї вивідної основи за певним типом словотворення, пор.: у російській мові прикметниковий тип парадигми від прикметника *белый*: *беленький, беловатый, белехонький*.

Сучасні словники не фіксують того, що в сучасному мовленні слово "парадигма" було переносного значення як 'ряду однотипних явищ, подій'. Тим часом можна почути: *парадигма образів; у парадигмі історичних змін*. Це свідчить про те, що термін вийшов за вузькі межі термінологічного вживання. Сучасні ж словники подають його як систему флективних змін.

§ 111. Нульова флексія. Поняття нульового суфікса. Розрізнення граматичних значень, як відомо, досягається можливим протиставленням (опозицією) формальних ознак слів. Флексія *-а*, наприклад, в іменнику української мови *країна* сприймається як показник називного відмінка однини, тому що вона протиставляється, з одного боку, іншим формам відмінків (*країна, країні, країну* та ін.), а з другого – формі множини – *країни*.

При таких протиставленнях іноді можна натрапити на випадки, коли показник граматичного значення матеріально не виражається. Прикладом цього служать форма родового відмінка множини іменника *країна*, пор.: Н.в. *країни*, Р.в. *країн*, Д.в. *країнам* та ін. Показником родового відмінка множини цього слова є відсутність морфеми, що протиставляється в його парадигмі іншим морфемам. Відсутню морфему при наявних протиставленнях прийнято називати нульовою флексією, її ще іменують негативною морфемою на відміну від морфем позитивних, оформлених у звуках.

На підставі цього робиться висновок про те, що жодна з форм будь-якого відмінюваного слова не буває без флексії. У кожному відмінюваному слові є флексія. Тільки в одному випадку вона буває матеріально вираженою, в іншому – нульовою. Так, усі форми парадигми *стіл* є двоморфемними: Н.в. *стіл* + нульова флексія (тобто *стіл + Ø*), Р.в. *стол* + *-а*, Д.в. *стол* + *-у*, Зн.в. *стіл* + нульова флексія (*стіл + Ø*), Ор.в. *стол* + *-ом*, М.в. (на) *стол* + *і*,

Кл.в. *стол* + -е. Отже, відмінюване слово має щонайменше дві морфемні.

Нульові флексії передають різні граматичні значення. Конкретна їх граматична роль визначається при відповідному співвідношенні з іншими формами. Так, при зіставленні форм *сніг* – *снігу* – *снігом* нульова флексія слова *сніг* виражає називний відмінок. Зовсім інша її функція встановлюється при протиставленні *сніг* – *сніги*. Тут вона сприймається як показник форми однини на відміну від форми множини.

Однак не всяка відсутність афікса у кінці слова є нульовою флексією. Якщо слову, що не має закінчення, не протиставляється жодна його форма з афіксом, тоді не можна й говорити про наявність у ньому нульової флексії. Це зауваження стосується невідмінюваних слів української і російської мов типу *кенгуру*, *колібри*, *таксі*, *депо*; *завтра*, *тепер*, *тут*, *де*, у яких нульові флексії не виділяються: їм не протиставляються форми з позитивними морфемами.

Крім нульової флексії, в східнослов'янських мовах можливі нульові суфікси, наприклад: укр. *ходити* – *хід*, рос. *высокий* – *высь*, коли з твірної похідної основи утворюється непохідна основа (див. § 113).

§ 112. Способи вираження граматичних значень. У § 101 встановлено, що граматичні значення – це додаткові до лексичних значень супровідні, загальні, абстрактні значення, притаманні ряду словоформ, що мають регулярне, стандартне, матеріальне (або нульове) вираження. Це твердження проілюструємо прикладами: укр. *батько* – *батька*; польск. *okno* – *okna*, що становлять розрізнення відмінків: укр. *стіл*∅ – *столи*, рос. *глаз*∅ – *глаза*, які вказують на розрізнення числа. Приклади розрізень форм за граматичними значеннями можна продовжити: це значення роду, особи, часу, виду, способу, стану. Такі граматичні значення відомі в українській і російській мовах. У мовах же світу їх існує значно більше. Учені визнають, що їх кількість не піддається точному обрахунку. Що ж до способів їх вираження, то кількість способів обмежена. Це – афіксація, внутрішня флексія, редуплікація, наголос, суплетивізм, порядок слів, службові слова, інтонація.

Їх прийнято ділити на синтетичні й аналітичні. До синтетичних належать:

Афіксація, тобто приєднання афіксів до кореня чи похідної основи. Цей спосіб властивий індоєвропейським, тюркським, фінно-угорським мовам.

Найпоказовішим засобом розрізнення граматичних значень є флексія, наприклад: укр. *школ-а* – *школ-и* – *школ-і* та ін.; *біл-ий* – *біл-ого* – *біл-ому* та ін.; польск. *dobry* – *dobrego* – *dobremu* – *dobry* – *dobrym* – *dobrym*; нім.

чол. р. *Kalt-er Wein* ('холодне вино'), – жін. р. *kalt-e Milch* ('холодне молоко'), – середній рід *kalt-es Wasser* ('холодна вода'); англ. *table* – *tables* ('стіл' – 'столи', розрізнення числа). У французькій мові розрізнення особи множини досягається і флексіями, і займенниками: *nous parlons* – 'ми розмовляємо' – вим. [ну парло], *vous parlez* – 'ви розмовляєте' – вим. [ву парлэ].

У розрізненні граматичних значень відіграють роль також формотворчі афікси, зокрема: укр. *біл-ий* – *біл-ий-ий* – *най-біл-ий-ий*; рос. *делать* – *с-делать*; польск. *dalek-i* – *dal-szy* – *naj-dal-szy*; турецьк. *adam* ('чоловік') – *адам-лар* ('чоловіки') – розрізнення однини – множини: *адам-лар* (називний відмінок) – *адам-лар-да* (місцевий множини).

Внутрішня флексія, або флексія основи, – це звукова зміна в корені слова, з якою пов'язується протиставлення граматичних значень слів. Змінюються: а) голосний на голосний; б) приголосний на приголосний; в) голосний на нуль звука. У російській мові це видно на прикладах зіставлення форм недоконаного і доконаного виду: а) *умирать* – *умереть*; б) *избегать* – *избежатъ*; в) *собирать* – *собрать*.

Таку зміну голосних і приголосних називають нефонетичним (або морфологічним) чергуванням, яке не слід змішувати із змінами, що іменуються фонетичними чергуваннями.

Фонетичне чергування виникає внаслідок дії певних фонетичних умов, у які потрапляє звук при зміні слова. Воно вторинне щодо граматичних форм, тому й не є показником розрізнення граматичних значень. Приклад фонетичного чергування становлять в українській мові форми [голова] – [гол'іу], у яких зміна [о] на [і] залежить від характеру складу: [о] у відкритому складі чергується з [і] в закритому.

Морфологічне чергування не залежить від фонетичних причин (закритості чи відкритості, наголошеності чи ненаголошеності складу). Воно існує у мовах як спосіб розрізнення граматичних значень: зміна звука є показником зміни граматичного значення. Надто часто цей спосіб діє у протиставленні форм часу англійських дієслів, як-от: 'бігти' *run* (вим. [ран]) – теперішній час і *ran* (вим. [рен]) – минулий; 'вигравати': теперішній час *win* (вим. [він]), минулий час *won* (вим. [ван]); 'тримати': теперішній час *hold* (вим. [холд]), минулий час – *held* (вим. [хелд]); 'стріляти': теперішній час *shoot* (вим. [шут]), минулий час *shot* (вим. [шот]); у протиставленні числа іменників: *woman* (вим. [вумен]) – 'жінка'; *women* (вим. [вімен]) – 'жінки'.

Внутрішня флексія властива також німецькій мові, пор.: *die Tochter* (дочка) – *die Töchter* (дочки), *die Mutter* (мати) – *die Mütter* (матері).

У всіх наведених прикладах внутрішня флексія проявилась у чистому вигляді, тобто без супроводу інших способів, які вказують на розрізнення граматичних значень. Трапляються, проте, випадки поєднання дії внутрішньої

флексії з афіксацією. Так, у протиставленні недоконаного і доконаного виду дієслів української мови *допомагати* – *допомогти*, *привозити* – *привезти* морфологічне чергування [o] з [a] – [o] з [e] в коренях слів супроводжується наявністю в одній з форм і відсутністю в іншій суфіксів *-а-* та *-и-* (*допомагати* – *допомогти*, *привозити* – *привезти*). У німецькій мові паралельно з внутрішньою флексією діють префікси і суфікси при творенні дієслівних форм, наприклад, у слові *liegen* (лежати): *liegt, lag, gelegen*.

Ці чергування з'явилися в давню добу, тому сьогодні вони кваліфікуються як історичні, традиційні. Оскільки розглянуті приклади становлять зразки змін звуків, тобто явища, пов'язані з фонетичною системою мов, але явища, що служать для розрізнення граматичних значень, які є цариною граматики, ці нефонетичні чергування вивчає окремий розділ мовознавства морфологія (див. § 107). Однак вивчення функцій цих чергувань належить граматиці, де вони позначаються терміном "внутрішня флексія", або "флексія основ".

Уживання цих термінів потребує пояснення у зв'язку з наявністю в них терміна "флексія", адже виникає низка запитань: чому *флексія*? чому *внутрішня*? чому *флексія основи*?

Вдамося до з'ясування. Згадаймо, що флексія – це словозмінний, інакше – формозмінний, афікс, пор.: укр. *вода* – *води* – *води*; *великий* – *велика* – *велике*; *іду* – *ідеши* – *іде*. А тепер поглянемо на приклади: нім. (die) *Tochter* ('дочка' – однина) – (die) *Töchter* ('дочки' – множина); англ. *run* [ран] – теперішній час, *ran* [рен] – минулий час дієслова 'бігти'; укр. *привозити* – *привезти* (розрізнення видів). Яку функцію в них виконують чергування? Безперечно, функцію розрізнення граматичних значень, тобто функцію формозмінну. Звідси й правомірність називати таке чергування флексією. А чому *внутрішня* флексія? Зрозуміло, бо ці зміни наявні не за межами основи, а всередині її. У цьому відмінність внутрішньої флексії від зовнішньої (*сел-о*).

Внутрішня флексія властива не всім мовам. Її не знають тюркські і фінно-угорські мови.

Р е д у п л і к а ц і я, тобто повтор слів чи їх частин без змін звукового складу або з частковою його зміною. Наприклад, у малайській мові протиставлення числа досягається завдяки повторам слів, пор.: *kuda* – кінь, *kuda-kuda* – коні. Тут повторення слів відбувається без зміни звукового складу. Ілюстрацією до повтору слів, що супроводжується зміною звукового складу, знаходимо у грецькій мові. Дієслово *залишити* в теперішньому часі має форму *leipo* (вим. *лейпо*), в минулому *leloipa* (вим. *лелопіпа*).

Поряд з вираженням граматичних значень редуплікація відома як спосіб творення нових слів і надання словам додаткових семантичних відтінків, пор.: фр. *bonbon* – конфета (від *bon* – 'гарний'); укр. *білий-білий*, *тихо-тихо* в

розумінні "надто білий", "дуже тихо". Але розгляд цих прикладів лежить за межами розрізнення граматичних значень. Вони відбивають зміни лексичних, а не граматичних значень.

Дехто з учених схильний приклади зразка *білий-білий* розцінювати як спосіб утворення вищого ступеня порівняння прикметників. Таке трактування суперечить справжньому стану речей. Зазначене повторення надає даній сполучі слів лексичного значення збільшеної міри якості, але без порівняння, як це спостерігається у вищому ступені (*білий-біліший* від чогось), тому й не може іменуватися способом утворення ступенів порівняння.

Такими є синтетичні способи розрізнення граматичних значень. Далі розглянемо аналітичні способи вираження граматичних значень.

П о р я д о к с л і в. Цей спосіб посідає значне місце передусім у мовах із слабо розвинутою або й зовсім відсутньою афіксацією. Наприклад, французька й англійська мови не мають формальних показників називного і знахідного відмінків. Це значить, що афіксально ці відмінки не протиставляються. У реченні вони розрізняються завдяки усталеному в цих мовах прямому порядку слів: на першому місці підмет, за ним – присудок, а далі – додаток, наприклад: англ. *The mother loves her daughter* (мати любить дочку) і *The daughter loves her mother* (дочка любить матір).

Подібне спостерігається і в сучасній китайській мові, у якій існують лише поодинокі афікси, тому основним способом розрізнення граматичних значень є порядок слів. Так, поєднання двох іменників сприймається як сполука означення й означуваного слова. Наприклад, *чжунго женьмін* – 'китайський народ', а *женьмін чжунго* – 'народний Китай'.

В українській мові трапляються окремі випадки використання порядку слів для розрізнення синтаксичних відношень. Причина цього – у відсутності морфологічних показників, пов'язаних з відповідним граматичним значенням. Так, у реченнях *Київ – столиця України*; *Трактором орати не лопатою копати* обидва головні члени речення (вони виділені) виражені такими словами, які за формальними ознаками можуть сприйматися і як підмет, і як присудок. У подібних прикладах за граматичний критерій розпізнавання членів речення береться прямий порядок слів: на першому місці – підмет, на другому – присудок.

Н а г о л о с, який використовується у випадках відсутності в слові формальної диференціації граматичних значень. Так, у формах слів *зорі*, *ноги*, *руки* формальних показників недостатньо, щоб сприймати їх як іменники називного відмінка множини чи як іменники родового відмінка однини. Уточнення граматичної форми вноситься лише наголосом, пор.: *зори* і *зорі*; *ноги* і *ногі*; *руки* і *рукі*.

Можливість використання наголосу для досягнення семантичних відмін

слів (*náša* – *наша́*, *múka* – *мука́*) тут не розглядається: у цьому параграфі йдеться тільки про протиставлення граматичних значень.

Суплетивізм (від лат. *suppleo* – ‘доповнюю’), тобто використання різнокорених і різноосновних слів, які прийнято називати суплетивними формами. Особливість їх полягає в тому, що вони, будучи відмінними за матеріальним вираженням, передають те ж саме лексичне значення і різні граматичні ознаки. Наприклад, суплетивними є форми розрізнення числа в російській мові: *человек* – *люди*, *ребенок* – *дети*; протиставлення виду в українській мові: *брати* – *взяти*, *шукати* – *знайти*, *говорити* – *сказати*. Вираження категорії ступенів порівняння а) прислівників і б) прикметників суплетивними формами властиве багатьом мовам: а) укр. *добре* – *краще*; рос. *хорошо* – *лучше*; нім. *gut* – *besser*; англ. *good* – *better*, фр. *bien* – *mieux*; б) укр. *поганий* – *гірший*, рос. *плохой* – *худший*, пол. *zły* – *gorszy*. Суплетивними є відмінкові форми займенників ряду мов, а саме:

	української	російської	польської	німецької	латинської
Н. в.	я	ты	ты	Nom. <i>ich</i>	Nom. <i>ego</i>
Р. в.	мене	тебя	nas	Gen. <i>meiner</i>	Gen. <i>mei</i>
Д. в.	мені	тебе	nam	Dat. <i>mir</i>	Dat. <i>mihi</i>
З. в.	мене	тебя	nas	Acc. <i>mich</i>	Acc. <i>me</i>
О. в.	мною	тобою	namí		Abl. <i>me</i>
М. в.	мені	тебе	(o) nas		

Службові слова – артиклі (члени), прийменники і післяйменники, сполучники, частки, допоміжні дієслова. Їх роль – указувати на граматичні ознаки повнозначних слів; виражати синтаксичні зв'язки і відношення між ними.

За місцем, яке посідають артиклі стосовно повнозначного слова, вони поділяються на препозитивні (ті, що розміщені перед повнозначним словом) і постпозитивні (ті, що розташовані після повнозначного слова). Препозитивними є артиклі французької мови: *le, la* для розрізнення чоловічого і жіночого роду однини і *les* — для вираження множини. Постпозитивні артиклі є в болгарській і румунській мовах, наприклад, у болгарській: *столът* (чол. р.), *реката* (жін. р.), *селото* (середн. р.); у румун.: *otul* (чол. р.) – ‘людина’; *lucraea* (жін. р.) – ‘робота’, ‘праця’.

Для вираження синтаксичних відношень між словами вживаються прийменники і післяйменники. Прийменники – службові слова, місце яких – перед іменниками і займенниками: *іти до школи*, *приїхати з ним*. На відміну від прийменників післяйменники стоять після керованих ними слів. Наявністю післяйменників характеризуються тюркські й фінно-угорські мови.

За допомогою часток *би (б)*, *бы (б)* в українській і російській мовах

утворюються форми умовного способу: *зробив би*, *написав би*; *пришел бы*, *спел бы*. У польській мові умовна часка – *by* разом з закінченням пишеться в одне слово: *napisałbym* (‘написав би’).

Допоміжне слово *бути* у формах першої, другої і третьої особи однини і множини в сполученні з інфінітивом утворює в українській мові аналітичні (складені) форми майбутнього часу недоконаного виду: однина – *буду*, *будеш*, *буде працювати*; множина – *будемо*, *будете*, *будуть працювати*.

Інтонация (від лат. *intonare* – ‘голосно вимовляти’). Вона включає в себе підвищення і зниження голосу, швидкий і уповільнений темп, сильну і слабку вимову, паузи. За інтонаційним малюнком розрізняються розповідні, питальні, а також окличні речення. Інтонація впливає на характер будови речення – простого і складного, наприклад: *Бачу поле*, *зоране трактором* (просте) і *Бачу: поле зоране трактором* (складне безсполучникове).

Різноманітність способів вираження граматичних значень не повинна приводити до висновку, що в кожному конкретному випадку певне граматичне значення передається лише одним граматичним способом, як, наприклад, у словах української мови *день-Ø* – *весн-а* – *дерев-а*. Можливі приклади, у яких водночас діє кілька способів оформлення одного якогось граматичного значення. Так, ознакою жіночого роду іменника української мови *наставниця* (‘та, що дає поради, навчає’) є і суфікс *-ниця*, і флексія *-а*. У прикладах такого зразка вбачають надмірність граматичного вираження (рос. мовою – ‘избыточность выражения’). Це поняття все більше привертає увагу вчених у зв'язку з кодуванням форм для кібернетичних машин.

Надмірність граматичного вираження можлива не лише в будові слова, а й у поєднанні слів. Ілюстрацією цього є сполучення *ти вчиш*, у якому граматичне значення особи і числа виражене подвійно: і флексією дієслова *-иш*, і особовим займенником *ти*. З цих двох засобів визначальною є флексія, роль займенника другорядна, адже його відсутність ніякою мірою не впливає на сприймання граматичного значення особи і числа, вираженого формою дієслова. При аналізі мовних явищ треба розглядати те й інше.

Завершуючи аналіз способів вираження граматичних значень, підтвердимо переконання в тому, що не всі способи оформлення граматичних значень однаково активно використовуються у мовах світу і не для всіх мов вони характерні як обов'язковий елемент. Трапляється так, що активний в одній мові цей спосіб зовсім не знаний в іншій. Наприклад, флексії – провідний засіб утворення граматичних форм в українській мові – зовсім чужі таким мовам, як турецька і в'єтнамська. Тим більше не слід припускати думку, начебто флективні мови (тобто мови, в яких граматичне значення виражається флексіями) досконаліші за кореневі чи аглютинативні (про них

у § 131). Відсутність у мові якогось граматичного засобу, наприклад, флексії і способу його оформлення не може сприйматися як недолік мовної системи. У цьому слід вбачати лише прояв своєрідності граматичної будови, в якій неіснуюче компенсується іншими способами, характерними саме для даної мови. При такому розумінні відмінних способів мови не залишається місця для виділення мов з доскональними і недоскональними граматичними системами. У різних мовах є своєрідні способи граматичного розрізнення слів. А те, що ці способи забезпечують порозуміння людей, свідчить про досконалість кожної з граматичних систем.

§ 113. Основа слова. Основи непохідні і похідні. Розгляд будови слова передбачає виділення його основи. У плані значення вона передає індивідуальний зміст слова, чим відрізняється від кореня, який є значеннєвою морфемою групи споріднених за цим коренем слів.

У плані вираження основа слів флективних мов (див. § 131) становить частину слова без матеріально вираженої чи нульової флексії, а в дієсловах української мови – також частину слова без формотворчого суфікса інфінітива *-ти* (або розмовного варіанта *-ть*).

До основи може входити або сам корінь, або корінь разом з словотворчими чи формотворчими афіксами – префіксами, інфіксами, суфіксами, крім суфікса інфінітива *-ти* (*-ть*), або кілька коренів, з'єднаних інтерфіксом або без нього. Залежно від цього виділяються основи непохідні і похідні.

Непохідною називається така основа, яка не поділяється на морфеми, як-от: укр. *дім-Ø*, *мов-а*; рос. *ворот-а*, *голов-а*; польськ. *lis* ('лисиця'), *gniazdo* ('гніздо'); нім. *der Tisch* ('стіл'), *das Haus* ('будинок'); англ. *pelt* ('обстріл'). У цих словах основа збігається за звуковим складом з коренем. Наявність чи відсутність флексії до уваги не береться, бо флексія не становить елемента основи.

Коли ж основа членується на корінь і афікси, її називають похідною, наприклад: укр. *брат-ик-Ø*, *по-брат-им-Ø*, *брат-ер-ств-о*, *брат-ер-ськ-ий*; нім. *der Tisch-ler* ('теляр'), *der Lehr-er* ('учитель'); польськ. *koń-ek-i* ('кінський') Така перша особливість, яка різнить похідну основу від непохідної.

Похідною є також основа, до складу якої входить дві або більше непохідних або похідних основ, наприклад: укр. і рос. *Волгоград*, нім. *die Maifeire* ('Першотравневе свято').

Другою важливою ознакою, за якою похідна основа відрізняється від непохідної, є залежність першої від відповідної другої. Наявність похідної

основи визначається існуванням непохідної, семантично співвідносної з нею. Наприклад, основи слів української мови *курка*, *гуска*, слів російської мови *степной*, *печальний* є похідними, бо їх можна розчленувати на морфеми *кур-к-*, *гус-к-*; *степ-н-*, *печаль-н-*, оскільки їм відповідають непохідні основи *кур-и*, *гус-и*; *степь*, *печаль*.

А ось основи в словах української мови *ложка* (*ложк-а*), російської *миска* (*миск-а*), *важний* (*важн-ий*), *бледний* (*бледн-ий*), зовні надто схожих на попередні приклади, у яких виділялись суфікси *-к-* і *-н-*, слід визнати непохідними. Пояснюється це тим, що вони не поділяються на морфеми через відсутність відповідних непохідних основ української мови *лож-*; російської мови *мис-*, *важ-*, *блед-*.

Непохідні основи, що співвідносяться з похідними, існують у двох різновидах: 1) як окреме слово (тобто у чистому вигляді) і 2) як окрема морфема, що ніколи не виступає як окреме слово, а тільки в сполучі з іншим афіксом або іншою основою (тобто у зв'язаному вигляді). Перші з них називають непохідними основами з вільним значенням, або вільними основами, другі – непохідними основами із зв'язаним значенням, або зв'язаними основами. Розглянемо їх на прикладах.

Похідним основам українських слів *ліс-ник*, *гір-ськ-ий*, російських *молод-ежь*, *шаг-ам* співвідносні непохідні основи *ліс*, *гор-а*; *молод-ой*, *шаг*, які функціонують у мовах у чистому вигляді, вільно, як окремі слова. Тому ці непохідні основи називаються вільними, з вільним значенням.

Дещо інше спостерігається у таких словах української мови, як *вулиця*, *кіш-к-а*, а також російських словах *не-веж-а*, *роб-ость*. Похідним основам цих слів (*вулиц-*, *кішк-*; *невеж-*, *робост'-*) відповідають непохідні основи *вул-*, *кіш-*; *веж-*, *роб-*, які не бувають самостійними словами. Вони завжди входять до складу слів як морфеми-корені, пор.: *вул-ичк-а*, *про-вул-ок*; *кіш-ечк-а*, *кош-ен-я*; *веж-лив-ий*, *не-веж-лив-ий*; *роб-к-ий*, *роб-е-ть*. Тому такі непохідні основи слід віднести до розряду зв'язаних основ, або основ із зв'язаним значенням.

Щоб правильно визначити тип основи (похідна вона чи непохідна), слід враховувати лексичне значення слова і приналежність слова до лексико-граматичного класу слів, тобто до частин мови. Це необхідна вимога розбору слова за морфологічним складом взагалі і встановлення типу основи – зокрема. Підтвердимо прикладами. У російській мові прикметник *розовий* виступає у двох значеннях: а) зроблений, виготовлений з троянд (*розовое варенье*, *розовое масло*); б) означає колір (*розовый закат*, *розовое платье*). В обох випадках флексії *-ий*, *-ое* виділяються надто легко. Що ж до основ, то вони в цих словах різні. У слові, що співвідноситься з іменником *роза*, основа похідна, бо в ній виділяється корінь *роз-* і суфікс *-ов-* (*розовое варенье*).

тобто 'варенье из роз'). У прикметнику з кольоровою семантикою основа непохідна: *розов-*, адже в цьому випадку прикметник *розовий* не означає 'кольору рози' (троянда може бути білого, жовтого і навіть чорного кольору), отже, і не співвідносна з іменником *роза*.

Звернімось до прикладу іншого типу. Якщо слово української мови *добре* розглядається як прикметник (пор. *добрий, добра, добре; добре – доброго – добрану*), то в ньому виділяється непохідна основа *добр-* і флексія *-е*. Коли ж ідеться про схоже за фонетичним складом слово *добре* як про прислівник, то в ньому слід визначити похідну основу *добре*, яка складається з кореня *добр-* і суфікса *-е*.

У практиці лінгвістичного розбору іноді ототожнюють поняття "непохідна і похідна основа" з поняттям "непохідне і похідне слово". Зумовлене це тим, що у таких мовах, як українська і російська, творення нових слів іде здебільшого паралельно з виникненням похідної основи, пор.: *ліс – пролісок – лісник; зима – зимовий – перезимувати*. Однак такий паралелізм у творенні нових слів і появі похідних основ не обов'язковий. Наприклад, слова української мови *хід, рід*, російської мови *бег, залив* є похідними від *ходити, родити; бегать, заливать* (вони утворилися способом відкидання афіксів). Тим часом основи слів *хід, рід; бег, залив* непохідні: вони не діляться на морфеми. Це означає, що у мовах можливі похідні слова з непохідними основами. Звідси й застереження: не ототожнювати термінів "похідне слово" і "похідна основа".

§ 114. Твірна, або вивідна, основа. Термін "твірна (вивідна) основа" не становить назви окремого морфологічного різновиду основ. Морфологічних різновидностей основи є дві: непохідна і похідна. До їх встановлення вдаються при аналізі слова за морфологічним (морфемним) складом. Мета такого аналізу – розглянути членування слова на морфеми, виходячи з наявних у сучасній мові співвідношень з іншими словами, що мають часткові подібності і певні відмінності в їх будові.

Але для того, щоб усвідомити процес творення слова в живій мовній практиці, недостатньо розкласти його на морфеми, виділити корінь чи навіть встановити морфологічний тип основи. Треба знайти те слово, зокрема ту його частину, з якої виведена похідна лексема. Цю частину похідного слова називають твірною основою. Отже, твірною вважається така основа, на базі якої тим чи іншим словотвірним способом сучасної мови безпосередньо утворене інше слово і яка є його складовою частиною.

Похідні слова можуть утворюватися від різних типів основ – непохідних і похідних. Так, для дієслова української мови *учити* твірною є непохідна основа *уч-*, а для слів *учитель, учительство* – похідні основи: *учи-* стосовно

першого прикладу, *учитель-* щодо другого. У словотвірному ряді слів *чорний – чорнило – чорнильний* непохідну основу *чорн-* (у слові *чорний*) слід вважати твірною для слова *чорнило*, а похідну *чорнил-* вважати твірною для прикметника *чорнильний*.

На виділенні твірної основи ґрунтується словотвірний аналіз, один з лінгвістичних прийомів встановлення того, що з погляду словотворення являє собою слово в сучасній мові. За ним визначають сучасні способи морфологічного словотворення, тобто ті морфологічні моделі, за якими творяться слова відповідної мови

§ 115. Поняття морфеміки як розділу мовознавства. Важливість розгляду формальних ознак лексем, пов'язаних з поділом на морфеми, зумовив виділення окремого розділу мовознавства – морфеміки. Об'єктом її вивчення є морфемний склад мови, сукупність виленовуваних у словах морфем і їх типів, а також відношення одна до одної і до слова в цілому. (Про все це йшлося в цьому посібнику, в якому з методичних міркувань послідовно пояснювалися граматичні значення слів, їх морфологічний (точніше морфемний) склад слів, типи морфем. Підсумком такого розгляду логічно стає названня розділу науки про мову, який обіймає вивчення всіх цих питань, а саме – морфеміки).

Подане вище узагальнене визначення цього розділу конкретизується завданнями, які зводяться до: 1) пояснення типів значень – лексичних і граматичних (про це – в § 101); 2) встановлення видів морфем за їх місцем у слові і їх функціями (про це йшла мова в § 104); 3) виявлення принципів виділення в словоформах мінімальних значень – аломорфів (ішлося в § 105); 4) аналіз типів морфологічної структури словоформ; 5) розкриття звукових змін у межах морфем, збільшення і зменшення основ, участі наголосу в морфологічному розрізненні значень. Два останніх завдання пов'язані з морфонологією, яка, таким чином, може розглядатися як частина морфеміки.

Але й морфеміка становить частину граматики з огляду на те, що морфеми є об'єктом граматики, пов'язаними з морфологією і словотворенням, що ґрунтується на використанні морфем.

Морфемний аналіз слова іноді називають морфологічним, оскільки він становить собою спосіб аналізу структури слова поряд з аналізом словотвірним. У шкільній практиці здійснюється саме морфологічний розбір, тобто розбір слова за його морфологічним складом.

§ 116. Поняття про словотвір як учення про способи творення слів. Розгляд "механіки" творення похідних слів за допомогою різних морфологічних способів став предметом окремого вчення, яке одержало назву

словотвору. У вітчизняній лінгвістичній літературі словотвір розглядається то як частина морфології (виділяється поряд з формотворенням і словозміною), то як окремих розділ граматики, який співіснує з морфологією і синтаксисом. У цих випадках предметом словотвору визнається встановлення співвідношень між твірними (тобто тими, з яких утворено слово) і утвореними основами. На базі цих співвідношень визначаються способи творення вивідних одиниць, їх класифікація і функціонування.

Останнім часом словотвір почали кваліфікувати як самостійну дисципліну, яка тісно пов'язана з лексикологією і граматиною.

Виділення словотвору в окрему лінгвістичну дисципліну зумовлюється потребою у більш глибокому вивченні закономірностей творення слів у тій чи іншій мові за допомогою різних способів. Проте з методичного погляду його доцільно розглядати в системі граматики, оскільки в словотворі аналізується весь арсенал словотворчих засобів, а морфологічний тип словотворення є основним у словотворі.

Серед морфологічних способів словотвору, зокрема індоєвропейських мов, виділяють: афіксацію, безафіксний спосіб, основокладання і конверсію.

1. Спосіб афіксації полягає в тому, що до основи слова додаються афікси. Залежно від того, які афікси приєднуються, розрізняють такі види афіксації: а) префіксальний (укр. *дід* – *прадід*); б) суфіксальний (укр. *ліс* – *лісник*); в) префіксально-суфіксальний (укр. *ліс* – *пролісок*).

2. Безафіксний спосіб творень слів полягає у відкиданні афіксів: укр. *виходити* – *вихід*, *переглядати* – *перегляд*.

3. Основокладання полягає у тому, що нове складне слово утворюється внаслідок об'єднання двох або кількох основ чи їх частин в одну. Різновидами цього способу є:

а) основокладання повних основ (укр. *Кіровоград*, *високоякісний*, *вагонремонтний*; нім. *emporheben* ('піднімати'), *Deutschland* ('Німеччина'); польськ. *jasnoniebieski* ('світло-синій');

б) складання скорочених основ з повними основами: *міськрада*, *сільгосптехніка*;

в) сполучення початкових складів основ: укр. *Україноформ*, *Держзбуо*; англ. *raincoat* ('плащ');

г) поєднання початкового складу першого елемента з ініціалами основ: *рай(ЕС)* (районна санітарно-епідеміологічна станція);

д) з'єднання основ, що складаються з назв початкових букв: укр. *В.А.К.* (Вища атестаційна комісія); англ. *R.A.F.* (Royal Air Force – 'королівські воєнно-повітряні війська');

е) сполучення основ, складених з початкових звуків: укр. історизм *неп* (нова економічна політика).

Основокладання відоме багатьом мовам. Але у різних мовах воно має свою специфіку. В англійській, а особливо у німецькій мовах цей тип творення нових основ і слів посідає значне місце, в українській і російській він поширений значно менше. Крім цього, спосіб об'єднання коренів в основу не скрізь однаковий.

Так, спосіб безпосереднього сполучення коренів є основним у німецькій мові: *Briefmarke* ('поштова марка'). В українській і російській мовах таке поєднання коренів представлене невеликою кількістю слів: укр. *післямова*, рос. *Калининград*. Зате для української і російської мов активним є злиття коренів з допомогою інтерфіксів *о*, *е*, *у* (укр. *атом-о-хід*, *прац-е-люб*, *кож-е-м'яка*; рос. *зерн-о-дробилка*, *земл-е-устройство*).

4. Конверсія (від лат. *co n v e r s i o* – 'зміна') – спосіб утворення нового слова з непохідною основою завдяки переведенню даної основи в іншу парадигму словозміни. Інакше конверсію визначають як спосіб безафіксного творення нових слів за допомогою лише самих парадигм. Його не слід плутати з безафіксним творенням типу *переходити* – *перехід*, *переглядати* – *перегляд*, яким характеризуються слов'янські мови. Творення слів з допомогою лише парадигми ні українській, ні російській мовам не властиві. Конверсія найчастіше проявляється у мовах із слабо розвинутою системою афіксації. До них належать, зокрема, англійська і німецька. Дієслова німецької мови *hausen* ('мешкати'), *weißen* ('білити') утворились від іменника *Haus* ('будинок') і прикметника *weiß* ('білий'). За творенням названі дієслова вважаються похідними, вторинними. Основа ж у них непохідна, оскільки точно відповідає основі іменника і прикметника. Формант *-en* є не чим іншим, як формотворчим афіксом інфінітива, який до основи не належить. Одна і та ж основа *haus* або *weiß* – у названих словах німецької мови набуває різних додаткових значень залежно від того, чи виступає вона як основа іменника чи як основа дієслова (*Haus* – *hausen*), як основа прикметника чи як основа дієслова (*weiß* – *weißen*). Визначальною у цьому розрізненні є парадигма. Вона своєрідна у кожному конкретному випадкові: наприклад, при відмінюванні прикметника *weiß*: N. *Weiß*, G. *weißen*; D. *weißen*, A. *Weißen*; при утворенні дієслівних форм: *weißen*, *weißte*, *geweißt*.

Подібне спостерігається і в англійській мові, у якій творення дієслів від основ іменника часто здійснюється завдяки переходу основи в іншу парадигму словозміни: пор. іменникову основу *pelt* ('обстріл') у парадигмі дієслова *to pelt* ('обстрілювати'): *pelts* ('теперішній час'), *pelted* ('минулий час').

Отже, на відміну від творення нових слів за допомогою афіксації, коли разом з новим словом виникає і похідна основа, (пор.: *школа* – *школяр*), при конверсії похідні основи не утворюються, а використовуються уже існуючі

основи, які вводяться в різні системи словозміни.

У мовах, для яких конверсія є звичайним словотворчим процесом, творення нових слів завдяки самій парадигмі можливе не тільки від непохідних, а й від похідних і навіть складних основ. Так, від німецького слова з похідною основою *der Tischler* (тесляр) утворилося дієслово *tischlern* (*tischlerte*, *getischler*), що означає 'теслярувати'; від *der Seeräuber* ('пірат'), що утворилось від основ *See* – 'море' і *Räuber* – 'розбійник', виникло похідне слово *seeraubern* ('піратити').

Крім морфологічних способів творень нових слів, існує ряд інших, зокрема:

1) лексико-семантичний, наслідком якого є набуття існуючим словом нового значення, що приводить до омонімії, наприклад: рос. *лавка* ('вид меблі') і *лавка* ('невеликий магазин'), *кулак* ('частина руки') і *кулак* ('багатій');

2) лексико-синтаксичний, за яким утворюються слова на основі словосполучень, наприклад: укр. *перекотиполе*; рос. *втридорога*;

3) морфолого-синтаксичний, при якому не виникають нові за звуковим складом лексичні одиниці; внаслідок його дії слово набуває нового значення у зв'язку з переходом до іншої частини мови, пор.: укр. *поранений*, *старий*.

Розкриття "механіки" творення слів дало поштовх до виділення словотвірного аналізу, який відрізняється і від морфологічного аналізу слів за їх складом, коли встановлюється "анатомія" слова (морфемного складу), і від етимологічного, мета якого – виявити історичне походження слова, з'ясувати його давню форму. Застосування останнього необхідне у тих випадках, коли слово змінило свій морфологічний склад, втратило зв'язки із спорідненими йому словами, тобто дестимологізувалось (пояснення у § 94).

Дестимологізації слова сприяє дія морфологічних процесів, поясненню яких присвячено наступний параграф.

§ 117. Морфологічні процеси. В історії кожної мови стаються не лише зміни фонетичні, а й зміни в системі морфем. Вони, як і звукові зміни, зумовлюють дестимологізацію слів, що також ураховується в проведенні етимологічних досліджень.

Основних морфологічних процесів три: 1) опрощення морфологічної будови слова, 2) ускладнення морфологічної будови слова, 3) перерозклад складових елементів (звуків) у сусідніх морфемах.

1. О п р о щ е н н я м морфологічної будови називають процес, наслідком якого є зменшення кількості морфем у слові, тобто спрощення морфемного складу слова, коли замість раніше виділюваних префікса і кореня чи кореня і суфікса утворюється один корінь або коли утворюється один суфікс на місці двох суфіксів. Передумовами опрощення можуть бути фонетичні

зміни і втрата афіксами активної ролі в мові. Розглянемо це на прикладах.

(а) Слово сучасної німецької мови *Glück* ('щастя') складається з однієї морфемі. Тим часом у давній його формі *Gelücke* виділявся префікс *ge-*. Опрощення морфологічної будови в цьому слові сталося завдяки редукції ненаголошеного [e] у префіксі, що привело до втрати префіксом самостійності і до злиття його з коренем, що й дало [*Glück*].

Фонетичні зміни спричинилися до змін морфологічних і в спільнослов'янському слові *сѣчастьє*, яке складалося з трьох морфем: *сѣ-часть-є*. Після редукції ь префікс *с-* злився з коренем *-часть-* і тепер сприймається з ним як єдине ціле; у сучасній російській мові виділяється корінь *счасть-*; в українській *щасть-*.

(б) Слова української мови *добрий* і російської *бодрый* поділяються на морфемі *добр-ий*, *бодр-ый*. У давню добу основи *добр-* і *бодр-* становили поєднання двох морфем: *доб-* (первісне значення 'пора', 'час') плюс суфікс *-р-* і *бод-* (споріднене з *бдеть*, *будить*) плюс суфікс *-р-*. Будучи непродуктивним, суфікс *-р-* з часом перестав сприйматися як самостійна морфема, злився з коренями і тепер становить з ними одну морфему *добр-* і *бодр-*. Так втрата морфемою самостійної значеннєвої ролі привела до змін морфологічної структури слова (було *доб-*, *бод-*, а стало *добр-*, *бодр-*).

Внаслідок опрощення морфологічної будови слів мови поповнюються непохідними, кореневими основами, які стають відправним пунктом в утворенні нових слів, пор.: укр. *добрий* – *доброта* – *добрість* – *задобрити* – *піддобритись*; рос. *бодрый*, *бодрствовать*.

(в) Відомі випадки злиття кількох суфіксів в один. В українській мові набув поширення вторинний суфікс *-ник-*, який утворився від первинних суфіксів *-н-* та *-ик-*. Наприклад: *лісник*, *садівник*.

2. Процес у с к л а д н е н н я морфологічної будови слова протилежний опрощенню: його результат — збільшення кількості морфем у слові. Найефективніше він виявляється у склеюванні двох слів в одне і перетворенні одного з них в афікс. Внаслідок такого процесу виникають нові префікси, суфікси, флексії.

(а) Так, у словах німецької мови *besprechen* ('обговорювати'), *verwerken* ('відкидати') префікси *be-* і *ver-* за походженням — придієслівні прислівники.

(б) Від колишньої короткої форми знахідного відмінка зворотного займенника *ся* у східнослов'янських мовах утворилася морфема (постфікс) *-ся* (укр. *умиватися*, *одягатися*). Самостійна роль цієї форми займенника зберігається до цього часу в деяких діалектах української мови: *ся схилили* ('схилилися'), а також у фразеологічному звороті *Як ся маєте?*

(в) Особові форми складного майбутнього часу недоконаного виду української мови з флексіями *-му*, *-меш*, *-ме*, *-мете*, *-муть* (наприклад:

робитиму, робитимеш та ін.) становлять злиття інфінітива й особових форм однини і множини допоміжного дієслова давньоукраїнської мови *имати* у теперішньому часі: однина — *иму, имеши, иметь*; множина — *имемо, имете, имуть*, які в сучасній українській мові трансформувались у флексії.

3. **Перерозклад** – це морфологічний процес, результатом якого стає перерозподіл звуків між морфемами, що веде (1) до переміщення межі морфемного поділу слова, (2) до виникнення нових (вторинних) формо- і словотвірних афіксів, (3) переміщення між компонентами приєднаних іменникових сполучень. Деталізуємо це.

(1) У сучасних східнослов'янських мовах у множинних формах, наприклад, російської мови *женам, женами, женах*, української *рукам, руками, руках* виділяються флексії *-ам, -ами, -ах* (*жен-ам, жен-ами, жен-ах*; *рук-ам, рук-ами, рук-ах*), яких не було в історії розвитку цих мов. Були закінчення *-мь, -ми, -хъ*. Вони додавалися до іменників основ на **а**: *жена-мь, жена-ми, жена-хъ*. Пояснимо, що значить іменники основ на **а**. В історії слов'янських мов системи відмінювання групувалися не за родовими ознаками, як це є, наприклад, в сучасній українській: перша відміна – це іменники в основному жіночого роду, друга – іменники чоловічого і середнього і т.д., а за характером основ. Налічувалося шість основ: основи на **ъ**, на **а**, на **о**, на **у** та ін. Відповідно іменники основ на **а** мали форми множини: *жена+мь, жена+ми, жена+хъ*; *ржка+мь, ржка+ми, рука+хъ*. Перерозподіл звукових одиниць морфемного складу таких слів стався за зразком (аналогією, – див. § 118) до форм однини тих самих слів, як-от: *жена – жен-у, ржка – рук-у*, у яких кінцеве **а** замінюється на **у**. За зразком таких основ уніфікувалася вся парадигма цих іменників: форми множини почали ділитися на морфемні: нс *жена-м*, а *жен-ам*, не *жена-ми*, а *жен-ами*, не *жена-х*, а *жен-ах*.

(2) Відомі випадки утворення афіксів (префіксів і суфіксів) завдяки злиттю сусідніх афіксів. Так, в українській мові є значна група слів із префіксом **зне-** (*зне-вір-а, зне-вод-н-ен-ий, зне-вол-и-ти*), що формує значення 'позбавлення ознаки', утворених від злиття з та **не**. У російській мові суфікс *-инк-* у словах із значенням малої частини чогось (*крутинка, снежинка*) утворився внаслідок злиття суфікса одиничності *-ин-* (наприклад, у слові *горошина*) і суфікса зменшеності *-к-* (наприклад, *ручка*). А ось у слові *горошинка* суфікси *-ин-* та *-к-* залишаються самостійними афіксами.

(3) Школярі, вивчаючи займенник, одержують відомості про те, що займенники третьої особи **він, вона, воно, вони** у непрямих відмінках, наприклад, родовому і знахідному, мають паралельні форми: називний відмінок *він, вона, воно*, а родовий і знахідний: *його, нього*; наз. в. *вона*, а родовий і знахідний: *її, неї*; наз. в. *вони*, а родовий і знахідний: *їх, них*. Умови їх

уживання такі: після приєднаних використовуються форми з приставним **н**, без приєднаних – форми без початкового **н**, пор.: *прийшов до нього, до неї, до них*, але: *давно не бачив його, її, їх*.

Постає питання: чому з'являється приставний [**н**] після приєднаних? Відповідь така. Звук [**н**] на початку перелічених форм виник в результаті перерозкладу звукових елементів колишніх приєднаних *вън, кън, сън*. При поєднанні із займенниковою основою: *вън емь, кън ему, сън имь* – стався перерозклад (перерозподіл) звуків, спричинений повною редукцією звука **ъ** у приєднаннях *вън, кън, сън*. Поєднання *вън емь* перетворилося у *в немь, кън ему – ук нему, сън имь – у с ним*. Таке сталося після XII ст., тобто після занепаду **ъ і ь**. Кількість морфем (приєднання теж морфемі (див. § 103) не змінилася (було два слова і залишилось два), але звукові елементи в них перерозподілилися: приголосний [**н**] перейшов від приєднання до займенника. В українській мові від цих давніх приєднаних залишилися лише **в та з (< с)**. Приєднання **к** – знаний лише у північноукраїнському наріччі.

Пізніше за аналогією (див. § 118) до цих приєднаних приставний [**н**] став уживатися після будь-яких інших приєднаних, пор. *до нього, від нього, за нього*, а в орудному відмінку приставний звук [**н**] закріпився і в безприєднаних формах, пор.: *Цей виріб ним зроблений; Він нею придбаний; Пропоноване ними схвалене*. Місцевий відмінок, який не утворювався без приєднаних, має форми тільки з [**н**]: (на/у) *ньому, (на/у) нім, (у/при) ній, (у/на) них*.

§ 118. Роль аналогії в зміні морфологічної будови слова. Термін "аналогія" був використаний у § 117 при поясненні перерозкладу звукових елементів у прикметниках *вън, кън, сън* не випадково. Надто часто процеси не тільки перерозкладу, а й опрощення, а також словозміни зумовлюються аналогією. Під цим терміном розуміють зміну морфемної будови слова чи зміну форми слова за зразком до інших (як правило, досить поширених у мовленні) граматично споріднених слів або форм.

Принцип дії морфологічної аналогії влучно пояснив російський учений М. Крушевський на такому прикладі. Якщо **А** і **В** рівні, а їх відношення **а** і **в** нерівні, то або **а** прирівнюється до **в**, або **в** – до **а** залежно від того, яка пара (**А** – **а** чи **В** – **в**) більш загальноприйнята у мові. Доводиться це на співвідношенні слів і їх форм у такому зіставленні в нормативному вигляді:

Наз. відм. одн.	<i>опёнок</i> (А)	наз. в. <i>телёнок</i> (В)
Наз. множ. та		
інші відмінки	<i>опёнки, -ов ...</i> (а)	род. в. <i>телята, -ят ...</i> (в)

Оскільки пара *телёнок – телята* (**В-в**) більш звичайна для російської мови, то і в парі *опёнок – опенки* (**А-а**) форма множини набула в розмовному мовленні суфікс *-ят-* (*опята*) при літературно правильній формі *опёнки*.

На відміну від змін звуків за аналогією, яка буває зовнішньою і внутрішньою (див. § 61), зміни морфологічного складу виникають виключно за дією зовнішньої аналогії. Наведений приклад з множинною формою слова російської мови *опёнки*, яке в розмовному мовленні побутує як *опята*, становить зразок дії зовнішньої аналогії. Заміна *опёнки* на *опята* сталася внаслідок зовнішньої дії, а саме – під впливом іншого слова – *телята*.

Як і в російській, в українській мові особливо часто аналогія проявляє себе в ненормованому мовленні. У лівобережних діалектах української мови засвідчуються форми третьої особи однини дієслів другої дієвідміни у вигляді *ходе, робе, ку́ре, говоре* (при нормативних *ходить, робить, ку́рить, говорить*) за аналогією до дієслівних форм першої дієвідміни *пише, веде, іде*. Це теж один із зразків дії зовнішньої аналогії.

Аналогія спричинила перерозклад складових елементів морфем у слові російської мови *отворить*. Етимологічно це слово мало корінь *-вор-* (пор.: *ворота, ворóтник* – ‘сторож біля воріт’) і префікса *от-*. Але під впливом слова *творить* у ньому відбувся процес перерозкладу, а відтак і його переосмислення як слова з префіксом *о-*: *о-творить*. Це слово стало в ряд тепер уже коренево споріднених слів, таких як *за-творить, рас-творить, при-творить*. Аналогічні утворення є в усіх мовах світу.

Зміни, зумовлені граматичною аналогією, в історії мов іноді відігравали роль уніфікатора граматичних категорій. У діалектах давньоруської доби, крім розрізнення імен за формами однини і множини, мали форми двоїни. У сучасній російській мові форми двоїни повністю витіснені множинними формами. Двоїни немає і в сучасній українській мові, є лише деякі залишки форм на зразок *очима, дверима*, що зберегли давні ознаки втраченої категорії – двоїни (при усталеному закінченні **-ами**: *столами, партами, вікнами*) (див. ще § 125).

§ 119. Частини мови. Принципи їх виділення. Учення про частини мови виникло ще в античні часи. Термін “частини мови” являє собою кальку з латинського сполучення *partes orationis*, у якому *partes* означає ‘частини’, а *oratio* – ‘мова, висловлення, словесне вираження, або речення’. Спочатку “частини мови”, “частини висловлення”, “частини речення” означали те, що в сучасній граматиці іменують членами речення. Пізніше поряд з цим значенням словосполучення “частини мови” античні філологи почали вживати на позначення певного розряду або класу слів. Був період, коли поняття “частини мови” і “частини речення” переплітались, а то й

ототожнювалися.

У сучасному мовознавстві всі слова – повнозначні і неповнозначні (службові) кваліфікуються як частина мови. Проте принципи їх групування різні. Оскільки неповнозначні (службові) слова не співвідносять з предметами дійсності і не передають поняття, а служать для вираження різних граматичних (переважно синтаксичних) значень, їх групування здійснюється тільки на основі граматичного функціонування. За цими ознаками в українській мові, наприклад, виділяють сполучники, прийменники, частки, зв’язки, у німецькій, французькій і деяких інших – артиклі.

В основу класифікації повнозначних слів за частинами мови покладено три основних принципи: семантику (лексичне значення), морфологічні ознаки (словозміну і словотворення), синтаксичну роль у реченні. У розрізненні змінюваних частин мови беруть до уваги ще й характер афіксів. Зупинимося на їх аналізі.

За семантичними ознаками серед повнозначних традиційно виділяються слова, що: а) становлять назви предметів (іменники); б) передають ознаки предметів (прикметники); в) визначають кількість чи порядок перелічуваних предметів (числівники); г) указують на предмети, їх ознаки або кількість (займенники); ґ) називають дію чи стан (дієслова); д) виражають ознаки дії, стану або якості (прислівники).

Проте врахування лише однієї семантики слова часто буває неповним критерієм при групуванні слів за частинами мови. Наприклад, за лексичним значенням слова *ходіння* і *ходити* слід було б вважати дієсловами, бо вони називають дію. Але відносити їх до одного лексико-граматичного класу слів не можна, оскільки з погляду морфологічного слову *ходіння* властиве відмінювання, лексемі *ходити* — дієвідмінювання. Тому перше з них вважається іменником, друге — дієсловом. Крім цього, іменник і дієслово володіють відмінними словотворчими засобами і словотвірними моделями для поповнення лексики даною частиною мови. Так, для іменника типовим є внутрішні суфіксальне словотворення, для дієслова – внутрішні префіксальне словотворення (пор. укр. *син* – *синок* – *синочок*; *ходитьи* – *виходити* – *заходити* – *переходити* та ін.).

Отже, врахування морфологічних ознак слів дає можливість точніше визначити належність слова до певного граматичного класу.

Однак і цієї ознаки почасті недостатньо при віднесенні слова до відповідної частини мови. Якщо розглядати поза реченням слово *найтепліше*, що передає збільшену міру якості у формі найвищого ступеня, то його можна сприймати і як прикметник, і як прислівник. І в цьому немає нічого дивного: з погляду змісту прикметник *найтепліше* і прислівник *найтепліше* збігаються у вираженні якості, з погляду формального — вони мають афікси ступенів

порівняння; *най-тепл-іш-е*. Залишаємо поза увагою те, що *-е* у прикметнику — флексія, у прислівнику — суфікс; про це можна говорити після встановлення належності цих слів до відповідного лексико-граматичного розряду.

Щоб провести частиномовну межу між ними, необхідний контекст, у якому б чітко окреслилися синтаксичні зв'язки цих форм з іншими словами. Введемо їх у речення: *Сьогодні сонце світить найтепліше за всі дні і Сьогодні я почув від нього найтепліше слово*. У першому прикладі слово *найтепліше* виявилось залежним від дієслова *світить*, у другому — від іменника *слово*. Оскільки це так, то у першому випадку перед нами прислівник, у другому — прикметник. Отже, без урахування синтаксичної ролі слова лише за лексичним значенням і морфологічними ознаками (чи словозміни, чи словотворення) не тільки важко, а іноді й неможливо встановити віднесеність слова до тієї чи іншої частини мови. Тому щоб правильно визначити належність слова до частин мови, слід урахувати лексичні, морфологічні і синтаксичні його ознаки.

А як же бути з словами, позбавленими морфологічних ознак, наприклад, з такими, як *таксі, хоббі; беж, хакі*? Віднесення їх до певного лексико-граматичного класу здійснюється за сукупністю інших наявних у них ознак. Оскільки слова *таксі* і *хоббі* передають опредмечені поняття і в реченні виступають переважно в ролі підмета і додатка, їх слід віднести до розряду іменників (наприклад: *Хоббі — це якесь захоплення, улюблене заняття на дозвіллі; Незабаром вони помітили таксі*). Слова *беж* і *хакі* як назви ознак предметів, що виконують синтаксичну роль означення, належать до прикметників (пор.: *На ньому був одяг кольору хакі* (М.Трублаїні).

Особливе місце серед неслужбових слів посідає вигук, тобто клас слів, що служить для вираження емоцій (*ай, ой, ура*) або сигналів волевиявлення (*ей, стоп*) або ствердження (*вгу, еге ж*). Напевно, неправомірно виносити вигук з розгляду частин мови, адже він виступає еквівалентом слова і речення. Визнання ж за ним властивості бути еквівалентом слова і речення дозволяє не тільки кваліфікувати його частиною мови, а й зараховувати до повнозначних частин мови, але з характерними синтаксичними особливостями, оскільки у нього відсутні формальні зв'язки з попереднім і наступним словом у потоці мовлення. Вигуки — частина мови особливого типу.

В академічних виданнях і в підручниках та посібниках з української і російської мов останніх десятиріч набув поширення погляд, за яким повнозначні слова поділяються на дві основні частини мови — іменник і дієслово та дві супровідні — прикметник і прислівник. До них додається числівник. Займенник розглядається як підклас в середині інших частин мови.

Виділяються займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники.

Разом з цим мовознавці різних країн і напрямів продовжували і в XX ст. розпочаті в XIX ст. пошуки розрізнення частин мови за формально-граматичними ознаками. Так, розвиток теорії машинного перекладу посилив увагу вчених до формального описування частин мови. Таке описування засновується не на єдності граматичного значення і способів його вираження, а на спільності матеріальних показників. У результаті цього, наприклад, в українській мові замість семи відмінків виділяється безліч груп, які обіймають форми з однаковими афіксами в кінці основи. За такими формальними ознаками групуються й інші граматичні категорії.

Не можна не визнати доцільності такого кута зору у виявленні ознак частин мови, адже всебічне описування формальних ознак слів сприяє глибшому проникненню у граматичну природу частин мови. Проте не можна не помітити слабких сторін цього підходу до класифікації частин мови. Він надто громіздкий, а тому не може задовольнити методичних вимог вивчення граматики мови. Він корисний лише в застосуванні до автоматичного перекладу тексту. Крім цього, його не можна вважати всеохоплюючим, оскільки він має вузьку сферу застосування: формальному описуванню слів можна піддавати флективні мови синтетичної граматичної будови, якоюсь мірою аглютинативні. До мов аморфних й аналітичного типу цей підхід застосувати не можна. (Про аморфні й аналітичні мови — див. § 131).

І все-таки відмовлятися від пошуків специфічно граматичних критеріїв у визначенні частин мови як граматичних розрядів слів не слід.

§ 120. Синтаксис. Термін “синтаксис” має кілька значень. Перше: синтаксис — це складник (частина) граматичного ладу мови, який охоплює різні конструкції: прості і складні речення, що утворюються за відповідними правилами поєднання слів. Друге: синтаксис — розділ граматичної науки, який вивчає названі вище конструкції, правила їх утворення і функціонування.

За одним і другим визначенням синтаксис протиставляється морфології як розділу граматики, в якому представлені інші мовні одиниці: слова як носії лексико-граматичних значень, що об'єднуються в частини мови, і форми слів з формантами як показниками граматичних значень. Однак, будучи різними розділами граматичної системи, вони взаємопов'язані і взаємообумовлені. Це ілюструє один такий приклад: форми слів складаються на основі синтаксичного функціонування слів, але вони ж диктують синтаксису той чи той їх морфологічний вибір.

Надати перевагу одному з цих розділів не можна. І все ж синтаксису як складнику граматичної системи слід відвести центральне місце. Це

пояснюється тим, що його сфері належать ті мовні одиниці, завдяки яким здійснюється спілкування. Це або такі, що безпосередньо формують повідомлення, або такі, які служать компонентом такого повідомлення. Такими синтаксичними одиницями є словосполучення, які є будівельним матеріалом речення, і речення (прості і складні).

З них центральним поняттям синтаксису є речення – основна граматична структура, в якій формується і виражається думка і з допомогою якої здійснюється мовленнєве порозуміння людей. Ця синтаксична структура про щось сповіщає, збуджує співбесідника до дії, викликає відповідь. Ні слово, ні його форми, ні тим більше морфеми, ні навіть словосполучення не здатні виконувати таку комунікативну роль. Тому речення вважається комунікативною одиницею, у той час як слово – номінативною. Про словосполучення – у § 123.

§ 121. Речення як комунікативна одиниця. Як зауважувалося, речення формує і передає думку. У цьому його виражальна функція. Здійснюється вона за допомогою однослівних і багатослівних, простих і складних речень. (Подальший аналіз здійснюється на прикладах з української мови). Так, уривок “*Весна. Садочки зацвіли*” (Т.Шевченко) складається з двох речень, перше з яких передано одним словом, друге – граматично пов’язаним сполученням лексем, що становлять просте речення. Крім простого, думка може бути виражена складним реченням, як-от: *Земле моя, всеплодюча мати, Сили, що в твоїй живе глибині, Краплю, щоб в бою сильніше стояти, Дай і мені!* (І.Франко).

Специфіка всіх цих речень у зіставленні з формуючими їх компонентами полягає в тому, що вони становлять висловлення і що є комунікативними. Це означає, що вони, по-перше, співвідносяться з певною ситуацією і, по-друге, мають відповідну комунікативну настанову на ствердження (на протипагу запереченню), на заклик (а можливе й запитання). Сказане торкається не лише речення з підметом і присудком (*Садочки зацвіли*) і складного, узятото з поезії І.Франка, а й речення однослівного (*Весна*). Від слова *весна* це речення відрізняється інтонацією. Між словом *весна* і реченням *Весна* є змістова відмінність. Слово *весна* становить просто назву елемента реальності. Речення ж *Весна* – це не просто назва денотата, а ствердження про його існування в даній конкретній ситуації, в даний момент. Воно може функціонувати з певними емоційними коннотаціями (відтінками), зокрема: *Весна! Весна?* У перетворенні слова в речення відіграє роль інтонація. Але інтонаційна оформленість важлива не тільки для однослівних речень. Інтонація формує речення будь-якої будови: і прості, і складні. Кожне з них інтонаційно оформлене.

Проаналізоване дозволяє назвати загальні ознаки розглянутих речень. Вони складаються з однієї чи кількох граматично пов’язаних форм слова, виконують комунікативну функцію, мають інтонацію повідомлення: розповідь, питання, спонукування.

§ 122. Речення – синтаксична одиниця. Структурна схема речення. Предикативність. Актуальне членування речення. Названі в попередньому параграфі ознаки речення важливі для врахування його сутності і відмінності від інших значеннєвих одиниць мови, наприклад, від слів. Проте їх недостатньо для усвідомлення речення як синтаксичної одиниці, що має граматичне значення, оскільки воно входить до граматики. Крім названих у § 30 функцій, реченню як синтаксичній одиниці притаманні тільки йому належні істотні мовні характеристики. Це, по-перше, наявність граматичної основи у вигляді абстрактного формального зразка, що становить його структурну схему. Це, по-друге: наявність ієрархічно зв’язаних один з одним мовних значень – предикативності, часу і модальності (пояснення далі). Це, по-третє: можливість такого розміщення частин, за яким проступає більш і менш важливе в інформації, тобто структура втілює актуальне членування складових компонентів речення. Деталізуємо ці характеристики на зразках речень української мови.

1. Структурна схема речення – це синтаксичний зразок, до якого входить мінімум компонентів, необхідних для його побудови, і за яким можуть будуватися однокомпонентні (наприклад: *Весна*) чи неодноразовні (*Садочки зацвіли*) речення. Так, основу речень української мови *Годинник став* (В.Симоненко), *Бавиться дитя* (Л.Костенко), *Світ палає* (Г.Чупринка) визначає структурна схема (абстрактний зразок): “називний відмінок іменника – дієвідмінювана форма дієслова” (вона передається символами $N_1 - V_r$ де N – іменна частина мови; l_1 – називний відмінок; V – дієслово, r – особова форма). Або інший приклад. В основі речень *Брат – тракторист*; *Гагарін – перший космонавт* лежить структурна схема $N_1 - N_1$, тобто “називний відмінок іменної частини мови”. В українській мові існують й інші схеми, наприклад: *Кімната простора*; *Ця книга – моя* з символами $N_1 - Adj$, що розшифровується як “відношення між суб’єктом і його предикативною ознакою – властивістю або якістю” (лат. *a d j e k t i v u m* – прикметник). Схему речень *Вечір*; *Ніч*; *Весна* становить форма називного відмінка іменника – символ N_1 .

Структурна схема речення, будучи його формальною організацією, включає, як свідчать наведені зразки, лише головні члени речення, а саме підмет і присудок двоскладних і головний член односкладних речень. Саме вони відносять зміст предмета думки до дійсності, тому й становлять

предикативний мінімум (інакше – присудковий мінімум; від лат. *praedicativum*, що означає ‘присудок’). З них підмет – носій предикативної ознаки, присудок передає предикативну ознаку, пор.: *Говорили – балакали дві верби за селом* (Б. Олійник).

У двоскладних реченнях предикативність (присудковість) формують присудки. В односкладних реченнях, таких як *Весна*, предикативну основу становить форма називного відмінка, що як синтаксична одиниця стверджує її існування (*Весна* – значить “прийшла весна”).

Мінімальні структури, взяті окремо, становлять речення. На такій мінімальній наповненості структурної схеми створюються непоширені речення. Але ці ж структурні схеми можуть поширюватися другорядними членами речення, створюючи поширені прості і складні речення. Це можуть бути схеми: “підмет + присудок + додаток”, або “означення + підмет + присудок”, або “підмет + присудок + обставина”.

2. Структурна схема речення містить у собі кілька ієрархічно організованих мовних значень. Одним із цих значень є предикативність як категорія, яка своїми синтаксичними засобами виражає відношення повідомлюваного до дійсності. Предикативність – це комплексна синтаксична категорія. Комплексна вона тому, що являє собою єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, тобто властивість формувати часову реалізацію дії (у минулому, теперішньому, майбутньому), і категорії модальності (від лат. *modus* – ‘спосіб’), що забезпечує передачу відношення змісту висловлення до дійсності формами дійсного, умовного, наказового способу дієслова, модальними словами, інтонацією в плані реальності чи ірреальності (тобто можливості, бажаності, необхідності, повинності). Так, у реченнях *Сапери наводили переправу* (О. Гончар) – *Сапери наводять переправу* – *Сапери наводитимуть* переправу виражена часова різноплановість реального здійснення дії. А в зіставленні цих речень з висловленням *Хай сапери наводять переправу* його ірреальність протиставлена реальності. Завдяки таким часовим, способовим ознакам формується предикативність як граматичне значення, побудованого за певною структурною схемою речення.

Вираження різними формами часу і способу у формуванні предикативності конкретних речень створює граматичну парадигму форм речень: *Діти читали книги* – *Діти читають книги* – *Діти читатимуть книги* – *Діти читали б книги* – *Хай діти читають книги* – *Якби діти читали книги*.

3. Непоширені й поширені речення можуть формувати варіанти своєї будови, змінюючи порядок розміщення членів речення. Варіанти змін у розміщенні слів диктуються комунікативними завданнями. Відповідно до них речення може ділитися на дві частини: перша – вихідний пункт або предмет повідомлення і друга – те, що повідомляється. Вихідний пункт називається

темою, а те, що сповіщається, – ремою. Рема – це головна (з семантичного погляду) частина речення. Вона визначається комунікативним завданням: виділяється те, що важливе в повідомленні, це – рема. Тому одне і те ж за лексичним складом слово може сприйматися по-різному залежно від того, що є темою, а що є ремою, пор.: *Студенти повертаються / з практики; З практики повертаються / студенти*. Членування речення на тему і рему називається актуальним членуванням. Ряд варіантів речень, що розрізняються актуальним членуванням, утворює комунікативну парадигму речення. Один з її зразків становлять наведені вище варіанти речення.

§ 123. Словосполучення. Слова в реченні становлять ланцюг граматичної залежності, при якій слово поєднується не з усією ланкою слів одразу, а тільки з певним з них. Наприклад, у реченні *Зоря зайнялась над землею* (П. Мирний) слово *зайнялась* пов’язане зі словом *зоря*, а *над землею* залежить від *зайнялась*.

Відповідно до пов’язаності слів можна виділити граматично пов’язані сполучення: *зоря зайнялась; зайнялась над землею*. Подібні пов’язані між собою групи слів, що входять до складу речення, традиційно називали словосполученнями. Вони трактувалися як синтаксичні одиниці, що утворюються за граматичними законами певної мови внаслідок поєднання двох або кількох повнозначних слів і служать для позначення якогось єдиного, але розчленованого поняття.

Однак на сьогодні в українському й російському мовознавстві таке тлумачення цього терміна зазнало уточнень. Поштовхом до вироблення нового погляду стало розрізнення синтаксичних сполук предикативного (наприклад, *студент читає*) і непередикативного (*молодіжну газету*) типу. Оскільки сполуки предикативного зразка становлять собою предикативну основу речення, було визнано не сприймати їх як словосполучення. Утворені за мінімальною структурною схемою дво – і однослівні єдності становлять не що інше, як речення. Що ж до граматичних поєднань непередикативного зразка, то саме такі синтаксичні одиниці одержують назву словосполучень. Цей погляд висловив В.В. Виноградов¹, назвавши словосполучення будівельним матеріалом речення.

Відповідно до його вчення, речення і словосполучення – якісно відмінні категорії синтаксису. У противагу реченню словосполучення не виступає цілісною одиницею мовного спілкування і повідомлення. Для структури словосполучень не характерні предикативність, час і модальність, які надають реченню відносної закінченості думки. Тільки в складі речення і через речення словосполучення входить до системи комунікативних засобів мови.

¹ Грамматика русского языка. – М., 1954. – Т. 2, ч. II

Будучи розглядувані поза реченням, вони, як і слова, належать до номінативних одиниць мови, що позначають предмети, явища, процеси.

Відмінні вони і типом зв'язку: підмет і присудок, що визначають предикативну структуру речення, пов'язані координацією (від лат. со... префікс, що означає 'об'єднання' і *ordinatio* – 'погодження', 'узгодження'), слова ж що входять до словосполучень, пов'язуються сурядним і підрядним зв'язком, тому поділяються на сурядні й підрядні. Сурядні це в українській мові *батько і мати* (сполучникові), *батьки, діти* (безсполучникові). Підрядні залежно від того, якою частиною мови виражені опорні слова, поділяються на: іменникові, в яких іменник є опорним словом, а залежними можуть бути прикметник, іменник, числівник, займенник, прислівник, інфінітив (рос. *вишнёвый сад*; укр. *хата Шевченка*; нім. *fünf Mann* – 'п'ять чоловік'; біл. *наша Радзіма* – 'наша Батьківщина'; укр. *сад весною*; *прагнення вчитись*); дієслівні з опорним словом – дієсловом і залежними іменником, займенником, прислівником, інфінітивом (укр. *іхати на канікули*; рос. *ждать её*; нім. *laut sprechen* – 'голосно говорити'; укр. *люблю малювати*); прикметникові з опорним словом – прикметником і залежними іменником, прислівником, інфінітивом (рос. *переполнен эмоциями*; укр. *сильніший за мене*; *насто важливий*; *здатний зробити*); прислівникові з опорним словом прислівником і залежними прислівником чи іменником (укр. *дуже добре*; рос. *высоко в облаках*).

Однак таке трактування словосполучення піддавалося критиці. Визнавалось неприйнятним розуміння словосполучень як різновидностей "номінативних засобів мови" і наближення їх до лексичних одиниць, оскільки цим неправомірно розширюється термін "найменування". Справді, його можна застосувати лише до таких сполучень, як рос. *жаркий день*, *наступление весны*, *разговор шепотом*. Але чи можна визнати за найменування такі словосполучення, як рос. *купить книгу*, *махать флагом*, *уехать вчера*?

Поряд з цим на перешкоді визнання словосполучень найменуваннями постає також і те, що в переважній більшості випадків слово може входити до кількох словосполучень, в одному з яких воно виступає підпорядковуючим, в іншому – підпорядкованим елементом. Оскільки це так, то навряд чи можна в реченні російської мови *Рыбак поймал крупную рыбу* водночас виділити два "найменування" *поймал рыбу* і *крупную рыбу*, адже слово *рыба* може фігурувати як найменування лише один раз. Звідси робиться висновок, з яким не можна не погодитись: "Словосполучення як синтаксична одиниця становить тільки ланку загального ланцюга пов'язаних між собою слів усього речення, ізолювати його як лексичну одиницю немає ніякої можливості"¹.

Цим заперечується уявлення про словосполучення як номінативний засіб мови. Під словосполученням розуміється будь-яке поєднання двох або більше повнозначних слів, що має формально виражений смисловий зв'язок. А це предикативні і непередикативні поєднання, чим обстоюється традиційне трактування словосполучення (про що – на початку цього §).

§ 124. Поняття про синтагму. Учення про синтагму (від лат. *synagma* – 'разом поєднане') в дослідженнях східнослов'янських мов було закладене Л.В.Щербою. Розглядаючи синтаксичне членування мовного потоку, він запропонував семантико-синтаксичний інтонаційний поділ висловлення. Виділені в них на цій основі "відрізки", що збігаються з окремими словами або сполученнями слів і які виражають єдине смислове ціле, а також фонетично об'єднані посиленням останнього словесного наголосу (так звані синтагматичні наголоси), він називав синтагмами¹.

Дальший розвиток теорії синтагми пов'язаний з іменами В.В. Виноградова, Є.В. Кротевица, О.С. Мельничука, О.О. Реформатського.

У більшості праць сучасних мовознавців синтагма розглядається як інтонаційно оформлена семантико-синтаксична одиниця мови, що виділяється із складу речення відповідно з відображуваною у висловленні дійсністю і вираженим до неї ставленням мовця. У цьому розумінні синтагма може становити частину речення або збігатися з ним, може складатися з одного чи кількох членів речення, наприклад: *Пам'ятатимем / не для пам'яті, / а для чогось / того небуденного* (І Драч); *Дзвенить у зорях / небо чисте, / Палає синім льодом / шлях* (Д. Павличко).

Синтагматичне членування мовного потоку залежить від контексту й обставин або від експресивної насиченості висловлення. Інакше кажучи, поділ висловлення на синтагми є проявом членування думки у свідомості мовця або читача на окремі смислові комплекси. В.В. Виноградов² зауважує, що залежно від контексту, від стилю мовлення і від завдань повідомлення, від експресивної атмосфери і, нарешті, від конкретної ситуації те саме речення по-різному можна членувати на синтагми. Так, речення російської мови *Мой двоюродный брат вчера вечером приехал ко мне* може все становити синтагму. У ньому можна виділити і дві синтагми (*Мой двоюродный брат / вчера вечером приехал ко мне*), і три (*Мой двоюродный брат / вчера вечером / приехал ко мне*), і чотири (*Мой двоюродный брат / вчера / вечером / приехал ко мне*), і п'ять (*Мой двоюродный брат / вчера / вечером / приехал / ко мне*).

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. - М., 1953, С. 87, 88.

² Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса русского языка. - М., 1950. - С. 250.

¹ Гвоздев А.И. Современный русский литературный язык. - М., 1968. - Ч. II. - С. 25.

Але перелічене не вичерпує всіх можливих варіантів поділу цього висловлення на синтагми.

При експресивній індивідуалізації повідомлення (наприклад, коли треба підкреслити раптовий приїзд до повідомлювача) можливе й інше синтагматичне членування цього речення, а саме: *Мой двоюродный брат вчера вечером приехал ко мне*.

Як видно з прикладів, у мові немає сталих синтагм, бо “один і той самий текст, залежно від неоднакового його суб’єктивного осмислення, може бути розчленований на синтагми по-різному”¹. Синтагма може включати одне і цілу низку слів, може виражатися цілим реченням, пор.: *Лани. / Пишениця колосисто нищить* (Є. Маланюк).

Є мовознавці, які дотримуються іншого погляду у визначенні синтагми. Наприклад, О.О.Реформатський синтагмою вважає сполучення двох членів (морфем, слів, словосполучень), пов’язаних відношеннями з нерівноправною спрямованістю членів, один з яких розглядається як означуваний, а другий — як визначальний. Залежно від характеру членів виділяються такі типи синтагм: “внутрішні синтагми”, “сховані синтагми” і “зовнішні синтагми”. Внутрішні синтагми складаються з частин складних слів (укр. *теп-ло-хід*) або з морфем (укр. *стол-ик*). Сховані синтагми на зразок укр. *Світає. Тиша* утворюють односкладні речення. Зовнішні синтагми творяться із слів або нерозкладних сполучень (*велике місто, швидко бігти, дати зелену вулицю*). У всіх цих прикладах є означувані і визначальні члени: у слові *стол*ик означуваний елемент *стол-*, визначальний — *-ик*, у *Світає* означуваний компонент — основа слова *світај-*, визначальний — флексія *-є*, у сполученні *велике місто* перше слово визначає друге.

Такі відношення пов’язані з лінійністю мовлення, яка полягає у тому, що висловлювання здійснюється послідовно, тобто один елемент іде за іншим. З цього погляду, зауважує О.О.Реформатський, “будь-яке висловлення — стрічка або ланцюг, що розпадається на ланки, які ідуть одна за одною у часі”². У цьому потоковому мовленні відношення між морфемами в слові, словами в реченні є синтагматичними.

Обидва ці трактування синтагми прийнятні з умовою, що в наукових дослідженнях (статтях, дипломних роботах, дисертаціях) вони мають бути відповідно визначені.

§ 125. Змінність граматичної будови. В історії розвитку мов зазнають змін не тільки звуковий, словниковий склад мов і структура слова, а й граматична будова. Немає жодної мови, у якій не вийшли б з ужитку чи не

з’явилися нові граматичні категорії, не стався б перерозподіл граматичних класів слів чи не зникла або не з’явилась нова синтаксична конструкція. Щоб переконатись у цьому, достатньо зіставити сучасний етап розвитку мов з їх історією. Розглянемо окремі з них на прикладі східнослов’янських мов.

Зміни граматичних категорій. У сучасних східнослов’янських мовах існує два граматичних числа: однина і множина. Тим часом у давнину їх було три: однина, двоїна, множина. Незвична для нас двоїна виражалася відповідними формами, своєрідним наголошенням слів. З часом (після XIII ст.) старі форми двоїни змінилися формами множини. Спочатку це відбувалося не при числівниках *два* і *оба*. При них же старі форми залишилися і до сьогодні. Наприклад, у російській мові збережено наголос на кінцевому складі (*два рядá, два шагá*) при узвичаєному наголошуванні не останнього складу (*два вóза*). Залишки двоїни зберігають до цього часу іменники української і білоруської мов на позначення парних предметів, таких як *очі, плечі, двері, ворота*, які відрізняються від інших слів наявністю збереженого давнього закінчення орудного відмінка двоїни, а саме: укр. — *очима, дверима*; біл. — *ачыма, ушыма, плячыма* (пор. усталені, зокрема, в українській мові флексії: чолов. рід *столами, домами*; жіноч. рід *партами, лампами*; серед. рід *озерами, вікнами*).

Інший приклад. Від давніх чотирьох форм минулого часу (аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта) в українській мові збереглося лише дві: форма минулого (на базі перфекта) — *зробив, написав* і форма давнини минулого часу (на основі колишнього плюсквамперфекта) — *зробив був, написав був*. У російській мові є лише одна форма минулого часу: *сделал, написал*.

Це приклади змін в граматичних категоріях, пов’язані із занепадом окремих граматичних форм.

Історія східнослов’янських мов дає також приклади іншого характеру: появу не існуючої раніше граматичної категорії. Таке сталося з категорією стану дієслова (рос. — категория залого). У сучасних східнослов’янських мовах розрізняються активний, пасивний і середній (або зворотно-середній) стани дієслова. У давню історію цих мов активні і пасивні форми розрізнялися тільки в дієприкметниках. Виділення станів дієслів відбулося завдяки злиттю форм знахідного відмінка зворотного займенника у вигляді *ся* з дієсловом, тобто внаслідок перетворення займенника у постфікс *-ся*. У сучасній українській мові активний стан дієслова означає, що дія виконується суб’єктом: у реченні це — підмет (*Учень читає*). Пасивний і середній стани утворюються з участю постфікса *-ся*. Так, пасивний стан указує на те, що дія спрямована на суб’єкт, який у формі називного відмінка виконує роль підмета, реальне ж джерело дії виражене орудним відмінком і виступає додатком

¹ Мельничук А.С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. — К., 1958. — С. 16

² Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М., 2003. — С. 250.

(Школа споруджується будівельниками). Середній (зворотний) стан дієслів означає дію, суб'єктом і об'єктом якої є та сама особа (Дитина одягається), або називає дію двох осіб, кожна з яких є водночас суб'єктом і об'єктом (Студенти листуються з учнями).

Перероз поділ граматичних класів слів. Частина мови — не постійні граматичні класи слів. У сучасних східнослов'янських мовах виділяється числівник як окрема частина мови з специфічними семантико-граматичними ознаками. В історії цих мов кількісні числівники нічим істотним не відрізнялися від так званих імен, якими об'єднувалися іменники, прикметники і числівники в теперішньому розумінні слова. Наприклад, слово *п'ять* і всі подальші назви чисел відмінювалися за зразком іменників типу *гість*, а слово *десять* змінювалося навіть у формах двоїни і множини. Це означає, що їхні відмінки не залежали від відмінюваних форм іменників, з якими вони поєднувалися. Поряд з цим ці числівники, як і іменники, могли мати при собі означення. У подальшому розвитку східнослов'янських мов слова *п'ять* і ін. поступово позбавились ознак імені. Вони втратили здатність мати при собі означення. Тепер уже не можна сказати на зразок давньоруської мови: *третья пять пришла*. Втратилися форми двоїни і множини. Іменну властивість керувати іменником числівники зберегли лише у називному відмінку. У непрямих відмінках числівники сучасної української мови узгоджуються з формами іменників, наприклад: *бачу п'ятьох учнів, дав п'ятьом учням, пішов з п'ятьма учнями*.

Отже, названі слова, що колись входили в імена, з бігом часу набули специфічних ознак, відмінних від тих, які вони мали колись. Це й служить тепер підставою для виділення самостійної групи слів на правах окремої частини мови — числівника.

Зміни в синтаксичних конструкціях. Фахівці з історії східнослов'янських мов називають кілька шляхів утворення сучасних складнопідрядних речень. Назвемо один з них – походження від колишніх складносурядних конструкцій, типи яких були різноманітні. За одним з типів розвиток складнопідрядних речень на основі складносурядних полягав у тому, що в сурядне речення вводився сполучник підрядності, який і перетворив одну з предикативних його частин у синтаксично залежну одиницю. Подібні конструкції зафіксовані, зокрема, в Синодальному списку I Новгородського літопису: *и яко скопиша вое и выслаша из города къ воеводѣ* ('Коли зібрав воїнів, послав з міста до воєводи'). Такі конструкції поєднували в собі і сурядний, і підрядний зв'язок. Достатньо вилучити в неї сполучник *яко*, що відкриває підрядну частину часу, як речення перетвориться в складносурядне: *и скопиша вое и выслаша из города къ воеводѣ*.

Розвиток системи підрядних сполучників дав можливість спеціалізувати

їх для вираження різних відтінків залежності, що знаходить втілення у своєрідних типах складнопідрядних речень. У сучасній українській мові це сполучники, що формують підрядні частини умови і мети, наслідку і допусту.

§ 126. Причини і темпи змін мов і мовних рівнів. Аналіз попереднього матеріалу показав, що змін зазнають усі мови. Сприяють цьому різні суспільні процеси, зокрема зміни суспільно-економічних формацій, значні науково-технічні відкриття, важливі політичні й культурні зрушення в житті народу. Це основні причини, які впливають на інтенсифікацію мовних процесів. Відомо, що післяреволюційна (йдеться про революцію 1917 року) доба існування Радянського Союзу ознаменувалася становленням літературних мов багатьох тюркських народів – казахів, киргизів, узбеків, татар, поширенням у всіх мовах багатонаціональної держави радянців. пор.: укр. *комсомол, соцзмагання, п'ятирічка*. Або інший приклад: у післявоєнній десятиріччя (після 1945 року) у зв'язку з видатними досягненнями науки і техніки мови колишнього Радянського Союзу поповнилися неологізмами, зокрема: укр. *універсам, місяцехід, біоніка, кібернетика*; рос. *пришуниться*.

Однак це не значить, що темпи розвитку в усіх мовах однакові в ті самі проміжки часу і в тих же умовах. Як зразок нерівномірності мовних змін в однакових умовах можна навести історію функціонування російської і української мов в радянський час. Загалом кажучи, обидві мови в цей період пережили зміни в граматичній будові, в словнику і фразеології. Проте характер розвитку і обсяг змін української мови дещо відмінний від російської мови. В українській мові за цей час сформувався офіційно-діловий стиль. У російській мові цієї доби становлення стилів не відбувалось, оскільки вони вже мали давню традицію. У радянський час ішов і зараз іде лише процес дальшого розвитку і уточнення стилістичних норм російської мови.

Не однаковими є зміни різних мовних рівнів.

Найчутливішим до суспільних зрушень є словниковий склад, який постійно реагує на будь-які суспільні перетворення, внаслідок чого з'являються неологізми та архаїзми, пересемантикуються значення багатьох слів тощо. Такі процеси спостерігались у різні часи. Найвні вони і тепер. Так, потреба утворювати нові слова зумовила в останнє десятиріччя активізацію такого словотвірного способу російської і української мов, як аббревіація, наслідком якої стали новотвори 90-х років ХХ ст. і початку ХХІ століття: укр. – *ДПА* (державна податкова адміністрація), *УБОЗ* (управління боротьби з організованою злочинністю), рос. – *ЕС* (Європейський союз), *СМІІ* (середства масової інформації). Без перебільшення можна сказати, що лексичні і фразеологічні новотвори з'являються щомісячно.

Своєрідною особливістю лексичного складу є те, що він реагує навіть

на такі прояви суспільного життя, які не залишаються у ньому на тривалий час. Це спричиняється до того, що слово-неологізм, проіснувавши незначний проміжок часу, може перетворитися на архаїзм. Так сталося із словами української мови двадцятих років XX століття *комнезам* (комітет неможливіків), *соз* (спільний обробіток землі), *неп* (нова економічна політика), які, з'явившись після революції 1917 р. як неологізми, проіснували недовго і тепер сприймаються як історизми, тобто як слова певної історичної доби. Сьогодні слова *колгосп*, *радгосп* – історизми.

Наявність таких прикладів закономірна. Мова як найважливіший і незамінний засіб зносин може виконувати комунікативну функцію лише в тому разі, коли задовольнятиме потреби суспільства в усіх сферах його життя на даному етапі розвитку, нехай це будуть хоч тимчасові потреби. Тому поява, зникнення і переосмислення слів неминучі.

Повільніше за словниковий склад змінюється фонетична система її стійкість до видозмін пояснюється тим, що звукова оболонка мови є передусім засобом вираження таких мовних одиниць, як слово, морфема, значення яких розпізнаються за звуковим розрізненням. Звукове оформлення слова і морфеми з суспільно закріпленими значеннями передається з покоління в покоління як загальнозрозуміле кожному, хто користується цією мовою. Оскільки певний звуковий ряд мови задовольняє суспільство як засіб вираження поняття чи думки, то воно й не зацікавлене в раптовій заміні його на інші звукові одиниці. Отже, коли йдеться про зміни вимови, то облік між порівнюваними епохами ведеться не роками, а десятиріччями і навіть сторіччями.

Граматична будова мови виявляє ще більшу стійкість до змін з огляду на її надто багатопланову взаємопов'язану системність, яка цементує мову і надає їй необхідної стрункості. Тому зрозуміло, що швидка зміна граматичної будови будь-якої мови стала б на заваді у виконанні нею комунікативної функції.

Однак стійкий характер фонетичної системи і граматичної будови відносний. Фонетика і граматики теж зазнають змін, хоч цей процес у них проходить не настільки помітно, як у лексиці. Граматика, наприклад, потребує часу для накопичення нових елементів. Таке нагромадження новостворених граматичних одиниць у кожній мові триває протягом усієї її історії. Іноді кількість переходить в якість. Наприклад, після завоювання Англії норманами в XI ст. англійська мова пережила період не тільки масового запозичення французьких слів і цілих етимологічних гнізд, а й перенесення до її граматики великої кількості структурних словотвірних рядів. Останнє сприяло морфологічному розчленуванню запозичених слів і виділенню афіксів, які стали активними в англійській мові. Ішло кількісне нагромадження нових,

раніше не відомих англійській мові форм. Створилася ціла система афіксальних словотвірних елементів, яка дала якісні зрушення в граматиці англійської мови. Так, кількісний фактор, що почався із звичайного запозичення французьких слів, привів зрештою до якісних змін.

Кількісне збагачення новими граматичними елементами й активізація деяких раніше непродуктивних афіксів і зразків словотворення помітні і в сучасній російській мові. Так, у ній під впливом української стала продуктивною модель утворення назв областей за допомогою суфікса *-щин(а)*, як-от: *Смоленщина*, *Орловщина*, *Брянщина*, які утворилися на зразок українських географічних і адміністративних назв типу *Одещина*, *Полтавщина*. Щоправда, поки що немає підстав говорити про якісні зміни в російській мові, але наявність нових елементів у граматиці цієї мови незаперечна.

Звичайно, розвиток мов здійснюється не стрибками, які б новачі не виникали, як би активно не розвивався словниковий склад мови і її граматичні засоби. Це одне. І друге: змін цілих мовних рівнів і їх структури протягом історично короткого часу не буває. На сторожі стійкості мовних рівнів стоїть їх системний характер і структура всієї мови.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 136-186.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 262-320.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 19-43.
4. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 93-118.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2003. – С. 244-346.

РОЗДІЛ V

КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ

§ 127. Різноманітність мов світу. Живі і мертві мови. Проблеми їх класифікації. На земній кулі нараховується від 2500 до 5000 живих і мертвих мов. Неможливість точно визначити їх кількість пояснюється не тільки тим, що не всі ще мови відомі й вивчені, а й тим, що ще не вироблено чітких критеріїв у розмежуванні мов і діалектів. Щодо останнього наведемо приклад. Серед західнослов'янських мов одні вчені-слависти поряд з польською, чеською, словацькою, лужицькою називають мову кашубську, тимчасом як інші кваліфікують її як діалект польської мови.

Труднощі відчуються також і у встановленні мертвих мов. Обліку піддаються ті з них, які дійшли до нас у писемних пам'ятках. Про окремі неписемні мови вчені дізнаються лише з свідчень, написаних носіями інших мов. Що робити з ними: визнавати за окремі мови чи вилучати їх з переліку мов? І це питання стоїть на перешкоді точного визначення кількості мов.

Згадка про мертві мови потребує пояснення того, які критерії кладуться в розрізнення живих і мертвих мов. Вони такі.

Живими визнаються ті мови, які (1) мають носія у вигляді племені, народності, нації, (2) вживаються в усіх сферах людської діяльності і (3) розвиваються разом із змінами в житті суспільства. На відміну від них мертві мови – це ті, що (1) втратили свого носія (латиною розмовляли римляни – мешканці Римської імперії, яка розпалась: на місці її провінцій з'явилися інші держави й інші мови, а римляни розчинилися в переможених народах; латинська мова, проте, не втратилась, вона дійшла до нас у писемних пам'ятках, але як мертва, бо не має живого носія); (2) не використовуються в усіх сферах застосування мови (та ж латинська мова після розпаду Римської імперії тривалий час використовувалась у країнах Західної Європи як мова церкви, науки, освіти, юриспруденції, але не була розмовною мовою німців, французів, іспанців, – значить не обіймала всіх сфер життя народів, які використовували її з певною метою); (3) не розвиваються, тобто не зазнають змін ні в звуковому чи словниковому складі, ні в морфологічній чи синтаксичній системах (не будучи мовою щоденного спілкування, латинська мова з часу зникнення носія не зазнала жодних змін).

Переважає більшість живих мов має незначну суспільну базу: від сотень тисяч до тисячі і навіть кількох сотень мовців, а то й менше. Лише приблизно за 200 мовами стоять мовні колективи, що налічують не менш як 1 млн. осіб, близько 20 з них мають від 50 і більше мільйонів мовців. Найпоширеніші з них – китайська, англійська, гінді, урду, іспанська, російська, арабська,

португальська, японська, німецька, французька, італійська, корейська.

Кожна з мов (живих і мертвих) характеризується своєрідними звуковими ознаками, властивим лише їй словниковим складом, притаманною тільки цій мові граматичною будовою. Проте вони мають немало спільних ознак у суспільному функціонуванні, у будові, у походженні, що дає змогу відповідно класифікувати мови і цим самим полегшити їх вивчення.

Є кілька класифікацій за певними ознаками. Основні з них чотири: генеалогічна, типологічна, ареальна (географічна) і соціальна (або функціональна).

§ 128. Генеалогічна класифікація мов. Генеалогічна (від грец. *genealogia* – 'родовідна') класифікація мов групує мови світу за спільністю їх походження: встановлює історичну спорідненість мов на основі виявлення єдиного джерела (мови-основи, прамови), з якого всі вони походять.

Науковими спостереженнями доведено, що історична спільність живих і мертвих мов виникла внаслідок диференціації єдиного для них джерела. Цим спільним джерелом була мова-основа (прамова), припустимість існування якої доводиться застосуванням порівняльно-історичного методу до вивчення мовних явищ. На матеріальну спорідненість мов указують регулярні звукові відповідності. Вони є наслідком закономірних змін спільного вихідного мовного джерела. Кілька прийомів встановлення історичного походження слів з одного мовного джерела подано в § 9.

Представники порівняльно-історичного мовознавства XIX ст. виникнення споріднених мов уявляли як роз'єднання якогось діалекту (мови-основи) на окремі діалекти (мови), що набувало вигляду родовідного дерева на зразок:

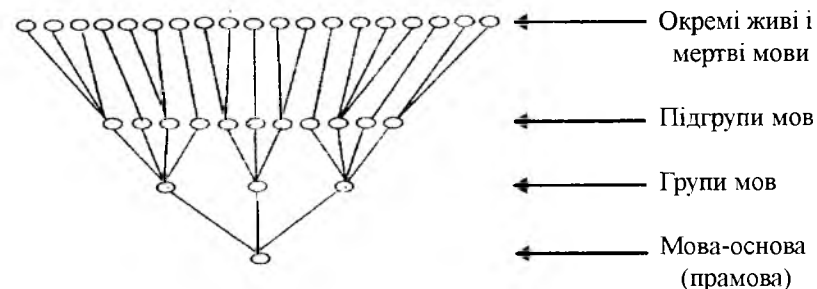

Рис. 23.

Ідея такого пояснення історичної спорідненості мов (це так звана теорія родовідного дерева) у цілому прийнятна. Однак, як свідчать дані, утворення

споріднених мов з мов-основ – процес надто складний. Мови могли не тільки розщеплюватися і відтак віддалятися, а й зближатися, схрещуватися і знову диференціюватися. Тому можна тільки загально і приблизно уявити схему виникнення споріднених мов з єдиної мови-основи.

Сукупність історично споріднених мов, що походять від однієї мови-основи, становить сім'ю мов. Сім'я, яка утворилася з мови-основи, ділиться на групи (або гілки), які в свою чергу розпадаються на підгрупи, до яких входять окремі мови. Уявити такий розподіл допомагає рис. 23.

Ця схема дозволяє пояснити різний ступінь спорідненості мов, який залежить від історичної заглибленості доби, коли існував протодіалект (*прото* – від грец. – 'перший') чи протомова, з якої пішли споріднені мови. Мови, об'єднані в підгрупи, є близькоспорідненими: це, наприклад, українська, російська, білоруська, що входять у східнослов'янську підгрупу, яка дозволяє припускати добу спільнослов'янської єдності (з наявністю споріднених діалектів); це, зокрема, чеська, словацька, польська, верхньолужицька і нижньолужицька, які становлять західнослов'янську підгрупу; це також болгарська, македонська, сербська, хорватська, словінська, що належать до південнослов'янської підгрупи.

Більш віддалена історична спорідненість спостерігається між живими і мертвими мовами різних підгруп, які походять від однієї якоїсь групи споріднених мов. Ілюстрацію більш віддаленої спорідненості можуть становити, наприклад, українська і польська чи українська і болгарська, бо належать до різних підгруп, але однієї групи – слов'янських мов.

Ще більшу віддаленість споріднених мов виявляють, приміром, українська і німецька, українська і французька, бо вони належать до різних груп (слов'янської, германської, романської) однієї індоєвропейської сім'ї мов (мови-основи, прамови).

Однак така схема поділу мов не до всіх сімей застосовується беззастережно. Є випадки, коли відособлену сім'ю мов становить одна мова. Наприклад, японська мова являє собою не споріднену ні з якими мовами окрему сім'ю. Трапляється таке, що окрему групу певної сім'ї мов представляє одна мова, наприклад, вірменська в індоєвропейській сім'ї. Це означає, що не завжди групи поділяються на підгрупи.

Найбільш вивченими є такі сім'ї мов: індоєвропейська, фінно-угорська (або угро-фінська), тюркська, кавказька (або іберійсько-кавказька), китайсько-тибетська, монгольська, афразійська (стара назва – семіто-хамітська). Однак чимало мов до цього часу не стали об'єктом глибокого наукового вивчення, тому назвати кількість і склад сімей мов достовірно поки що не можна.

Крім цього, в мовознавстві ХХ ст. посіли певне місце гіпотези стосовно макросімей мов світу. Серед них а) ностратична макросім'я, яка об'єднує

індоєвропейські, афразійські, уральські, алтайські, картвельські, дравідійські мови; б) палеоевразійська, до якої входять сино-тибетські і північнокавказькі, єнісейські та ін. мови; в) америндська, що обіймає мови корінного населення Америки (за винятком ескімосько-алеутських мов). Цим ставиться питання про більш давню спорідненість сімей мов, які входять до макросімей, а відтак і спорідненість усіх мов світу. Аргументовану наукову концепцію спорідненості всіх мов світу висловив видатний український мовознавець О.С.Мельничук¹. На сьогодні тривають пошуки обґрунтування генетичної спорідненості мов кожної з сімей і спорідненості мов макросімей.

Далі ознайомимося з традиційно виділеними, найбільш вивченими сім'ями мов.

§ 129. Індоєвропейська сім'я мов. Термін "індоєвропейські мови" утворився за географічною ознакою: він указує на територіальне поширення мов. Проте в цьому терміні не відбито наявності іранських мов, поширених на просторах Азії, і того, що індоєвропейські мови, зокрема англійська, іспанська, французька, португальська, вийшли за межі Європи (в Америці, Африці, Австралії). Однак цей термін загальноновизнаний.

Численні мови індоєвропейської сім'ї об'єднуються в групи: слов'янську, балтійську, германську, романську, індійську, іранську, грецьку, кельтську, албанську, вірменську, анатолійську, тохарську. Розглянемо їх.

Слов'янська група мов поділяється на східну (східнослов'янську), західну (західнослов'янську), південну (південнослов'янську) підгрупи мов.

Східна підгрупа слов'янських мов об'єднує живі мови – українську, російську, білоруську і мертву давньоруську. Давньоруська мова була однією з найрозвиненіших стародавніх літературних мов.

Західна підгрупа включає живі мови: польську, чеську, словацьку, верхньолужицьку, нижньолужицьку і мертву – полабську. Полабська мова була поширена на території між племенами, що мешкали коло р. Одри (це були *об-одр-ати* < *об-одр-ичі*), "ті, що жили об Одрі (коло Одри)", між помор'янами на півночі і лужичанами на півдні, а саме по річці Лаба (сучасна назва Ельба). Тут жили полаб'яни, які в ХІІ ст. були поневолені німцями і в ХVІІІ ст. понімечені.

Південна підгрупа складається з живих мов: болгарської, сербської, хорватської, македонської, словенської (або словінської) і мертвої старослов'янської. Остання – найдавніша писемна мова слов'ян, в основу якої покладений солунський діалект македонської мови. Вона була утворена в ІХ ст. братами Кирилом і Мефодієм, видатними церковними діячами свого

¹ Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков мира / Вопросы языкознания – 1991 – №№2, 3

часу, будучи втіленою в слов'янське письмо, яке в історії одержало назву Кириличного письма (або кирилиці). Створенням цієї мови Кирило і Мефодій виступили проти поширеної у Римі так званої “тримовної доктрини”, за якою християнство могло проповідувати Боже слово трьома священними мовами – єврейською, грецькою і латинською. Вони вважали, що всі народи мають право засвоювати християнське вчення своїми мовами. У результаті – більшість слов'ян одержала таку можливість.

Балтійську групу мов утворюють живі мови литовська і латиська і мертва – прусська. Пруси населяли південне узбережжя Балтійського моря між нижньою течією Німану і Вісли. У XIII ст. пруські землі були загарбані німцями, пізніше сталося онімечення пруссів. З другої половини XX ст. робляться спроби відродити пруську мову силами новопрусів, що мешкають у ФРН і Литві.

Германська група мов ділиться на три підгрупи: східну, західну і північну.

До східної підгрупи належать мертві готська, бургундська, вандальська та інші мови. Готська мова мала з IV ст. н. е. писемні пам'ятки. Частина готів жила в Криму і, можливо, ще зберігала свою мову навіть у XVIII ст. (пізніше рештки кримських готів перейшли на кримськотатарську мову).

Західну підгрупу складають живі: англійська, німецька, голландська (її ще називають нідерландською), фризська (мова фризів, що живуть в Нідерландах на Фризських островах), їдиш (так називається сучасна розмовна і літературна мова єврейського населення Східної Європи і США. Виникла в X-XII ст. на основі середньовісньонімецьких діалектів, а в XVI-XVIII ст. відокремилася від німецької мови), африкаанс (стара назва – бурська мова), яка склалася на основі голландських діалектів у XVII ст.: африканери (бури) – нащадки переважно голландських колоністів – живуть у Південно-Африканській Республіці).

До північної підгрупи належать живі мови: шведська, норвезька, данська (датська), ісландська, фарерська (на Фарерських островах біля Данії).

Романська група мов (термін “романський” від лат. *romanus* – ‘належний до Риму’, пізніше – ‘до Римської імперії’). Мови романської групи становлять продовження і розвиток народнолатинської мови – латини – на територіях, що входили до складу Римської імперії, зокрема на територіях Апеннінського і Піренейського півостровів, у Галлії, Північній Африці, Дакії й інших землях. Цю зону поширення романських мов називають “Старою Романією” на відміну від “Нової Романії”, тобто території частини Північної Америки (Канади, Мексики), майже всієї Центральної і Південної Америки, на яких у XVI – XVIII ст. деякі романські мови (іспанська, португальська, французька) поширилися у зв'язку з

колоніальною експансією і стали в цих країнах державними мовами. Є країни, в яких в результаті колонізації частини Африки, невеликої території Південної Азії й Океанії поширилися французька, іспанська, португальська як державні мови, але не витіснили місцевих мов.

Романська група включає живі мови: італійську, французьку, іспанську, португальську, окситанську, або провансальську (південь Франції, Альпійська Італія), каталонську (в Іспанії, Франції, Андоррі), сардську, або сардинську (її розглядають як варіант румунської мови). Мертвими є оксійська (або окська), умбрійська (або умбрська), латинська мови. Стародавні пам'ятки латинської мови відомі з III ст. до н. е. У середні віки вона функціонувала як писемна мова західноєвропейського суспільства, католицької церкви, науки, частково літератури. У XX – XXI ст. використовується в науковій термінології, офіційна мова католицької церкви і Ватикана.

Індійська група мов нараховує близько 180 мов. Найвідоміші живі: гінді, ур'я, урду, бенгальська, біхарська, пенджабська, циганська (предками нинішніх циган були різні племена, що жили в північно-західній Індії; після вторгнення в Індію мусульманських племен в XIII – XV ст. почалося розселення циган, які зараз мешкають в Іспанії, на Балканах, у Румунії, Молдавії, Україні й інших країнах). Мертва мова – санскрит (староіндійська літературна мова).

Іранська група мов – це живі: перська (або фарсі), афганська (або мова пушту), белуджська (в Ірані і Пакистані), курдська, таджицька, осетинська, татська і таліська (в Азербайджані), дарі (або фарсі-кабулі); мертві – давньоперська, авестійська, середньоперська (або пехлеві), скіфо-аланська (мова-предок осетинів).

Грецька група мов складається з живої грецької і мертвої давньогрецької.

Кельтська група мов: живі – ірландська, шотландська, валлійська, бретонська; мертва галльська, відновлена корнська.

Албанську групу мов складає одна албанська мова.

Вірменська група мов – жива вірменська і мертва давньовірменська.

Хетто-лувійська (стара назва – анатолійська) група мов включає мертві мови: хеттську, палайську, лувійську (мови Хеттської держави XIX-XII ст. до н. е. в центральній і східній частинах Малої Азії); пам'ятки цих мов датуються XVIII – VIII ст. до нашої ери.

Тохарська група мов представлена мертвими мовами: тохарською А (карашарська) і тохарською В (кучарська). Вони були поширені в Західному Китаї (Синьцзяні), пам'ятки належать до V – VIII ст. н.с.

§ 130. Інші сім'ї мов. Серед найбільш вивчених називаємо такі:

Фінно-угорська сім'я ділиться на дві групи: фінно-пермську, до якої входять живі мови – фінська, карельська, вепська, іжорська, естонська, водська, лівська, саамська; дві мордовські – ерзянська й мокшанська; марійська, комі-перм'яцька, удмуртська; угорську, або, можливо, точніше – гурійську, яка обіймає угорську, мансійську, хантійську живі мови. До мертвих мов належить мерянська мова, поширена ще у XVIII ст. у Центральній Росії, яка, очевидно, становила окрему групу (проміжну між прибалтійсько-фінською, мордовською й марійською). Реконструкцію цієї мови (у можливих межах) здійснив О.Б.Ткаченко¹.

Самодійську сім'ю складають мови: живі – ненецька, енецька, нганасанська, селькупська. Остання носійка камасинської мови була жива в 70-х роках XX ст. в Красноярському краї (Росія)².

Монгольська сім'я – це живі мови монгольська, бурятська, калмицька.

Тюркська, або алтайська, сім'я мов: живі турецька, узбецька, азербайджанська, туркменська, татарська, кримськотатарська, башкирська, казахська, киргизька, чуваська, якутська, алтайська (ойротська), уйгурська (у Західному Китаї), караїмська; мертві: печенізька, половецька, булгарська, хозарська.

Кавказька, або іберійсько-кавказька, сім'я складається з численних мов, що об'єднуються в групи: картвельську (або іберійську), яка включає грузинську, занську, сванську; абхазо-адигську, що об'єднує абардино-черкеську, адигейську, абхазьку, абазинську мови; нахсько-дагестанську, до якої входять мови аварська, лезгинська, табасаранська, лакська, чеченська, інгушська.

Китайсько-тібетська сім'я об'єднує дві групи – мов китайських (китайська, або хань, дунганська, або хуей) і тібето-бірманських (бірманська і тібетська мови).

Тунгусо-маньчжурська сім'я мов поділяється на дві групи: тунгуську (живі евенкійська, евенська, нанайська, удегейська), маньчжурську (жива маньчжурська і мертва – чжурчженська).

Афразійська сім'я (стара назва семіто-хамітська³) поділяється на п'ять груп: найвідомішою є семітська група: живі мови – арабська (сучасна літературна мова і діалекти); її відгалуженням є малтійська мова (о. Мальта); іврит, або гебрайська, – єврейська стародавня мова; вийшовши з

¹ Ткаченко О.Б. Мерянский язык. – К., 1985.

² Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.211.

³ Терміни "семітський", "хамітський" та "яфетичський" (так колись називали мови кавказької сім'ї) утворено від імен синів біблійного Ноя: Сіма, Хама, Яфета; від них нібито після всесвітнього потопу "пішло" все людство.

ужитку як побутово-розмовна в III ст. до н. е., вона продовжувала вживатися як писемно-літературна мова й мова релігії до XX ст. З появою самостійної держави Ізраїлю іврит було оновлено. Тепер іврит виконує всі функції живої державної мови. Мертва давньоарамейська (застосовувана частково в Біблії й Талмуді), мертва аркадська (асиро-вавілонська); пам'ятки від XXV ст. до н.е. до I ст. н.е.; фінікійська мова (існувала у Фінікії (сучасний Ливан), на о. Кіпр, Північній Африці, на півдні Іспанії, Західній Сицилії і Сардинії); давньоегіпетська (стара назва – хамітська) група – з нащадком коптською мовою, що вигасла у XVII ст. як розмовно-побутова, але вживається як літературна мова коптів-християн; берберо-лівійські мови (у Північній Африці); чадські мови (у Судані, Нігерії, Камеруні, Республіці Чад, – найпоширеніша серед них мова хауса (30 – 40 млн. носіїв); кушитська група, до якої входять найпоширеніші оромо і сомалі (у Судані, Ефіопії, Кенії, Танзанії).

§ 131. Типологічна класифікація мов. Типологічна класифікація полягає у виявленні подібностей і відмінностей, що притаманні мовній будові як найбільш важливі властивості мови, але які не залежать від генетичної спорідненості мов.

Найбільш відома морфологічна класифікація мов, за якою відповідно до морфологічної будови слів мови поділяються на (а) кореневі, або аморфні (від грец. *a* – заперечення + *morphē* – 'форма'), або ізолюючі, (б) аглютинативні (від лат. *agglutinatio* – 'склеювання'), (в) флективні, або фузійні (від фр. *fusio* – 'злиття') і (г) полісинтетичні (багатоскладові), або інкорпуючі.

(а) У кореневих мовах слова не розпадаються на морфеми: корені й афікси. Слова таких мов являють собою морфологічно неформлені одиниці типу невідмінюваних слів української мови *там, тут, звідки, куди*.

Кореневими є мови в'єтнамська, бірманська, старокитайська, значною мірою сучасна китайська. Граматичні відношення між словами в цих мовах передаються інтонацією, службовими словами, порядком слів.

(б) У будові слів аглютинативних мов (до них належать тюркські й фінно-угорські мови), крім кореня, виділяють афікси (і словозмінні, і словотворчі). Своєрідність афіксів у цих мовах у тому, що кожен афікс однозначний, тобто кожен з них служить для вираження лише одного граматичного значення, з яким би коренем він не сполучався. Цим вони відрізняються від флективних мов, у яких афікс виступає носієм одразу кількох граматичних значень. Наприклад, в українській мові, яка належить до типу флективних мов, одна флексія *-ей* у формі слова (*від*) *людей* передає і значення множини, і значення родового відмінка. Зовсім інше

спостерігається у турецькій мові, яка має аглютинативний тип граматичної будови. У цій мові для кожного з перелічених граматичних значень існує окремий афікс: *-лар* — суфікс множини (і тільки множини), *-дан* — суфікс родового відмінка (без вираження ознак числа — однини чи множини). Отже, для передачі всіх тих граматичних ознак, що їх виражає флексія *-ей* в українській мові, у турецькій мові до кореня додаються кілька афіксів з відповідними граматичними значеннями, а саме: *адам-лар-дан* ('від людей'), де *адам* — 'людина', *-лар* — суфікс множини, *-дан* — суфікс родового відмінка. Для вираження лише множини до кореня додається суфікс *-лар* (*адам-лар*), для передачі родового відмінка — суфікс *-дан* (*адам-дан*).

Ще однією істотною відмінністю аглютинативних мов від флективних є те, що в аглютинативних мовах немає того щільного поєднання морфем, яке спостерігається у флективних мовах. Ця відмінність виявляється передусім фонетично. У флективних мовах на стикові морфем відбуваються різні фонетичні процеси, внаслідок яких іноді розмиваються межі кореневих і афіксальних морфем. Наприклад, у слові *товариський* звук [с] поєднує в собі кінцевий елемент кореня і початковий суфікса (*товариш* + *ськ-ий* > *товариський*): або ще приклади: *празький* (з *праг* + *ський*); *птаство* (з *птах* + *ство*). Цей тісний зв'язок морфем у слові називають фузією, а мови, яким властива вона, — фузійними (це — флективні мови).

В аглютинативних мовах межі між морфемами окреслені більш чітко, на стикові морфем фонетичні процеси не виникають.

(в) Виділенням типу ф л е к т и в н и х м о в наука завдячує німецьким ученим початку XIX ст., які звернули увагу на відмінну граматичну будову різних мов, зокрема на флективний тип, відмінний від аморфного (властивого китайській мові) і від афіксуєчих (аглютинуючих), які протиставляються флективним за ознакою незмінності кореня. Тоді ж усі флективні мови були поділені на с и н т е т и ч н і й а н а л і т и ч н і. Сучасне розуміння цих типів мов таке. Синтетичні — це мови, у яких відношення між словами виражаються завдяки формам слів, оскільки словоформа у них передає і лексичне, і граматичне значення, зокрема значення відмінків, форми яких відтворюють граматичні відношення слів. Синтетичними є живі: українська, російська, польська, литовська, мертві: латинська, готська, давньогрецька.

Аналітичними називають мови, у яких відношення між словами у реченні виражаються з допомогою службових слів і порядком розташування повнозначних слів. В аналітичних мовах або зовсім немає відмінкових форм, або вони слабо виражені. Відмінність граматичних будов цих мов можна побачити на зіставленні таких ідентичних за значенням словосполучень, як: укр. *книга Петра* (мова синтетична) і фр. *le livre de Pierre* (мова аналітична), або ще: "*Собор Паризької богоматері*" (назва твору В. Гюго) — "*Notre Dame*

de Paris". До аналітичних мов належать англійська, французька, болгарська і деякі інші індоєвропейські мови. (Про синтетичні і аналітичні форми див. § 100).

(г) Своєрідну групу мов становлять п о л і с и н т е т и ч н і, або інкорпуючі (від лат. *in* + *corporatio* — 'об'єднання', 'поєднання') мови, у яких різні частини речення у вигляді аморфних слів-основ об'єднуються в єдині складні комплекси, схожі на складні слова. Так, у мові ацтеків (індійської народності, що живе в Мексиці) слово-речення *пинакатлква*, яке означає "Я їм м'ясо", утворилося від складання слів *пи* — 'я', *накатл* — 'м'ясо' і *ква* — 'їсти'. По суті таке слово відповідає нашому реченню. Пояснюється це тим, що в полісинтетичних мовах різні об'єкти дії і обставини, в яких відбувається дія, можуть виражатися не окремими членами речення (додатками, обставинами), а різними афіксами, які входять до дієслівних форм. Почасти до складу дієслівних форм входить підмет. Наведений приклад становить зразок такого поєднання. Поряд з такими формами в інкорпуючих мовах існують і самостійні слова, зокрема самостійні дієслова, від яких граматично залежать інші окремо існуючі слова.

До полісинтетичних належать мови північноамериканських індіців, палеоазіатські мови Азії (чукотська, корякська, ітельменська (стара назва — камчадальська)).

Такі основні типи мов, що виділяються при розгляді їх морфологічної будови. Однак граматична структура слів у мовах світу настільки своєрідна, що не всі мови легко розподіляються між названими типами. Віднесення мов до того чи іншого типу здійснюється за найхарактернішими ознаками. Ідеальних типів мов не існує. Наприклад, у кореневій китайській мові є чимало ознак аглютинативного типу. Афразійські мови відносять до мов флективних, але в їх морфологічній будові є окремі ознаки мов аглютинативних. Немає чіткої межі і між синтетичними й аналітичними мовами. Українську мову за більшістю ознак відносять до мов синтетичних. Але в її морфологічній будові є елементи аналітичної граматичної будови, зокрема відношення між словами виражаються не лише флексіями, а й прийменниками (*у селі, на будинку*).

Пізнання типу морфологічної будови кожної мови дає багато конкретного матеріалу для загального мовознавства. У цьому велике не тільки практичне, а й теоретичне значення застосування морфологічної класифікації мов для науки про мову.

Крім морфологічної класифікації, в межах типологічної класифікації в середині XX ст. почали розрізняти мови за синтаксичними ознаками. Синтаксична класифікація будується на різних засадах: на ієрархії синтаксичних властивостей актантів (будь-яких членів речення, що

позначають особу, предмет, який бере участь у процесі, позначеному дієсловом): мови з підметом, мови без підмета, топікові мови, тобто мови, в яких граматичний пріоритет має не підмет, а тема.

§ 132. Ареальна (географічна) і соціальна (функціональна) класифікації мов. Ареальна (географічна) класифікація (від лат. *area* – ‘площа’, ‘простір’) пов’язана з вивченням розташування мов на карті світу. Результати такого вивчення подаються або на лінгвістичній карті світу, або на карті окремої країни. Можливі карти, в яких представлені лише сім’ї або групи мов чи окремі мови на території окремої частини світу (наприклад, Європи). На картах подаються також межі поширення діалектів тієї чи іншої країни. Наприклад, у підручниках з української діалектології, як правило, подаються карти поширення наріч, говорів української мови.

Особливу категорію ареальної класифікації утворюють так звані мовні союзи, наприклад, балканський, куди входять румунська, болгарська, македонська, албанська, новогрецька мови, які, не будучи близькоспорідними, внаслідок історичних контактів набули спільних рис.

Соціальна (або функціональна) класифікація ґрунтується на кількох засадах.

1. Мови поділяються залежно від їх зв’язку з носієм, якому вони належать. Таким носієм може бути плем’я, народність, нація. На основі цього розрізняють племінні мови (частіше вживають термін “діалекти”), мови народності, національні мови (детальніше див. § 28).

2. Мови групуються відповідно до функцій, які вони виконують у суспільстві і в цивілізації. Це, як зазначалося в § 29, мови регіональні, міжнаціональні, міжнародні.

3. Мови розрізняються залежно від значення і поширення в світі. О.Б.Ткаченко виділяє такі соціолінгвістичні типи: 1) одноосібна мова (майже повністю вимерла мова), належна одній особі, останній з останнього найстарішого покоління мовців, наприклад, південносамодійська камасинська мова, яку на початок 80-х років ХХ ст. пам’ятала і могла вживати остання її носійка Клавдія Плотникова з селища Абалакова Красноярського краю; 2) частковогенераційна мова, якою користуються лише люди старшого покоління (водська мова в Ленінградській області); 3) повногенераційна, але частковоетнічна мова, якою користується частина етносу, наприклад, уельські в Великобританії, де з 700 тис. уельців на 1981 р. уельську мову знало 500 тис., як правило, людей із села: українська (на Сході України); 4) повноетнічна, але частково-територіальна мова етносу, коли через утрату державності мова поширюється не на всю територію серед національних меншин, наприклад, латиська мова в Латвії в часи її перебування в складі СРСР;

5) повнотериторіальна мова, коли мова стає державною, наприклад, грецька мова в сучасній Греції; 6) повнотериторіальна і позатериторіальна мононаціональна мова (в одній функції поширена поза власною територією, наприклад, італійська як світова мова вокалістів); 7) повнотериторіальна і позатериторіальна поліфункційна мононаціональна мова, наприклад, російська мова; 8) повнотериторіальна і позатериторіальна поліфункційна полінаціональна мова, поширена в кількох державах, наприклад, англійська з п’ятьма національними варіантами – британським, американським, канадським, австралійським, новозеландським; 9) повнотериторіальна поліфункційна поліетнічна мова, тобто мова, що, поширившись на започатковану етнічну територію, повністю витіснила попередні етнічні мови і після певного часу, розпавшись на кілька мов, відмирає, наприклад, латинська як прароманська¹.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 230-245.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 58-101; 321-332.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 103-109.
4. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 25-29.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2003. – С. 386-456.
6. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М., 1979. – С. 228-285.

¹ Ткаченко О.Б. Соціолінгвістична класифікація мов у її слов’янській специфіці й динаміці // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 3.

РОЗДІЛ VI

ПИСЬМО

§ 133. Значення письма. Науки, що його вивчають. Вивчення звуків, про що йшлося в підрозділі “Фонетика”, було пов’язане з усною формою мови. Як засіб спілкування, мова виникла в звуковому вияві і в такому вигляді існувала й змінювалася протягом тривалого часу. В усному оформленні існують і зазнають змін сучасні мови світу, виконуючи важливі суспільні функції. Суспільна роль звукової мови як засобу зносин людей неоціненно велика. Проте вона обмежена у просторі і часі: її чутно на незначній віддалі, вона сприймається лише в момент мовлення. Долає названі недоліки звукової мови письмо — допоміжний засіб спілкування на віддалі і закріплення мови в часі, засіб, який позначає ті або інші елементи повідомлення (слова, склади, звуки) начертальними знаками чи зображеннями. Його небезпідставно називають начертальним, графічним.

Звукова мова і письмо як система умовних графічних знаків, використовуваних для передачі повідомлень іншим людям, почали своє існування не водночас. Письмо виникло на високому щаблі історичного розвитку людства, а саме – в період розкладу первіснообщинного ладу і виникнення класового суспільства і держави. З появою державного устрою з’являється потреба в листуванні в середині країни і з закордоном, у збереженні адміністративних, торговельних та інших приватних актів. З часу застосування письма почалась епоха документальної історії людства.

Розвиток науки і культури, до яких, як до живлющого джерела, тягнеться людина, завдячує засобові вираження думок у писемній формі. Тепер кожен, хто прагне до знань і освіти, не уявляє себе без можливості користуватися письмом.

Без письма людські знання залишаються недовговічними, і тому без нього не уявляється існування в часі серйозних наукових і технічних досягнень. Це торкається кожної галузі науки, історії суспільства взагалі. Письмо, поряд з яким і з тією ж метою використовуються радіо і різні форми звукозапису (у тому числі й телебачення), не втрапить свого значення і в майбутньому через свою незаперечну перевагу: можливість компактно осягти писаний текст, надрукований у книзі, газеті, журналі чи набраний і переданий у пам’ять комп’ютеру.

Протягом тисячоліть письмо задовольняло потреби людства передавати надбання думки на віддалі і зберігати їх для наступних поколінь. Писемні пам’ятки доносять до сучасних епох “голос” минулого. Тільки вони в змозі заповнити “білі плями” історії. Щоб пояснити це, пошлемося на такий

приклад. Ще в другій половині дев’ятнадцятого століття історія Греції до VI ст. до н. е. залишалася маловідомою: не було будь-яких предметних чи писемних пам’яток. Старогрецькі ж міфи й епос (наприклад, поеми Гомера “Іліада” й “Одіссея”) історики не визнавали за достовірні історичні дані. На цій підставі заперечувалась не тільки згадка в Гомера про критську державу Мінос, а й оповідання про троянську війну. Потрібні були достовірні історичні факти, які підтвердили б дані художніх творів. І вони були знайдені. 1870 року на березі Егейського моря вчені розкопали залишки легендарної Трої, а згодом й залишки Мікени на півострові Пелопоннесі. Початок двадцятого століття був ознаменований новим відкриттям: на острові Крит пощастило розкопати розкішний палац, умовно названий “палацом Міноса”. Його велична архітектура, водопровід і художні вироби із золота і срібла свідчили про таку високу культуру місцевих мешканців, якої стародавня Греція у V ст. до н. е. не знала. Але при всій великій цінності знайдених пам’яток культури багато чого у відкритій цивілізації залишалось неясним. Зокрема, загадковим було те, який народ жив у свій час на острові Крит, якою мовою він говорив, яким був соціальний лад того стародавнього суспільства. Відповіли на ці запитання виявлені тут писемні пам’ятки. Розшифрування глиняних табличок з письменами внесло уточнення в історію грецького народу, яка сягнула на дві тисячі років до нашої ери. Достовірний історичний матеріал дали лише писемні пам’ятки. Був почутий “голос” минулого.

Історичні пам’ятки бувають написані різними письменами, чимало з яких становить загадку для вчених. Через це дослідження мистецтва письма (а значить, їх дешифрування) було актуальним і не втрачає актуальності й тепер. При наявності ще значної кількості нерозшифрованих письмен воно сприймається як ключ, що відкриває незнане в історії давніх цивілізацій. Це й змушує вчених шукати шляхи розшифрування загадкових текстів.

Вивчення історії письма і його сучасного стану має велике теоретичне і практичне значення. Це й зумовило виділення окремої науки – граматології (від грец. *g r a m m a* – ‘писемний знак’ і *l o g o s* – ‘учення’) – про загальну теорію й історію письма. Вона включає епіграфіку (від грец. *e p i g r a p h e* – ‘напис’) – науку про принципи розшифрування й тлумачення стародавніх письмен; палеографію (від грец. *p a l a i o s* – ‘древній’) – науку, яка вивчає давні рукописи, спосіб написання, форму літер, завдяки чому встановлюється місце і час їх створення; графологію (від грец. *g r a p h e* – ‘риска’) – науку, що вивчає почерки.

Самостійними розділами граматології є також графіка й орфографія (§§ 136, 138).

§ 134. Типи начертального письма. Розвиток письма охоплює період у кілька тисяч років, протягом якого удосконалювались знаряддя письма, змінювався матеріал, на якому писали, і найголовніше — способи відтворення звукової мови. Зараз існує близько чотирьохсот видів письма, у кожному з яких писемний знак має певну форму. Однак у теорії письма і в його історії не це становить провідну проблему.

Важливою ознакою письма як засобу передачі мови є не графічна форма знака, а те, які елементи мови — цілі повідомлення, окремі слова, склади чи звуки — передаються знаками. Відповідно до цього встановлюють чотири основних типи письма: піктографічне (від лат. *p* і *c* т о — ‘малюю’), або малюнкове; його ще називають піктографією; ідеографічне (від грец. *i* d e o — ‘ідея’, ‘поняття’), або ідеографія; складове, або силабічне (від грец. *s* y l l a b ē — ‘склад’) і буквено-звукове (або літерно-звукове).

У піктографічному письмі кожен його зразок становить «оповідання в малюнках». Читати його так, як читаємо газету чи книгу, не можна. Малюнки піктографії піддаються лише тлумаченню, подібно до того, як ми тлумачимо гумористичні оповідання в малюнках відомого датського художника Бідструпа (див. стор. 257).

Піктограми (знаки, які застосовуються у піктографічному письмі) розшифровуються незалежно від передачі їх звуковою мовою. Вони зрозумілі людям, що говорять різними мовами, адже малюнки передають лише зміст повідомлення, але не відображають мовні одиниці (звуки, склади, слова).

Піктографію використовували для передачі виробничих та інших повідомлень, наприклад, для відтворення мисливських маршрутів, запису пам'ятних подій, укладання торгових договорів тощо. Рисунок 24 передає піктографічний запис умов обміну (умовний знак — хрест) 30 убитих на полюванні (знак рушниці) бобрів на бізона, морську видру і вівцю.

Рис. 24. Торгова угода.

Малюнкові записи створювалися стародавніми народами в період ранньої цивілізації в доісторичному Єгипті, Фінікії, на острові Крит, в Іспанії, у стародавньому Китаї.

У багатьох народностей Сибіру (Росія) таке письмо було поширене до двадцятих років XX ст. У наш час піктографічним письмом користуються племена Північної Америки, Центральної Африки й Австралії.

МУКИ ТВОРЧОСТІ
(автопортрет)

Піктографічне письмо зручне тим, що воно долає мовні бар'єри: з його допомогою можуть спілкуватися різномовні племена і народи. Ця особливість піктографічного письма широко використовується в сучасному повсякденному житті всіх народів світу. Своєрідними елементами піктографії є малюнки на вивісках, знаки правил вуличного руху, які стали міжнародними. Однак піктографічне письмо не позбавлене істотних недоліків, тому воно було замінено іншими, досконалішими типами письма. Один з найважливіших його недоліків полягає в тому, що піктограми (малюнкові зображення предметів) здатні передавати лише конкретні значення. Зображення предметів та істот розуміється конкретно. Так, малюнок людини означає людину, контури юрти – юрту, коло з променями – сонце. Абстрактні поняття піктографічне письмо передавати не може.

Порівняно з піктографією ідеографічне письмо становить досконаліший тип письма. Воно розвивалося на ґрунті піктографії і стало наслідком перетворення малюнків на умовні знаки, символи, в яких губиться зв'язок малюнка з конкретним предметом. Наприклад, зображення піраміди сприймається не як піраміда, а як символічне відтворення Єгипту (див. рис. 25). Тому ідеографічне письмо називають ще символічним. Воно здатне передавати те, що наочно не існує і тому не піддається конкретному зображенню, як-от абстрактні поняття. Так, дієслівне поняття «іти» відтворюється зображенням двох ніг, а поняття «прохолодний» передається посудиною, з якої тече вода (див. рис. 26). З огляду на те, що основна одиниця ідеографічного письма – ідеограма служить відтворенням поняття, цей тип письма іменують ще понятійним. Ідеографічне (понятійне) письмо дає змогу передавати речення слово за словом.

Рис. 25. Єгипетське образно-символічне письмо.

Рис. 26. Ідеограми для позначення дієслів і прикметників.

Відомо кілька систем ідеографічного письма, які виникли і розвивалися незалежно одна від одної у Месопотамії, Єгипті, Китаї і Центральній Америці. Історичні дані, пов'язані з життям слов'ян давньої доби, дозволяють висловити здогад про можливість використання ними ідеографічного письма. Так, у сказаннях чорноризця Храбра "О письменах" (кінець IX – початок X ст.) повідомляється, що "прежде убо словене не имеху книг, но чертами и резами чьтаху и гадаху". Виникнення цього письма ("черты и резы") дослідники відносять до першої половини I тисячоліття н. е. Зрозуміло, що сфера застосування такого письма була обмежена. Це, скоріше за все, були родові і особистісні знаки, знаки власності, гадання, календарні знаки, дати відповідних сільськогосподарських робіт тощо. Таке письмо було непридатне для запису складних текстів, потреба в якому з'явилась у слов'янських церквах, у тому числі і в Київській Русі. Тому слов'яни стали використовувати для запису рідної мови грецькі букви, але ще не пристосовані до звуків слов'янських мов. І тільки "солунські брати" Кирило і Мефодій, як відомо, створили азбуку, яка передавала особливості слов'янських мов. Цю азбуку пізніше назвали "кирилицею".

Надзвичайну стійкість ідеографічне письмо виявило в Китаї. Воно виникло понад чотири тисячоліття тому і проіснувало дотепер. Знаки китайського письма за цей час еволюціонували від картинного зображення до умовних значків, які в мовознавстві прийнято називати ієрогліфами (від грец. *hieros* – 'священний' та *glyphe* – 'різьба'). Система ієрогліфічного письма надто складна, а тому важка для засвоєння. Достатньо сказати, що нараховується близько 60 тисяч китайських ієрогліфів. Велика кількість знаків потрібна для передачі існуючих понять, яким мають відповідати окремі позначення. Може виникнути запитання: чому при всій складності і трудності засвоєння і користування це письмо в Китаї проіснувало такий тривалий час

і не було замінене іншими типами письма? Пояснення цьому можна знати в особливостях самої китайської мови. У ній немає (за винятком деяких суфіксів) морфологічних показників слова: префіксів, суфіксів, флексій. Кожне слово в цій мові складається з кореня. Типологічно вона – коренева мова (див. § 131). Синтаксичні зв'язки в ній визначаються в основному завдяки порядку слів, а не за допомогою, наприклад, флексій, як це спостерігається в українській, російській, польській мовах. Тому проста послідовність розміщення знаків-слів китайської мови дає можливість зв'язано передавати мовлення. Крім цього, серед причин збереження давнього виду письма є те, що така форма писемних зносин задовольняла і задовольняє досить різноманітне з погляду мов і діалектів суспільство цієї країни. У Китаї нараховується велика кількість мов і надто відмінних діалектів. Порозумінню представників різних мов і діалектів допомагають ієрогліфи, що передають поняття, а не звучання, яке може бути відмінним у різних мовах і діалектах.

І все-таки сучасна доба наукового і технічного прогресу, розвитку світової культури не вкладається в цю писемну систему. Тому поставлено питання про реформу китайського письма, зокрема про заміну його буквено-звуковим письмом. Оскільки одразу здійснити це досить складно, вирішено провести реформу в два етапи: спростити написання ієрогліфів і поступово вводити звукове письмо на базі латинського алфавіту.

Ідеографічне письмо дає змогу спілкуватися людям, які не знають діалекту чи мови співбесідника. У цьому одна з переваг ідеографії над іншими типами письма. Проте ідеографічне письмо, як зауважувалось, надто важке для засвоєння. До того ж воно не здатне передати всіх формальних ознак слів тих мов, у яких слова поділяються на префікси, корені, інфікси, суфікси, флексії. Тим часом мов з формальними ознаками слів більшість. Тому в народів з мовами, що мають складну морфологічну будову, з'являлася потреба у використанні іншого типу письма, яке б передавало фактичний склад слова, а відтак і морфологічну будову, що й спричинило заміну в більшості народів ідеографії простішими типами письма. Було застосоване перетворення логограм (від грец. *l o g o s* – 'слово' та *g r a m m a* – 'писемний знак') на складові і буквено-звукові знаки.

Складове, або силабічне, письмо являє собою один з різновидів фонографії (від грец. *p h o n e* – 'звучання' і *g r a p h o* – 'пишу'). Фонографія передає мову в її фонетичному оформленні, при якому графічний знак виступає носієм не значення, а звучання. Складовим письмом називається тому, що його знаки передають цілі склади, тобто сполучення приголосних і голосних. На відміну від ідеографічного письма, у якому ідеограми виражають відповідні поняття, у складовому письмі силабограми служать для передачі певного складу в будь-якому багатоскладовому слові. Пояснити

особливість складового письма можна на такому спрощеному прикладі, побудованому на зразках складів української мови. Уявімо собі, що слово *кіт* позначається якимось значком – силабограмою. Її, взяту окремо, ми сприйматимемо на письмі як одиницю, що відповідно читається і розуміється. Ця ж силабограма вживається і як склад у деяких словах без зв'язку із значенням *кота*, як, наприклад, у словах *клекіт*, *плескіт*. Вона в них передає не поняття, а набір звуків, що становлять склад слова. У цьому й полягає особливість складового письма, відмінного від ідеографічного типу письма.

Складове письмо було у вавілонян, ассирійців, стародавніх персів. Розвинулося воно з ідеографічного письма шумерів, або шумерійців. — стародавнього народу, який жив у Південній Месопотамії у IV — II тисячоліттях до н.е. У Стародавній Індії засвідчено кілька систем складового письма: у III ст. до н. е. існували системи брахмі і кхарошті; у VIII ст. н. е. склалась система деванагарі, яка функціонує і зараз. Складовим письмом користуються японці, їх письмо засноване на китайських ієрогліфах.

Другим різновидом фонографії є буквено-звукове (інакше – літерно-звукове), або алфавітне, письмо (алфавіт від грец. *a l p h a i b e t a* – назви перших двох букв грецької азбуки). В алфавітному письмі графічний знак служить для передачі окремих звуків — приголосних чи голосних. Алфавітне письмо поділяється на консонантне, знаки якого передають тільки приголосні звуки, і консонантно-вокалізоване, знаки якого передають як приголосні, так і голосні звуки.

Як твердять учені, поява буквено-звукового письма була логічним розвитком складового. Почалось воно з виникнення консонантних, а не консонантно-вокалізованих систем. Велику роль у цьому відіграло фінікійське письмо, в якому знак передає, як правило, один звук мови. У фінікійській системі фіксувалися не всі звуки, а тільки приголосні або склади з одним приголосним і з будь-яким голосним. Так, в афразійських мовах (фінікійській, арабській, івриті) лексичне значення слова виражається лише приголосними. Голосні служать тільки для розрізнення граматичних форм часу, способу, стану тощо. Так, в арабській мові сполучення приголосних *КТБ* становить корінь, що виражає абстрактне поняття 'письмо'. Голосні, що вставляються в середину кореня, створюють словоформи: *КаТаБа* – 'написав', *КТуБ* – 'пиши'.

Відповідно до особливостей своєї мови греки, використавши фінікійське письмо, застосували систему знаків як для приголосних, так і для голосних, чим і поклали початок існуванню консонантно-вокалізованого письма, заснувавши на основі фінікійського іншу галузь письма.

На основі грецького (візантійського) виникли етруський, латинський, слов'янські – глаголиця і кирилиця, вірменський, грузинський та інші

алфавіти.

Історія письма слов'янських мов така: на основі візантійського скоропису була створена глаголиця, а на основі греко-візантійського уставного письма IX – X ст. – кирилиця, якою написані “Слово про Ігорів похід” й інші стародавні пам'ятки. Протягом X – XVIII с. графіка кирилиці зазнавала змін. Так, за російською реформою 1708-1710 років було введено гражданський шрифт (гражданку), що виник у свою чергу на основі шрифта, застосовуваного в друкарні Києво-Печерського монастиря і який у XVIII – XIX ст. став основою нового українського алфавіту, а також білоруського, болгарського і сербського алфавітів. У 1918 році відбулася реформа російського алфавіту, що сприяло остаточному впорядкуванню алфавіту в 20-х роках XX ст. Реформованим російським алфавітом користуються тепер тюркські народи Росії, а також мордовці, марійці та інші народи Півночі і Далекого Сходу Росії.

Алфавітне письмо в обох його формах (консонантній і консонантно-вокалізованій) є найзручнішим для вживання типом письма. У кожній мові воно нараховує кілька десятків знаків, які прийнято називати буквами (літерами). Це сприяє легкому засвоєнню системи письма, що надзвичайно важливо для розвитку освіти, поширення культури і досягнення наукового прогресу. Водночас буквено-звукове письмо забезпечує більш-менш точну передачу повідомлення завдяки можливості відтворити всі елементи будови слова і синтаксичних зв'язків слів.

Перелічені типи письма не існували і не існують у чистому вигляді. У піктографічному письмі були елементи ідеографії. Ідеографія не позбавлена елементів малюнокового письма, а в окремих випадках має ознаки складового письма. Не буває чистого і буквено-звукового письма. Наприклад, серед букв алфавіту української мови поряд з фонограмами, що передають один звук (а, б та ін.), є ряд знаків-силабограм (я, ю, є, ї), що відтворюють цілий склад: *яма, юнак, мос, й* (вим. [йа-ма], [йу-нак], [мо-йе], [йі-йі]). Відтворення на письмі звуків і складів регулюється правописом (див. § 138).

§ 135. Так зване предметне письмо. Для передачі повідомлень на віддалі люди не завжди користувалися письмом у прямому розумінні цього слова, тобто начертальним, графічним письмом. Історії відомі цілі системи застосування так званого предметного письма для різного роду повідомлень, нагадувань, укладання угод тощо.

Серед засобів предметного письма досить поширеними в окремих народів були і залишаються тепер бирки, що їх використовують найчастіше для обліку днів, тижнів, для складання боргових списків. Так, зарубки на бирках становлять незаперечний документ грошових одиниць боргу: одна

половина розщепленої бирки залишається у кредитора, а друга – передається боржникові. Коли повертають борг, усякі сумніви і прояви обману відкидаються при зіставленні обох половинок бирки і точному збігові зарубок. Зразок такої бирки подано на рис. 27.

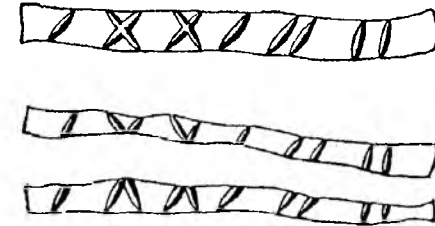

Рис. 27. Бирка ціла і розколена.

Згадку про бирку знаходимо у творі І. Франка “Борислав сміється”, але тут вона фігурує не як торговельний документ, а як зарубка заподіяних капіталістами кривд трудовому люду.

Ускладнені форми зарубок відомі під назвою жезлів вісників. Ними користувалися в Європі, Китаї й Австралії. Зарубки, зроблені на жезлах, служили вісникові нагадуванням про число доручень, їх характер і послідовність передачі адресатам.

Досить поширеним був другий вид предметного письма – шнурки з вузлами. Зразком їх є так звані кіпу інків (рис. 28) – стародавнього населення Перу. На паличку або мотузок нав'язувалися шнурки. Значення, яке вкладалося в них, залежало від кольору шнурка, розміру і кількості вузлів, а також від послідовності і комбінацій переплетень нав'язаних шнурків. Щоб зрозуміти подібне послання, необхідно було заздалегідь домовлятися про систему позначень. Тому кіпу могли “читати” не всі, а лише жерці.

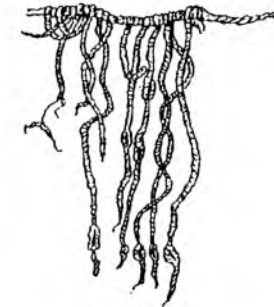

Рис. 28. Перуанські лічильні шнурки.

Зразки вузлового письма існують і зараз на острові Хайнань і в Бенгалії, на японському острові Рюкю і в Океанії, в Центральній і Західній Африці.

Слабкі сторони предметного письма очевидні: воно не загальнозрозуміле, до того ж надто примітивне. Цим і зумовлюється те, що такий спосіб передачі думок не мав і не міг мати перспектив розвитку. Його не слід уявляти і як попередника начертального письма, оскільки історично це не підтверджується, та й знайти докази переходу від предметного до начертального письма дуже важко. Термін “предметне письмо” умовний, ним користуються через відсутність задовільної назви для цього способу передачі повідомлень на віддалі і в часі. Цей вид “письма” існував й існує паралельно з начертальним, графічним, письмом – письмом у прямому розумінні цього слова.

§ 136. Графіка й алфавіт. Графіка (від грец. *g r a p h i k o s* – ‘письмовий’, ‘намальований’, ‘зображений’) – це розділ науки про письмо – граматиології, який вивчає різні системи вироблених протягом історії письмових або друкованих знаків, особливості їх форм, систему додаткових (розпізнавальних, діакритичних) позначок.

Графіка кожної мови має свої особливості. Є системи письма, графіка яких відзначається наявністю лігатур (від лат. *l i g a t u r a* – ‘пов’язана’), тобто злиттям букв, як-от у старослов’янській *ѡ* (з *ш* і *т*), *ѣ* (з *і* та *е*); у німецькій *ß* (есцет). З-поміж східнослов’янських мов білоруська характеризується використанням у своїй графіці діакритичного знака для позначення нескладового звука [ʃ]. В українській мові подібний звук є, але такої букви в алфавіті немає, хоч у фонетичній транскрипції [y] нескладовий передається значком *ŷ*. Діакритичні знаки є в буквах польського і чеського алфавітів: пол. *mieć* – ‘меч’, *ć* передає звук [ч], без діакритичного знака буква *с* відповідає звукові [ц]; чес. *ř*, що передає [рж]: власне ім’я *Jiří* вимовляється як [йіржі] (власні назви у фонетичній транскрипції записуються з малої букви).

Графіка встановлює відмінність начертання букв навіть в алфавіті однієї мови, зокрема написання великих і малих букв: *A* і *a*, зображення друкованих і рукописних літер *T* і *Tt*.

Алфавіт (або “азбука” – від перших двох букв старослов’янської мови – “аз” і “буки”, або “абетка” – власне українська назва азбуки, утворена за називанням перших двох букв алфавіту (*a*, *be*)), являє собою сукупність розташованих у певному порядку букв, що вживаються для запису відповідної мови. Термін “алфавіт” застосовують для називання фонограм, тобто знаків, що передають звучання слів, а не відтворюють поняття або повідомлення, як це досягається за допомогою ідеограм і піктограм.

Алфавіти мов нараховують невелику кількість букв. В українському алфавіті їх 33, у російському – 33, у польському – 32.

Головна вимога алфавіту – досягти відповідності між буквами і звуками. Цьому критерію, на жаль, не відповідає жоден алфавіт, адже букви алфавіту тієї самої мови можуть виконувати різні функції. Крім однозначних, що позначають лише один звук (наприклад: укр. *і*, *а*), бувають двозначні, тризначні букви, які служать для передачі двох, трьох звуків, як-от: англ. *і*, що в слові *nice* (‘гарний’) передає дифтонг [naɪс], а в слові *knit* (‘в’язати’) – звук і [n ‘it]: нім. *g*, що читається, як *g*, у слові *gehen* (вим. [te:n] – ‘іти’), як *k* – у кінці слів і морфем: *Tag* (вим. [ta:k] – ‘день’), як середньозиковий фрикативний м’який *ç* – у суфіксі – *ig*: *vierzig* (вим. [f ‘i: pʰ ix] – ‘сорок’). Ще складніші випадки невідповідності написання і вимови знаходимо в українській мові, в якій букви *я*, *ю*, *є* в одних випадках позначають два звуки [ja], [ju], [je], в інших один звук [a], [y], [e] і вказують на м’якість попереднього приголосного звука: пор.: *моя* [mojá], *мою* [mojý], *моє* [mojé] і *сядь* [с ‘ad ‘], *тотюн* [т ‘yt ‘yn], *лє* [л ‘e].

Існують алфавіти, що більшою або меншою мірою задовольняють цю вимогу відповідності між звуками і буквами. Український алфавіт вигідно відрізняється від інших алфавітів, пор. англійській, у якому читається не те, що написано.

§ 137 Поняття транслітерації. Транслітерація (від лат. *t r a n s* – ‘через’, ‘за’ і *l i t e r a* – ‘буква’) – являє собою передачу слів або цілого тексту, записаного буквами одного алфавіту, буквами іншої графічної системи, наприклад, грецьке *φερω* (‘беру’) – латинськими буквами *fero*.

Транслітерація застосовується для спрощення друкарського набору або для заміни маловідомого алфавіту відомим. Транслітерація знайшла застосування в даному посібнику: усі грецькі слова відтворені латиницею: маловідомий грецький алфавіт замінений на відомий більшості читачів книги латинський.

Транслітеруванню піддаються географічні назви, власні імена, терміни, що набули міжнародного визнання. При їх перенесенні з мови в мову бажано дотримуватися точності або в збереженні буквеного образу топоніма чи власного імені, або у відтворенні звучання. Зумовлене це тим, що жоден з існуючих алфавітів не забезпечує повної відповідності між написанням і вимовою. Це означає, що іноді пишеться одне, а читається інше. Не становлять у цьому винятків і топоніми та власні назви. Тому їх транслітерування можна здійснювати або за читанням букв, або за їх вимовою, прийнятою у мові-оригіналі. Це й зумовило застосування двох принципів передачі власних назв: перше – побуквене відтворення, друге – записування

звучання слова без уваги на його буквене оформлення у мові-оригіналі.

Ілюстрацію першого принципу може становити транслітерування назви столиці Великобританії. У мові-оригіналі вона має такий буквений вигляд: *London* (вим. приблизно [Л'андон]). В українській і російській мовах це слово транслітеровано за буквами – *Лондон*.

Другий принцип транслітерування власних назв застосовано при записуванні в російській мові прізвища німецького поета *Гете*, яке у німецькій мові письмово оформляється як *Goethe* (побуквена передача *G'oete*), а вимовляється як [r'öte].

Обидва ці принципи транслітерування власних назв співіснують як рівноправні і цілком можливі. Тому час від часу виникає дилема: як передавати ту чи іншу власну назву – за вимовою чи написанням? Потрібна узгодженість у застосуванні єдиних критеріїв. У їх виробленні треба враховувати специфіку графічної системи різних мов, що може спричинювати неоднотипне відтворення транслітерованого слова, що небажано. Так, прізвище російського поета *Пушкін* в передачі англійською має вигляд *Pushkin*, французькою *Puchkin*, німецькою *Puschkin*, польською *Puszkín*. Виникає потреба в усуненні подібних розбіжностей. Особливої гостроти вона набуває з посиленням міжнародних контактів. Вони спричинюють необхідність створення універсальних транслітерацій, чим займається Міжнародна організація з питань стандартизації (ISO – International Standard Organisation).

§ 138. Орфографія і її принципи. Оскільки в алфавітах жодної мови немає повної відповідності між вимовою і написанням, виникає потреба у створенні правил написання слів, які б визначали єдині норми передачі на письмі звуків, їх сполучень і тим самим полегшували письмове спілкування.

Єдині правописні норми встановлює орфографія (від грец. ο ρ τ η ο ς – ‘правильний’ і γ ρ α φ ῆ – ‘пишу’) – відділ практичного мовознавства, що визначає правила написання слів, їх частин, а також поєднання кількох слів в одне слово. Орфографія має велике практичне значення, бо сприяє кращому взаєморозумінню людей, які здійснюють спілкування за допомогою писемної форми мови.

Правила орфографії всіх мов з буквено-звуковим письмом пов'язані, крім звукової сторони мови, з її морфологічною структурою, семантикою, етимологією й історією. У зв'язку з цим орфографії мов з буквено-звуковим письмом ґрунтуються на таких принципах: фонетичному, морфологічному (фонематичному), історичному, або традиційному (етимологічному), і принципі диференційного написання слів.

За фонетичним принципом слова слід записувати так, як вони вимовляються і чуються. За цим принципом в українській мові, наприклад,

пишеться префікс *з* в одних випадках у вигляді *з*, в інших – у вигляді *с*. Так, у слові *здужати* звукове значення букви *з* не змінюється, оскільки поряд з цим префіксом стоїть дзвінкий приголосний [д], тому зберігається його написання, у слові ж *схвалити* він виступає у варіанті *с*, тому що звук [з], що відповідає префіксу *з*, піддався асиміляції під впливом глухого приголосного [х], який стоїть поряд з ним, звідси й передача його буквою *с*.

Основна вимога морфологічного принципу – дотримуватися єдиного написання тієї самої морфеми незалежно від її позиції в слові, що викликає зміну звукового складу морфеми. За цим принципом у російській мові, наприклад, пишеться *род* (укр. ‘покоління’), *плод* (укр. ‘плід’, ‘овоч’) з кінцевим дзвінким *д*, хоч при вимові цих слів замість нього чується *т* [рот], [плот], що пояснюється дією відомого в російській мові закону оглушення дзвінких у кінці слова. Морфологічний принцип допомагає зберегти морфеми і не сплутати їх зміст із смислом морфем *рот-* (наз. відм. *рота*) і *-плот-* (пор. споріднене *плотик*). Сумнівність у написанні *д* чи *т* розв'язується застосуванням відомого орфографічного правила: сумнівний звук слід поставити в позицію між голосними, тобто в сильну позицію: [рo^м, | – [рo^дa]. За сильною позицією звука встановлюється фонема, а за нею написання букви *д*. Оскільки цей принцип вимагає встановлення звучання основного варіанта фонем, його називають ще фонематичним (з погляду Московської фонологічної школи).

За історичним, або традиційним (етимологічним), принципом зберігаються старі написання, які не відповідають ні фонетичним, ні морфологічним змінам, що сталися в однотипних словах, і які не підлягають сучасним правилам написання слів. Так, слова української мови *священний*, *торжественний* за походженням книжні. Вони пишуться з двома *н* за традицією, тобто так, як колись писались. Подвоєне написання *н* у них жодним правилом сучасної орфографії української мови визначити не можна. Вони не підпадають під існуючі правила про подвоєне написання *нн*: ні під те, що два *нн* пишуться в прикметниках *здоровенний*, *силенний*, які вказують на збільшену міру ознаки, ні під правило написання *нн* в словах, за якими закріплене значення можливості чи неможливості виконання дії: *нескінченний*, *невблаганий*. Оскільки вони стоять осторонь правил, їх написання треба запам'ятати: така вимога традиційного принципу правопису.

Особливо велику кількість традиційних написань має англійська орфографія. Укладена ще в середні віки, вона до цього часу не змінювалася. А тим часом звукова і морфологічна будова англійської мови зазнала певних змін. Це й привело до таких розбіжностей у вимові і написанні англійських слів, що доводиться окремо вчити вимову і окремо зачувати написання того самого слова. Подібне спостерігається і у французькій мові.

Певне місце в орфографіях різних мов посідає принцип диференційованого написання слів. На ньому базується, наприклад, уживання великої і малої букв у словах власних і загальних назв української і російської мов, як-от хрестоматійні приклади: *Орел* ('місто'), *орел* ('птах'). В українській мові диференціальний принцип визначає написання флексії родового відмінка іменників чоловічого роду: *органа* ('частина організму') і *органу* ('установи', 'друкованого видання'); *оригінала* ('дивака') і *оригіналу* ('першотвору').

Немає жодної мови, орфографія якої базувалася б лише на одному принципі. У кожній орфографії застосовуються різні принципи, один чи два з яких можуть бути провідними. В орфографії білоруської мови провідним вважається фонетичний. Українська і російська орфографії ґрунтуються в основному на фонетичному і морфологічному принципах.

У різних країнах час від часу практикуються зміни орфографії, спрямовані на її удосконалення і полегшення для запам'ятання. Так, певних змін зазнала орфографія російської мови (у п'ятдесяті роки ХХ ст.). У другій половині ХХ ст. було спрощено орфографію болгарської мови. Зміни до українського правопису були запроваджені в 90-ті роки ХХ ст.

Література

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса, 1991. – С. 246-260.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 167-180.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 49-72.
4. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 54-63.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2003. – С. 347-385.

ЛІТЕРАТУРА

О С Н О В Н А

Підручники і посібники з початкового курсу загального мовознавства (зі вступу до мовознавства)

- Білецький А.О.* Про мову й мовознавство. – К., 1997.
Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1959.
Калинович М.Я. Вступ до мовознавства. – К.-Львів, 1947.
Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К.-Одеса, 1991.
Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К., 2002.
Норман Б.У., Павленко Н.А. Введение в языковедение: Хрестоматия. – 2-е изд. пер. и доп. – Минск, 1984.
Ющук І.П. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник – К., 2000.

Д О Д А Т К О В А

- Баранникова Л.И.* Основные сведения о языке. – М., 1982.
Головин Б.Н. Введение в языковедение. – М., 1983.
Камчатнов А.М., Николина М.А. Введение в языковедение. – М., 1999.
Кодухов В.И. Введение в языковедение. – М., 1987.
Маслов Ю.С. Введение в языковедение. – М., 1987.
Потапенко О.І. Цікаве мовознавство. – Біла Церква, 1996.
Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2003.
Росетті А. Вступ до фонетики. – К., 1974.

Збірники вправ і завдань

- Доленко М.Т.* Вступ до мовознавства: Збірник вправ і завдань. – К., 1975.
Донець Л.С., Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум. – К., 1989.

Словники лінгвістичних термінів

- Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-е стереот. – М., 1969.
Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів /За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001.
Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957.

- Левецький Ю.М. Мови світу: Енциклопедичний довідник. – Львів, 1998.
 Лингвистический энциклопедический словарь. /Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд., доп. – М., 2002.
 Нечаев Г.А. Краткий лингвистический словарь. – Ростов-на-Дону, 1976.
 Русский язык: Энциклопедия. – М., 1997.
 Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К., 1994.
 Словарь-справочник лингвистических терминов /Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. – М., 2001.
 Українська мова. Енциклопедія /Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблик М.П. та ін. – К., 2000.
 Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. – К., 1998.
 Энциклопедический словарь юного филолога. – М., 1984.

Предметний покажчик

- Аглотинативні мови 249
 Адстрат 47
 Акомодация 112,113
 Активна лексика 158,159
 Активні афікси 205,206
 Активні мовні органи 67
 Актуальне членування речення 232
 Акустичний аспект у хар-ці звуків, *див.* фізичний аспект
 Акцент 57,68
 Албанська група мов 247
 Аломорфи 199
 Алофони 71,72
 Алфавітне письмо 261
 Альвеоли 66
 Альтернація 105
 Аналітичні форми 189,190
 Аналітичні мови 250,251
 Аналогія 121,225
 Анатолійська група мов, *див.* хетто-лувійська група мов
 Анатомио-фізіологічний аспект у характеристиці звуків 63,66
 Антоніми 163,164
 Антропоніміка 169
 Арго, арготизми 34
 Ареальна класифікація мов 252
 Артикуляція, артикуляційна база 67,68
 Артикль 190,196,227
 Архаїзми 158
 Архетип 19
 Асиміляція 109-111
 Аспірати 94
 Афіксація 210,211
 Афікси 199-201
 Афразійська сім'я мов 248
 Африкати 92,93
 Багатозначність слова, *див.* полісемія
 Балтійська група мов 246
 Безафіксний спосіб творення слів *див.* конверсія
 Білабіальні приголосні, *див.* губно-губні приголосні
 Білінгвізм 10,48
 Біологічний напрям у мовознавстві 22
 Буквено-звукове письмо 261,262
 Валентність 188
 Варваризми 145
 Варіанти морфем, *див.* аломорфи
 Варіанти фонем, *див.* алофони
 Велярна артикуляція 112
 Вигуки 130,228
 Види морфем 198-200
 Вивідна основа, *див.* твірна основа
 Виділення морфем 197,198
 Виникнення конкретних мов 39
 Вібранти, *див.* дрижачі приголосні
 Вільний наголос 103
 Вільні основи 217
 Вірменська група мов 247
 Власне запозичення 144
 Власне омоніми 166
 Власні назви 130
 Внутрішня флексія 211,212
 Внутрішня форма слова 130
 Вокалізм 85
 Встановлення значення морфем 197
 Вторинне значення слів 135,136
 Гаплогія 114
 Генсалогічна класифікація мов 243
 Географічна класифікація мов, *див.* Ареальна класифікація мов
 Германська група мов 246
 Гіперизми 116
 Гіпотези про походження

- мови 39-41
 Глаголиця 261,262
 Глоткові приголосні 90
 Глухі приголосні 91
 Голос, утворення голосу 66
 Голосові зв'язки 85-89
 Гортань 66
 Граматика як наука 183
 Граматика мови 184
 Граматична будова мови 184
 Граматична категорія 193-195
 Граматична форма слова 184-186
 Граматичне значення 190-193
 Граматологія 255
 Графіка й алфавіт 264,265
 Графічне письмо, *див.* начертальне письмо
 Грецька група мов 247
 Губні приголосні 90
 Губно-губні приголосні 90
 Губно-зубні приголосні 90
 Гуманітарні науки 7
 Двоголосні звуки, *див.* дифтонги
 Деєтимологізація 178,179
 Дейктична функція слів 54,55
 Денотативне значення слова 128
 Дериваційна функція афіксів, *див.* словотвірна функція афіксів
 Деривація 188,203
 Дефінітивна функція терміна 132
 Дефініція 132
 Дзвінки приголосні 91
 Дивергенція 46,118,119
 Динамічний наголос, *див.* силовий наголос
 Дисиміляція 113,114
 Дискурсивна функція речень 55
 Дисфемізми 163
 Диференціація діалектів і мов 45-47
 Дифтонги 101
 Дихальний апарат 66
 Дихотомія мови 24,25
 Діакритичні знаки 76
 Діалекти соціальні 31,32
 Діалекти територіальні 31,32
 Діалектизми 32,33,151
 Діалектологія 4
 Діахронія 15
 Дієрези 115
 Довготний наголос, *див.* кількісний наголос
 Домінанта 161
 Дослідні методи в мовознавстві 15-20
 Дрижачі приголосні 94
 Евфемізми 162,163
 Експериментальна фонетика, *див.* інструментальна фонетика
 Експресивна функція слів 55
 Екстралінгвістичні причини мовних змін, *див.* позалінгвістичні причини мовних змін
 Енклітики 104
 Епентези 115
 Есперанто 52
 Експіраторний наголос, *див.* силовий наголос
 Етимологічний аналіз слова 179
 Етимологія як наука 176,177
 Етимологізування слів 176-178
 Жаргони, жаргонізми 33,151
 Загальне мовознавство 5
 Загальнонародна лексика 150
 Загальномовні неологізми 155
 Загальнонародний характер мови 31,32
 Запозичені слова 142,143,145
 Запозичення посередні 144
 Запозичення прями 143
 Застарілі слова 157
 Звукові закони, *див.* фонетичні закони
 Звуження значень слів 141
 Звук 69
 Зв'язані основи 217
 Зв'язок мовознавства з іншими науками 6-8
 Зіставний метод 16
 Зімкнено-прохідні звуки 92
 Зімкнено-щілинні звуки, *див.* африкати
 Злиті звуки, *див.* африкати
 Зміни звуків 105
 Змінність граматичної будови 236,237
 Знаки мови, *див.* лінгвістичні знаки
 Ідеографія, ідеографічне письмо 259
 Ідіома 175
 Ієрогліфи 259,260
 Ізолюючі мови, *див.* кореневі мови
 Імперативна функція речення 55
 Інваріантні фонемі 70
 Індивідуальні неологізми 155
 Індійська група мов 247
 Індоевропейська сім'я мов 245-247
 Інкорпоруючі мови, *див.* полісинтетичні мови
 Інструментальна фонетика 78
 Інтеграція діалектів і мов 46
 Інтернаціоналізми 146
 Інтерфікси 200
 Інтоніяція як спосіб вираження граматичних значень 215
 Інфікси 200
 Іншомовні слова 144,145
 Іранська група мов 247
 Історизми 157,158
 Історичний метод 18
 Кавказька сім'я мов 248
 Кальки (семантичні, словотворчі, фразеологічні) 146,147
 Кельтська група мов 247
 Кирилиця 261,262
 Китайсько-тібетська сім'я мов 248
 Кількісний наголос 63,102,103
 Кімограф 83
 Класифікація голосних 85-89
 Класифікація приголосних 89-94
 Класифікація фразеологізмів 174,175
 Книжна лексика 152
 Койне 49
 Комбінаторні звукові зміни 109
 Компаративістика 20
 Комунікативна функція мови 27
 Конвергенція 46,118
 Конверсія 221,222
 Конотативне значення слова 128
 Консонантизм 89
 Консонантне письмо 261
 Консонантно-вокалізоване письмо 262
 Контекстуальне значення слова 128
 Кореневі мови 249
 Кореляція, корелятивні пари 71
 Корінь слова 198,199
 Лабіалізовані голосні 87
 Лабіалізовані приголосні 87
 Лабіо-дентальні приголосні, *див.* губно-зубні приголосні
 Лексема 124,125
 Лексика 52
 Лексикалізація 173
 Лексикологія, лексикологічні науки 124,125
 Лексикологія у вузькому розумінні слова 141
 Лексикографія 181,182

- Лексичне значення слова 190-193
 Лексичні неологізми 154
 Ленінградська фонологічна школа 71
 Лінгвістика, *див.* мовознавство
 Лінгвістичний аспект у характеристиці звуків 68-72
 Лінгвістичні знаки 30,31
 Літературна мова 36-38
 Макросім'ї мов світу 244, 245
 Математична лінгвістика 8
 Метатеза 115
 Метафоричне перенесення найменувань, *див.* перенесення за схожістю
 Метонімічне перенесення найменувань, *див.* перенесення за суміжністю
 Мислеформляюча функція мови 27
 Міжмовні омоніми 169
 Міжстильова лексика, *див.* стилістично нейтральна лексика
 Мова – універсальний засіб спілкування 28,29
 Мова і мислення 29,30
 Мова-основа 19, 243
 Мова як знакова система 30,31
 Мова як суспільне явище 22,23
 Мови живі 242,243
 Мови міжнародного спілкування 51
 Мови міжнародного спілкування 51
 Мови мертві 242,243
 Мови регіонального спілкування 50
 Мовлення 24
 Мовна норма 36-38
 Мовний апарат, функції його складових частин 63-66
 Мовні рівні 55,56
 Мовознавство 3
 Модальність 232
 Молодописемні мови 12
 Монгольська сім'я мов 248
 Моносемія 132
 Монофтонг 101
 Морфема 195,196
 Морфеміка 219
 Морфологічна будова слова 195
 Морфологічна класифікація мов, *див.* типологічна класифікація мов
 Морфологічні омоніми 201
 Морфологічні процеси 122
 Морфологічні чергування, *див.* внутрішня флексія
 Морфологія 183
 Морфонологія 202,219
 Московська фонологічна школа 71
 Мотивовані значення слів 130,131
 Музичний наголос 63,102
 Наголос як фонетичне явище 102
 Наголос як спосіб розрізнення граматичних значень 213,214
 Надгортанні порожнини 66
 Назалізація 67
 Назалізовані голосні й приголосні, *див.* носові голосні й приголосні
 Наївна етимологія, *див.* побутова етимологія
 Народна етимологія, *див.* побутова етимологія
 Натуралістичний напрям у мовознавстві, *див.* біологічний напрям у мовознавстві
 Наукове значення мовознавства 11
 Начертальне письмо 254
 Неслабілізовані голосні 87
 Немотивовані значення слів 130
 Неназалізовані голосні й приголосні, *див.* носові голосні й приголосні
 Неологізми 153-155
 Неповнозначні (службові) слова 127
 Неформальні мови 184
 Непохідна основа 216-218
 Непохідне слово 218
 Неприкритий склад 100,101
 Непродуктивні афікси 205,206
 Нескладові (нескладотворчі) звуки 100
 Несправжні дифтонги 101
 Нефонетичні зміни 105,120
 Неформальні мови 184
 Номінативна функція слів 54,127
 Носові голосні й приголосні 88,97
 Нульова флексія 209,210
 Нульовий суфікс 210
 Обмеженість фонетичних законів 117
 Оказіоналізми 156,157
 Омографи 168
 Омоніми 167
 Омонімія морфем 201
 Омофони 167
 Омоформи 167
 Ономастика 169
 Описовий метод 16
 Опозиція, *див.* протиставлення фонетичні
 Опрошення морфологічної будови слова 222,223
 Орфографія 60,266
 Орфоепія 60,122,123
 Освоєння запозичених слів (фонетичне і граматичне) 145
 Основа слова 216-218
 Основний варіант фонем, *див.* інваріант фонем
 Палаталізація 95
 Палаталізовані приголосні 96
 Палатальні приголосні 96
 Палатографія 82
 Парадигма 207-209
 Парадигматичні відношення 58
 Паралінгвістика 28
 Пасивна лексика 158
 Пасивні афікси 206
 Пасивні мовні органи 67
 Перенесення за схожістю 136,137
 Перенесення за суміжністю 137,138
 Перенесення за функцією 138,139
 Переносне значення слів 139,140
 Перерозклад складових частин слова 224,225
 Перцептивна функція звуків 54
 Писемна форма мови 23
 Письмо 254
 Піктограми 256
 Піктографія, піктографічне письмо 256,258
 Побутова етимологія 180
 Повнозначні слова 127,227,228
 Повтор слів, *див.* редуплікація
 Пов'язаний наголос 103
 Позалінгвістичні причини мовних змін 44
 Позиційні звукові зміни 106-108
 Полісемія 133,134
 Полісинтетичні мови 251
 Понятійне письмо, *див.* идеографія
 Порівняльно-історичний метод 18,19
 Порожнина глотки 66
 Порожнина носа 67
 Порожнина рота 66
 Порядок слів як спосіб розрізнення граматичних значень 213

Посереднє запозичення 143	Речення 230-232	форми	Структурні одиниці мови 54,55
Постійний наголос, <i>див.</i>	Рівні мови 55,56	Складове письмо 260	Структурна схема речення 231
фіксований наголос	Різноманітність мов світу 242	Складові (складотворчі) звуки 100	Субституція 116
Постпозитивні афікси 200	Робочі прийоми дослідження 20,21	Слово 54,124,127,129	Субстрат 47
Постфікси 200	Розділи мовознавства 59,60	Словозмінна функція афіксів 203	Судження 7
Похідна основа 216-218	Розподібнювання, <i>див.</i> дисиміляція	Словосполучення 233,234	Суперстрат 47
Похідне слово 218	Розрізнення голосних і	Словотвір як учення про способи	Суплетивізм, суплетивні форми 214
Походження мови 39,42,43	приголосних 84,85	творення слів 219-222	Суспільна природа мови 23
Прагматика 25,26	Розрізнення приголосних за	Словотвірна функція афіксів 203	Суфікси 200
Практичне значення	додатковими ознаками 94-97	Словотвірний аналіз 219	Схрещення мов 46
мовознавства 11,12	Розширення значення слова 140	Слово-тип 124,125,183	Табу 163
Правова, <i>див.</i> мова-основа	Романська група мов 246	Словоформа 187	Такт 104
Предикативність 232	Самодійська сім'я мов 248	Слово-член 124,125,183	Твірна основа 218,219
Предметне письмо 262,263	Свистячі приголосні 97	Слово як вираження поняття 129	Тезауруси 182
Префікси 199	Семантика 126	Слов'янська група мов 245, 246	Тембр 63
Приглушення дзвінких приголос-	Семантичні неологізми 154,155	Службові слова як спосіб вираже-	Теоретичне мовознавство 5
них у кінці слова 108	Семасіологічна функція слів 54	ння граматичних значень 214,215	Термін, термінологія 132
Приголосні звуки 89-94	Семасіологія 126,127	Сонорні звуки 91	Типи перенесення значень слів 136
Прикладна лінгвістика 12	Семіто-хамітська сім'я мов, <i>див.</i>	Соціальна класифікація мов 252	Типологічна класифікація мов 249
Прикритий склад 100,101	афразійська сім'я мов	Соціолінгвістика 9	Тонічний наголос, <i>див.</i> музичний
Природа мови 22,23	Сигніфікативна функція звуків 54	Специфіка у змінах фонетичної,	наголос
Природа назви 131	Сигніфікативне значення слова 129	лексичної і граматичної будов 239	Топоніміка 170-173
Природничі науки 8,9	Силабічне письмо, <i>див.</i> складове	Спеціалізація значень слів, <i>див.</i>	Тохарська група мов 247
Пристосування, <i>див.</i> акомодация	письмо	звуження значень слів	Транслітерація 265,266
Причини виникнення омонімії 168	Силовий наголос 63,102	Спіранти 92	Трифтонги 102
Причини мовних змін 44,45	Сингармонізм 112	Споконвічні слова 141,142	Тунгусо-маньчжурська
Продуктивні афікси 205,206	Синоніми 159-162	Спорідненість мов (близька і	сім'я мов 248
Проклітики 104	Синонімія граматична 162	віддалена) 244	Тюркська сім'я мов 248
Просторіччя 151	Синонімія лексична 159-161	Способи вираження граматичних	Увулярні приголосні, <i>див.</i> язичкові
Протези 115	Синтагма 235,236	значень 211	приголосні
Протиставлення фонетичні 70	Синтагматичні відношення 49	Справжні дифтонги 101	Уподібнювання, <i>див.</i> асиміляція
Професіоналізми 34, 151	Синтаксис 229	Старописемні мови 12	Ускладнення морфологічної
Пряме значення слова 134	Синтаксичні форми 188,189	Статистичний метод 17	будови 223
Психолінгвістика 10	Синтетичні мови 250	Стилістична диференціація	Усна форма мови 23
Психологічний напрям у	Синтетичні форми 189,190	мови 35,36	Фази в артикуляції звуків 83,93
мовознавстві 22,23	Синхронія 15	Стилістично забарвлена	Фарингальні приголосні, <i>див.</i>
Пуризм 148-150	Система мови 56-58	лексика 152	глоткові приголосні
Редукція 106-108	Сім'ї мов 244	Стилістично нейтральна	Фізичний аспект у характеристиці
Редуплікація 212,213	Склад 98,100	лексика 152	звуків 62,63
Резонатор 63	Складені форми, <i>див.</i> аналітичні	Структура мови 56-58	Фіксований наголос 103

Філологія 20
 Філософський метод у мовознавстві 13
 Фінно-угорська сім'я мов 248
 Флексія основи, *див.* внутрішня флексія
 Флексія слова 200
 Флективні мови 250,251
 Фонема 69,70
 Фонематична транскрипція 78
 Фонетика 61,62,72
 Фонетична транскрипція 73-77
 Фонетичне членування мови 98,100
 Фонетичні закони 116-118
 Фонетичні зміни (процеси) 105,106
 Фонографія 260
 Фонологічний аспект у характеристиці звуків, *див.* лінгвістичний аспект у характеристиці звуків
 Фонологія 72,73
 Формальні мови 184
 Форманти 184
 Форма слова 184-186
 Форми словозміни 187
 Форми словотворення 187,188
 Формотворчі афікси 203-205
 Фразеологізми 174,175
 Фразеологія як наука 173
 Фрикативні приголосні, *див.* щілинні приголосні
 Функції одиниць мов 54,55
 Функції мови 27
 Функціональні перенесення *див.* перенесення за функцією
 Функціонування мов у різні періоди їх розвитку 48-50
 Хетто-лувійська група мов 247

Частини мови, принципи їх виділення 226-229
 Часткове мовознавство 3
 Шиплячі приголосні 97
 Штучні міжнародні мови 52,53
 Шумні приголосні 91
 Щілинні приголосні 91,92
 Язикові приголосні (передньо-, середньо- і задньоязикові) 90
 Язичкові приголосні 90

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ НАУКИ ПРО МОВУ. ГАЛУЗІ МОВОЗНАВСТВА

§ 1.	Мовознавство як наука про мову. Часткове і загальне мовознавство	3
§ 2.	“Загальне мовознавство: початковий курс” – навчальна дисципліна, що вводить першокурсників у науку про мову.....	6
§ 3.	Місце мовознавства серед інших наук	6
§ 4.	Соціолінгвістика як окрема мовознавча наука.....	9
§ 5.	Поняття про психолінгвістику як науку.....	10
§ 6.	Наукове і практичне значення мовознавства.....	11
§ 7.	Сфери застосування прикладної лінгвістики.....	12
§ 8.	Методи дослідження мови. Філософський метод у мовознавстві.....	13
§ 9.	Дослідні методи в мовознавстві. Розрізнення синхронії і діакронії у вивченні мов. Поняття архетипу.....	15
§ 10.	Робочі прийоми (процедури, методики) дослідження мовних одиниць	20

РОЗДІЛ II. МОВА, ЇЇ ПРИРОДА І ФУНКЦІЇ

§ 11.	Мова як суспільне явище.....	22
§ 12.	Дві форми існування конкретних мов: усна і писемна.....	23
§ 13.	Дихотомія мови: мова і мовлення. Прагматика – розділ мовознавства і сміотики.....	24
§ 14.	Взаємодія суб'єктивних і об'єктивних факторів у мові.....	26
§ 15.	Функції мови.....	27
§ 16.	Поняття паралінгвістики.....	28
§ 17.	Мова – універсальний засіб спілкування людей. Інші засоби комунікації.....	28
§ 18.	Мова і мислення.....	29
§ 19.	Мова як знакова система.....	30
§ 20.	Загальнонародний характер мови. Територіальні і соціальні діалекти.....	31
§ 21.	Стилістична диференціація мов.....	35
§ 22.	Розуміння норми в мові. Літературна мова: виникнення, функції і значення.....	37

РОЗДІЛ III. ПОХОДЖЕННЯ МОВИ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОВ

§ 23.	Проблема походження мови як засобу спілкування. Виникнення
-------	--

	конкретних мов.....	39
§ 24.	Гіпотези про походження мови.....	39
§ 25.	Сучасний погляд на проблему походження мови.....	42
§ 26.	Закономірності розвитку мов. Позалінгвістичні і внутрілінгвістичні причини мовних змін.....	44
§ 27.	Основні процеси розвитку діалектів і мов: диференціація й інтеграція. Поняття адстрату.....	45
§ 28.	Функціонування мов у різні періоди їх розвитку.....	48
§ 29.	Мови міжнародного, регіонального спілкування. Міжнародні природні і штучні мови.....	50

РОЗДІЛ IV. СТРУКТУРНІ ОДИНИЦІ МОВИ. СИСТЕМА МОВИ. РОЗДІЛИ МОВОЗНАВСТВА

§ 30.	Одиниці мови, їх функції.....	54
§ 31.	Мовні рівні.....	55
§ 32.	Структура і система мови.....	56
§ 33.	Парадигматичні і синтагматичні відношення.....	58
§ 34.	Розділи мовознавства, що вивчають структуру і систему мови.....	59

Ф О Н Е Т И К А

§ 35.	Матеріальна даність мови. Фонетика – наука про звуки мови.....	61
§ 36.	Три аспекти в характеристиці звуків мови.....	62
§ 37.	Фізичний, або акустичний, аспект у характеристиці звуків мови.....	62
§ 38.	Анатомо-фізіологічний аспект у характеристиці звуків мови.....	63
§ 39.	Активні і пасивні органи мовного апарата. Поняття артикуляції й артикуляційної бази.....	67
§ 40.	Лінгвістичний, або фонологічний, аспект у характеристиці звуків мови. Поняття фонем.....	68
§ 41.	Фонетика і фонологія.....	72
§ 42.	Початкові відомості про фонетичну транскрипцію. Поняття фонематичної транскрипції.....	73
§ 43.	Експериментальне (інструментальне) вивчення звуків мови.....	78
§ 44.	Загальні відомості про класифікацію звуків. Основи поділу звуків на голосні і приголосні.....	84
§ 45.	Система голосних (вокалізм), їх класифікація.....	85
§ 46.	Система приголосних (консонантизм). Розрізнення приголосних за артикуляційними ознаками.....	89
§ 47.	Розрізнення приголосних за додатковими артикуляційними й акустичними ознаками.....	94
§ 48.	Фонетичне членування мови. Поняття про склад. Складові і нескладові звуки.....	98

§ 49.	Дифтонги. Трифтонги.....	101
§ 50.	Наголос як фонетичне явище.....	102
§ 51.	Проклітики і синклітики. Такт (фонетичне слово).....	104
§ 52.	Зміни звуків. Розрізнення фонетичних і нефонетичних змін.....	105
§ 53.	Фонетичні зміни (фонетичні процеси).....	106
§ 54.	Позиційні звукові зміни.....	106
§ 55.	Комбінаторні звукові зміни.....	109
§ 56.	Асиміляція.....	109
§ 57.	Акомодація.....	112
§ 58.	Дисиміляція.....	113
§ 59.	Інші види звукових змін.....	114
§ 60.	Звукові (фонетичні) закони. Поняття конвергенції і дивергенції.....	116
§ 61.	Нефонетичні зміни звуків. Поняття аналогії.....	120
§ 62.	Орфоепія. Вимовні норми мови.....	122

Л Е К С И К О Л О Г І Я

§ 63.	Лексикологія як наука про слово. Поняття лексеми як слова-типу і слова-члена.....	124
§ 64.	Проблеми лексикології. Лексикологічні науки.....	125
§ 65.	С е м а с і о л о г і я. Поняття семантики. Лексичне значення. Повнозначні і неповнозначні слова.....	126
§ 66.	Слово як назва предмета. Номінативна функція слова.....	127
§ 67.	Денотативне, конотативне і контекстуальне значення слова.....	128
§ 68.	Слово як вираження поняття. Розуміння сигніфікативного значення.....	129
§ 69.	Мотивовані і немотивовані значення слів. Поняття внутрішньої форми слова. Природа виникнення назви.....	130
§ 70.	Моносемія слова. Поняття терміна, дефініції.....	132
§ 71.	Полісемія, або багатозначність, слова.....	133
§ 72.	Співвідношення значень у полісемічних словах.....	134
§ 73.	Типи перенесень, або зміщення, значень слів.....	136
§ 74.	Розширення (та абстрагування) і звуження (спеціалізація) значень слів.....	140
§ 75.	Л е к с и к о л о г і я у вузькому розумінні терміна. Склад і функціонування різних шарів словникового складу мови (лексики).....	141
§ 76.	Лексика мови з погляду походження. Слова споконвічні і запозичені. Прямі і посередні запозичення.....	141
§ 77.	Власне запозичення, їх види. Інтернаціоналізми. Кальки.....	144
§ 78.	Ставлення до лексичних запозичень. Поняття пуризму.....	147
§ 79.	Лексика з погляду її вживання. Загальнонародна і діалектна та	

	соціально обмежена лексика.....	150
§ 80.	Стилістично забарвлена і стилістично нейтральна лексика.....	152
§ 81.	Змінність лексики, зумовлена змінами в житті суспільства і розвитком мислення. Неологізми.....	153
§ 82.	Оказіоналізми.....	156
§ 83.	Застарілі слова. Історизми. Архаїзми.....	157
§ 84.	Слова активного і пасивного вжитку (активна і пасивна лексика).....	158
§ 85.	Групування слів за семантичним відношенням між ними.....	159
§ 86.	Синоніми.....	159
§ 87.	Евфемізми, дисфемізми, табу.....	162
§ 88.	Антоніми.....	163
§ 89.	Омоніми.....	165
§ 90.	Ономастика	169
§ 91.	Фразеологія . Поняття лексикалізації.....	173
§ 92.	Класифікація фразеологізмів. Ідіома як фразеологічна одиниця.....	173
§ 93.	Етимологія	176
§ 94.	Поняття дестимологізації.....	178
§ 95.	Побутова (наївна) етимологія.....	180
§ 96.	Лексикографія . Типи словників.....	181
Г Р А М А Т И К А		
§ 97.	Предмет граматики як науки. Її розділи – морфологія і синтаксис.....	183
§ 98.	Грамаіична форма слова. Поняття словоформи і форманта.....	184
§ 99.	Форми словозміни і форми словотворення. Поняття деривації.....	187
§ 100.	Форми синтаксичні і несинтаксичні. Синтетичні й аналітичні форми слів.....	188
§ 101.	Грамаіичне значення слова.....	190
§ 102.	Поняття грамаіичної категорії і грамеми.....	193
§ 103.	Морфологічна будова слова. Поняття морфеми.....	195
§ 104.	Виділення морфем і встановлення їх значення.....	197
§ 105.	Види морфем. Корінь і афікси. Варіанти морфем (аломорфи). Поняття інтерфікса.....	198
§ 106.	Омонімія морфем.....	201
§ 107.	Фонологічна структура морфем. Поняття морфонології.....	202
§ 108.	Словозмінна (реляційна) і словотвірна (дериваційна) функції афіксів. Поняття формотворчих афіксів.....	203
§ 109.	Продуктивні і непродуктивні, активні і пасивні афікси. Продуктивні і непродуктивні морфологічні моделі слів.....	205
§ 110.	Поняття парадигми.....	207
§ 111.	Нульова флексія. Поняття нульового суфікса.....	209
§ 112.	Способи вираження грамаіичних значень.....	210

§ 113.	Основа слова. Основи непохідні і похідні.....	216
§ 114.	Твірна, або вивідна, основа.....	218
§ 115.	Поняття морфеміки як розділу мовознавства.....	219
§ 116.	Поняття про словотвір як учення про способи творення слів.....	219
§ 117.	Морфологічні процеси.....	222
§ 118.	Роль аналогії в зміні морфологічної будови слова.....	225
§ 119.	Частини мови. Принципи їх виділення.....	226
§ 120.	Синтаксис.....	229
§ 121.	Речення як комунікативна одиниця.....	230
§ 122.	Структурна схема речення. Предикативність. Актуальне членування речення.....	231
§ 123.	Словосполучення.....	233
§ 124.	Поняття про синтагму.....	235
§ 125.	Замінність грамаіичної будови.....	236
§ 126.	Причини і темпи змін мов і мовних рівнів.....	239

РОЗДІЛ V. КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ

§ 127.	• Різноманітність мов світу. Живі і мертві мови. Проблеми їх класифікацій.....	242
§ 128.	Генеалогічна класифікація мов.....	243
§ 129.	• Індоевропейська сім'я мов.....	245
§ 130.	Інші сім'ї мов.....	248
§ 131.	Типологічна класифікація мов.....	249
§ 132.	Ареальна (географічна) і соціальна (функціональна) класифікація мов.....	252

РОЗДІЛ VI. ПИСЬМО

§ 133.	Значення письма. Науки, що його вивчають.....	254
§ 134.	Типи начертального письма.....	256
§ 135.	Так зване предметне письмо.....	262
§ 136.	Графіка й алфавіт.....	264
§ 137.	Поняття транслітерації.....	265
§ 138.	Орфографія і її принципи.....	266

ЛІТЕРАТУРА	269
СЛОВНИКИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ	269
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	271